

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Cild 4 Jimar 11 Sal 6 - 2019
Volume 4 Issue 11 Year 6 - 2019

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti.

Büyük Reşitpaşa Cad. Yümni İş Merkezi No: 22/29

Vezneciler – Fatih / İSTANBUL

Tel & Faks: 0212 519 00 09

www.nubiharakademi.com | <http://dergipark.gov.tr/nubihar>

E-mail: nubiharakademi@gmail.com

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışmaları Müdürü
Süleyman Çevik

EDİTÖRÊN JIMARÊ / ISSUE EDITORS

Aydın, Tahirhan / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Filiz, Mehmet Şirin / Res. Assist., *Mardin Artuklu University, Turkey*

DESTEYA EDİTORİYÊ / EDITORIAL BOARD

Acar, Hayrullah / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Adak, Abdurrahman / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Beltekin, Nurettin / Asst. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Bor, İbrahim / Assoc. Prof., *Indiana University, USA*

Ergün, Zülküf / Dr., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Tek, Ayhan / Assoc. Prof., *Mus Alparslan University, Turkey*

Türel, Vehbi / Assoc. Prof., *Bingöl University, Turkey*

ÇAP / PRINTED BY

Hünkar Organizasyon Matbaa

Sertifika No:17815

Tel: 0 212 520 72 59

MİZANPAJ & PAGE DESIGN

Şemal Medya (semalmedya@gmail.com)

Kovara Nûbihar Akademîyê ji aliyê van îndeksan ve tê naskirin:

The Journal of Nûbihar Akademî is accepted by these indexes:

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.

ISSN: 2147-883X

DESTEYA ŞÊWRÊ / ADVISORY BOARD

Akın, Salih / Assoc. Prof., *Rouen University, France*

Bozarşlan, Hamit / Prof., *École des Hautes Études en Sciences Sociales, France*

Bruinessen, Martin Van / Prof., *National University of Singapore, Singapore*

Jalil, Jalile / Prof., *Instituta Kurdzaniyê, Wien, Austria*

Kreyenbroek, Philip G. / Prof., *Georg-August University, Germany*

Musa, Abdulwahab Khalid / Assoc. Prof., *Zakho University, Kurdistan-Iraq*

Vali, Abbas / Prof., *Boğaziçi University, Turkey*

Yeğen, Mesut / Prof., *İstanbul Şehir University, Turkey*

HEKEMÊN VÊ JIMARÊ/REVIWERS OF THIS ISSUE

Adak, Abdurrahman / Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Ahmad, Hemin Omar / Asst. Prof., *Bingol University, Turkey*

Aslan, Mustafa / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Awrahim, Tareq Mohammed / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Çağlayan, Ercan / Assoc. Prof., *Mus Alparslan University, Turkey*

Gemi, Ahmet / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Gümüş, Ercan / Asst. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Öztürk, Mustafa / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

NAVEROK / CONTENTS

JI EDÎTOR/EDITORIAL..... 07-10

Li Gor Rêbaza Vladimir Propp Analîza Çîrokekeke Kurmancî

According to Vladimir Propp's Method of Analyzing a Kurdish Story

AYHAN YILDIZ.....11-45

Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşînên Osmanî

û Sefewîyan de di Sedsala XVI û XVIIan de

Kurdish Emirates in the Conflicts Between the Ottoman and Safavids in the 16th and 17th Centuries

MEHMET RÊZAN EKÎNCÎ 47-68

Têkalîzbûna Ramanên Têgehiştinê

di Helbesta "Mîrê Meclis" ya Ehmedê Xanî de

The Interwoven Meaning of Comprehension in the Poem 'the Prince of Council' by Ahmadi Khani

AHMAD MOHAMMAD MAM OTHMAN QARANI 69-91

حههه ئاغای گهوره له بهلگهنامه کانی عوسمانیدا

Hama Agha in The Ottoman Documents

بزار عوسمان نهحههه - عه بدولواحههه جهلال نوری 93-123

WERGEREK / A TRANSLATION

Mîrektiya Hekkariyê ya Kurdan (Sedsala 14-15an)

ALEXANDER KHACHATRIAN - JI ÎNGÎLÎZÎ: MEHMET ŞİRİN FİLİZ..... 127-142

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

Berhemeke Bênav a Mela Mistefa:

"Rahênanên Zimanê Kurdî" yan jî "Exercices Dela Langue Kurde"

TAHİRHAN AYDIN 145-157

Ji Edîtor

Em hemû bi hev re bûn şahid ku di sedsala borî da ziman û çandên bêhêz û ne xwedî statûyeke fermî rûbirûyê koç, îhmal, asîmîlasyon, terkkirin, qedexekirin, mirin û windabûnê man. Bes çendîn sedemên curbicur -ku di nav da bihêzbûna mafên mirovan, guherîna merkezên hêzê, berxwedanên demokratîk, teknoloji û alavên ragihandinê jî hene,- ji bo ziman û çandên bidezavantaj şiverêyek vekirin ku ev şiverê, di warê zanist û akademîyê da, ji bo pêşeroja van ziman û çandan wek çirûskeke hêvîyê xuya dike. Bi saya serê van pêşveçûnên di warê ziman û çandê da ku bi destê hejmareke bi sînor ji mirov û sazîyên fîdakar ve hatine kirin, em di qada lêkolîn û weşanan da, di warê kurdolojîyê da geşedaneke hêvîbexş dibînin ku ev hejmara me ya Nûbihar Akademîyê di encama vê pêvajoyê da derdikeve holê. Wekî ku tê zanîn Nûbihar Akademî di şûna mijarên sîpesîfîk da derfîyê xwe ji bo mijarên curbicur ên kurdolojîyê vekiriye. Ji ber vê yekê em di her hejmareke Nûbihar Akademîyê da sîmayên nû û mijarên cihêreng û balkêş dibînin.

Di vê hejmarê de mijara gotara Ayhan Yıldız çîrokên kurmançî ye. **Ayhan Yıldız** di gotara xwe ya bi nave *“Li Gor Rêbaza Vladimir Propp Analîza Çîrokekeke Kurmançî”* da çîrokeke kurmançî analîz dike. Yıldız wek metod jî rêbaza Vladimir Propp hilbijartîye. Di destpêkê da li ser “folklor” û “çîrok”ê hûr dibe. Paşê derheqê Propp û teorîya wî ya li ser analîza çîrokan agahî pêşkêş dike, piştê Yıldız derbareyê “çîrok, çîrokbêj û berhvekarên de” dinivîse. Di dawîya xebata xwe da Yıldız analîza çîroka “Satilmircan”ê dike.

Mehmet Rêzan Ekîncî bi serenava *“Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşînên Osmanî û Sefewîyan de di Sed sala XVI û XVIIan de”* pêşî têkoşînên li ser axa Kurdistanê dinivîse. Di vê çarçoveyê da cih dide rewşa Kurdistanê ji sedsala XIIIan heta sedsala XVIan û li ser têkoşînên Osmanî û Farisan ên di sedsala XVI û XVIIan ku li ser axa Kurdistanê qewimîne radiweste. Paşê cih dide *“Peymana Hikimdaran”* û *“Parvekirina Pêşîn a Rêvebirina Kurdistanê”* û di dawîyê da lêkolîna xwe bi serenava *“Di Nêrînên Xanî û Şeref Xan de Kurdistan”*ê diqedîne.

Xebateke balkêş a vê hejmara Nûbihar Akademîyê ji aliyê **Ahmad Mohammad Mam Othman Qarani** ve hatiye nivîsîn ku navê wê *“Têkalizbûna Ramanên Têgehiştinê di Helbesta ‘Mîrê Meclis’ ya Ehmedê Xanî de”* ye. Qaranî armanca gotarê bi kurtî wiha dibêje : *“Amanc ji vê vekolînê şirovekirin û lêkdaneveya boçûnên*

Xanî ye li barey têgeha têgehiştinê û derhaxêştayên wê, ji bo ku bibine beşeka resen ji hizra perwerdeyê li nawendên xwendinê de."

Di gotara bi navê **"Heme Axayê Gewre Le Belgenameyê Osmanî Da"** Bzhar **Othman Ahmed** û **Abdul Wahed Jalal Nori**, derheqê kesayeteke dîrokî –Heme Axa- da bi alîkarîya belge û çavkanîyan Osmanî, hin agahîyên balkêş dane. Di destpêkê de her du nivîskar di serdema Heme Axa da ji aliyê civakî, aborî û demografîyê ve bajarê Koyê tînin ber çavên xwîneran. Di beşa yekem de behsa jîyana Heme Axa dikin û di beşa dawî da jî li gorî belgenameyên Osmanî şer û pevçûnên Heme Axa pêşkêş dikin.

Wek rêbaz Nûbihar Akademî cih dide wergerekê derheqê kurd o kurdolojîyê de. Di vê hejmarê de **Mehmet Şirin Filiz** gotara **Aleksander Khachatrian** a bi navê *"The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)"* wek *"Mîrektiya Hekkariyê Ya Kurdan (Sedsala 14-15an)"* wergerandiye. Di vê gotara xwe de nivîskar derbareyê Mîrektîya Hekkarîyê a sedsala 14 û 15an de gelek agahîyên bêhempa pêşkêşî me dike.

Kovar di her hejmarê da deriyê xwe ji bo dokumentekê vedike. Di vê hejmarê da **Tahirhan Aydin** di bin serenava *"Berhemeke bênav a Mela Mistefa: 'Rahênanên Zimanê Kurdî' yan jî "Exercices Dela Langue Kurde"* da danasîna destxeteke ji koleksiyona Aleksandre Jaba dike. Orjînalê destxetê li Pirtûkxaneyê Akademîya Zanistan a Rûsyayê (The Library of the Russian Academy of Sciences) di nav koleksiyona Aleksandre Jaba da ye. Mela Mistefa vê berhemê ji bo hûnkirina kurmançî amade kiriye. Di berhemê da bi alfabeya kurdî-erebî nêzî 800 hevokên kurmançî hene. Jaba van hevokan latînîze kiriye û wergerandiye frensî. Aydin berhemê pêşî ji aliyê nasnameyê ve paşê jî ji aliyê fîzîkî û naverokê ve dide nasîn.

Edîtorên Jimarê

Editorial

In the last century we have witnessed that languages and cultures that do not have an official status face immigration, neglect, assimilation, abandonment, prohibition, death and disappearance. However, many different factors -including the strengthening of human rights, the displacement of power centers, democratic resistance, technology and means of communication- have opened a pathway which is a light of hope for the future of these disadvantaged languages and cultures in the field of science and academia. Because of these advances in language and culture made by a limited number of devoted individuals and institutions, we see a promising development in research and publication in the field of Kurdology and our journal Nubihar Akademi is a result of this process. As it is known, Nubihar Academy has opened its doors to a wide variety of Kurdish issues, instead of specific subjects. That is why we see new faces and varied and interesting subjects in every issue(s) of the Nubihar Akademi.

In this issue, the subject of **Ayhan Yıldız's** article is Kurdish stories. Ayhan Yildiz analyzes a Kurdish story in his article entitled **"According to Vladimir Propp's Method of Analyzing a Kurdish Story"**. Yildiz has also chosen the Vladimir Propp method. Initially, it focuses on "folklore" and "story". Then, he provides information about Propp and his theory of story analyzing. Yildiz then writes about "story, storytellers and collectors." At the end of his work Yildiz analyzes the story of "Satilmircan".

Mehmet Rezan Ekinci writes about the struggles on the territory of Kurdistan with the title **"Kurdish Emirates in the Conflicts Between the Ottoman and Safavids in the 16th and 17th Centuries"**. In this context, he places the situation in Kurdistan from the 13th century to the sixteenth century and focus on the Ottoman and Persian struggles of the sixteenth and seventeenth centuries that took place on the territory of Kurdistan. He then discusses the "Governance Agreement" and "The First Sharing of the Governance of Kurdistan" and concludes his research with the title "Kurdistan in the views of Khani and Sheref Khan"

A remarkable study in this issue of Nubihar Akademi written by **Ahmad Mohammed Mam Othman Qarani** is entitled **"The Interwoven Meaning of Comprehension in the Poem 'the Prince of Council' by Ahmadi Khani"**. Ahmet briefly

describes the purpose of the article as follows: "The purpose of this study is to analyze and interpret the attitude of Xani towards the concept of comprehension, and to transfer the results to educational environments."

In the article titled "**Hama Agha in The Ottoman Documents**" **Bzhar Othman Ahmed** and **Abdul Wahed Jalal Nori** provided some interesting information about a historical figure - Hema Agha - with the help of Ottoman documents and sources. In the introduction, the two authors put the city of Koyi to the attention of the reader in social, economic and demographic terms during the Heme Axa era. In the first part they provide the life of Heme Axa and in the last part, according to the Ottoman documents, Heme Axa's conflicts and fights are presented.

As a method, the Nubihar Akademi provides a translation on Kurds and Kur-dology. In this issue, **Mehmet Şirin Filiz** has translated **Alexander Khachatrian's** article entitled "**The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)**" as "*Mîrektiya Hekkariyê Ya Kurdan (Sedsala 14-15an)*". In this article, the author provides us with many unique information about the Kurdish Principality of Hakkariya of the 14th and 15th centuries.

The journal opens the door for a document in every single issue. In this issue, **Tahirhan Aydin** introduces a manuscript from the Alexanre Jaba's collection, entitled "**An Unnamed Work of Mela Mistafa: Rahênanên Zimanê Kurdî or Exercises Dela Langue Kurde**". The original of the manuscript is in the Alexandre Jaba collection in The Library of the Russian Academy of Sciences. Mela Mistefa had prepared this work for teaching Kurmanji. The work contains about 800 Kurmanji sentences in the Kurdish-Arabic alphabet. Jaba had transcribed these sentences into Latin and translated them into French. Aydin defines the work first in terms of identity and then in terms of physical and content.

Issue Editors

Li Gor Rêbaza Vladimir Propp Analîza Çîrokekeke Kurmancî

According to Vladimir Propp's Method of Analyzing a Kurdish Story

Ayhan Yıldız*

PUXTE:

Wekî cureyekî edebîyata gel çîrok, di nav civaka kurdan da cîyekî girîng û berfireh digire. Digel vê girîngî û dewlemendîyê, lêkolerên kurd, mîna lêkolerên gelên dunyayê, bi awayekî têr û modern neketine bin barê berhevkirina wan. Ji ber ku çîrokên kurdî, bi awayê ku pêdivî pê heye, bi zanistî baş nehatine berhevkirin û li rêbazên hemdem ên zanistî têr nehatine tetbîqkirin, lêkolerên derî kurdan ew berhev kirine, bêyî ku amaje bi zimanê wan ê eslî bikin, wekî ku ne malê gelê kurd be li zimanê xwe wergerane û li rêbaz û teorîyên zanistî tetbîq kirine. Hîna di sedsala 18an da folklornasên Ewrûpî, dest bi berhevkirin û analîza çîrokên xwe kirîye û ji bo vê jî wan, teorî û rêbazên cîyawaz li pêşberî berhevkarên danîne. Seyra van cure xebat û lêkolînan ji Îngiltere, Almanya, Fransa û Îskoçya heta Rûsyayê berfireh bûye. Ji ber bêderfetîyan, heta niha bi awayekî ku heq dike, çîrokên kurmancî li ser rêbazên zanistî nehatine tetbîqkirin. Rêbaza analîza çîrokên a Vladimir Propp ku di nav rêbaz û teorîyên dahûrîna çîrokên da li dunyayê berbelav e, ji gelek alîyan ve bi çîrokên kurdî ra li hev dike. V. Propp, bi vê rêbaza xwe, hewl dide ku hemû hêlên etîmolojîka dîrokî ya çîrokên dêne ber xwe û li ser guherîn û veguherînên wan ên serdemî bixebite. Ew li ser guherînên ku çîrokek, di nav pêvajoya serdemekê da rast lê hatîye kûr dibe. Ew li şûna analîza dîyakronîk, analîza senkronîk ku hêmanên çîrokê, di nav beşeke serdemekê da digire destî pêşniyaz dike. V. Propp, ji parçeyên çîrokê dest pê dike û ber bi giştîya wê ve diçe û lê dikole, bê ka binyada wê çawa ye. Di vê xebatê da me jî hewl da ku em çîrokeke kurmancî, li gor rêbaza zanistî, li ser edebîyata devkî ya kurdî tescîl bikin û li gor rêbaza Proppî analîz bikin. Ji lew ra

* **Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiyede Yaşayan Diller Enstitüsü Öğr. Gör.** (Zanîngeha Mêrdîn Aruklu, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Türkiyeyê, Peywirdarê Fêrkariyê)
ORCID: 0000-0002-8763-4182

me çîrokeke ku bi awayê zanistî hatîye berhevkerin girt û ew li gor vê rêbazê, ji hêla tevger û fonksîyonên wê ve analîz kir.

Bêjeyên Sereke: Çîrok, berhevkerin, rêbaz, teorî, analîz, Propp.

ABSTRACT

As a type of folk literature, the story takes an important and broad place within the Kurdish community. Despite its importance and richness, Kurdish scholars, like those of the peoples of the world, have not been sufficiently modern in their collection. Because Kurdish stories, in the way they are needed, are not scientifically compiled well and are not adequately adhered to in contemporary scientific ways, Kurdish researchers have compiled them, without compiling them in their original language, as not being home to the people. Kurds have been translating into their own language and applying scientific methods and theories. Even in the 18th century, European folklorists began collecting and analyzing their stories and, for this reason, introduced different theories and approaches to collectors. These types of research have expanded from England, Germany, France and Ischia to Russia. Unsurprisingly, Kurmanji stories have not been properly applied to scientific methods so far as they deserve. Vladimir Propp's method of story analysis, which is widely used in the methods and theories of storytelling in the world, combines Kurdish stories in many ways. V. Propp, in this way, seeks to address all aspects of the historical etymology of the stories and to work on their contemporary changes and transitions. It goes deeper into the changes that a story has made, right through the process of time. He recommends, instead of diachronic analysis, synchronic analysis that incorporates elements of the story into a single piece of time. V. Propp, begins with parts of the story and goes through its entirety and examines what its context is. In this work we have also attempted to analyze a Kurmanji story, based on the scientific method, on Kurdish oral literature and analyze it according to the Proppi method. So we took a scientifically compiled story and analyzed it according to this method, by its behavior and functions.

Key Words: Story, collection, methodology, theory, analysis, Propp

DESTPÊK

Zemanê berê, kalemêr û dapîran di weqtên dîyar û mekanên siruştî da ji bo zarok û neviyên xwe çîrokên curbicur vegotine. Wan bi vî awayî ew hêngaftine û fêrî mercên jîyanê kirine. Vê perwerdekirina bi awayê *vegotina devkî* kirîye ku nîfşên nû hînî rastî, qencî û rindiyê bibin û bi *hest û xuyên çê* bidin pey mezinên xwe; li hember xuy û xesletên xerab bibin xwedî helwest û rewîşteke çê. Digel perwerdeyê, egereke derketina çîrokan, rexnekirina bûyer û kesên derdorê ye jî. Ev kesên ku bi rêya çîrokan dihêne rexnekirin, dibe ku sultanek, padîşahek, axayek an jî mezinekî civakê be jî.

Digel ku kangeheke dewlemend a çîrokên kurdî heye, ji ber ku di weqtê xwe da mîna gelên dunyayê, li her deverê lêkolerên kurd, bi awayê zanistî ew berhev nekirine, li hin herêman lêkolerên bîyanî ew desteser kirine û bi awayekî ku li etîka zanistê nayê, ew wekî malê neteweya xwe hesibandine, bêyî ku çavkanîya wan a zimanî-neteweyî nîşan bidin, li zimanê xwe wergerane û di xebatên xwe yên akademîk da ew bi kar ênane. Digel ku ev bêbextî li çîrokên kurdan hatîye kirin jî, hîna bi awayekî têr û baş, ev neheqî nehatîye deşîfrekirin û xwedîtiyeke zanistî li van berhemên ku hatine mexdûrkirin, nehatîye kirin. Bi vê xebatê min nîyet ew e ku çîrokeke kurdî (kurmancî) derxim pêş, sicîla wê ya zanistî li ser edebîyata devkî ya kurdî biselmênim û wê li toerîya V. Propp tetbîq bikim. Ji bo ku di vê xebata xwe da bigihêjim encameke baş, serê ewil dê behsa folklorê û cureyê çîrokê bikim. Ji ber ku rêbaza V. Proppî di bin banê folklorê da cih digire û cureyê çîrokê jî, wekî metnekî edebî di nav folklorê da cih digire, min pêdivî bi zikirkirina paşxaneya folklor û çîrokê dît û berî ku behsa teorîya binyadger a Proppî bikim û çîrokeke kurmancî li rêbaza wî tetbîq bikim, min cih da van her du serbeşan jî.

Di nivê ewil ê sedsala 20î da gewdeyên teorîyên folklorê peyda bûn û bi çalakîyên hev ketin nav pêşbazîyê (Dorson, 2017, s. 18). Lêkolerên folklorê, ji welatên Ewrûpayê ber bi welatên din ve ketin ser şopa çanda gelên curbicur. Piştî ku wan çand û edebîyata gelên derî xwe nas kir, îca li çand û edebîyata xwe vegeşîyan û wan li ser naskirin û danaskirina çand û edebîyata gelê xwe dest bi xebatên mezin kir. Her ku dem pê da çû, kar û barên berhevkirina çîrokên wan zêdetir bala civaka wan kêşa û wan berfirehî da xebatên xwe yên bi vî rengî. Bi domana demê ra lêkolerên Ewrûpî ji bo van xebatên xwe yên folklorê, rêbaz û teorî danîn û bi awayên hîn zanistîtir xebatên xwe birin serî. Çawa ku ji çavkanîyên teorîk ên folklorê (Çobanoğlu, 2019, s. 34) tê famkirin li Rojava ev xebatên folklorê ji alîyê lêkolerên îngilîz, alman, fransî û îskoçan ve hatin kirin, li welatên Qafqas, bi taybetî li Rûsyayê girîngî bi xebatên folklorê hat dayîn. Vladimir Propp yek ji wan lêkoleran e ku di vî warî da xebitîye û nav û dengê wî li dunyayê belav bûye.

Heger çîrokeke kurdan wekî çîroka gelekî din hatibe nîşandan û lêkolerekî/e xwedîwîdan, digel ku pê bizanibe jî, hewl nede ku wê çewtîyê sererast bike, helbet ew bi xwe jî xeletî dike. Heger çîrokeke kurdan wekî çîroka gelekî din hatibe destnîşankirin û lêkolerek, gava bixwaze vê xeletîyê sererast bike, helbet divê ku bi rêbazên zanistî karê xwe bike. Ji ber van sedeman ev xebata ku min danî pêşîya xwe, çawa ku ji hêla çand û edebîyata kurdan ve girîng e, wisa jî ji hêla çand û edebîyata giştî ya merivahîyê ve jî gelek girîng û gewre ye.

Bi vê xebatê min nîyet ew e ku qet nebe tesbîta çîrokeke kurdan, li gor rêbaza V. Proppî bikim. Li gor qenaeta min, wekî gelek çîrokên din, çîroka bi navê *Satilmircan*, bi ihtîmaleke gelek mezin aîdî çand û edebîyata kurmanc û kirmancan/zazayan e. Ji bo vê qenaetê jî, çawa ku dê di berdewamîya vê xebatê da bihe

dîtin, min hem ji çavkanîyên zindî yê nav civaka kurmanc û kirmancan, hem jî ji çavkanîyên wan ên nivîskî sûd û mifa girtîye û berevanîya eslî ya çîrokê kirîye. Ji ber ku li ber destê min metnên nivîskî yê berê tune bûn, mîna Proppî, li şûna analîza dîyakronîk, min analîza senkronîk ku hêmanên çîrokê, di nav beşeke serdemekê da digire destî di vê xebatê da bingeh girt.

Ji bo ku di vê xebata xwe da bi ser bikevim, piştî ku ez hinekî behsa taybetmendîyên folklorê û cûreyê çîrokê bikim, dixwazim hem bi giştî behsa teorî û rêbazên zanistî yê berhevkirina çîrokên dunyayê bikim, hem jî di nav wan da, bi taybetî behsa rêbaza V. Proppî bikim. Çûnkî li gor qenaeta min, di vê xebata min da herî zêde ev rêbaz li çîrokên kurdî dihat; ji lew ra min divê ku rêbaza wî wergerênim kurmancî û çîroka bi navê *Satilmircanê* ku di xebateke akademîk a Umay Tırkeş Günay da wekî çîrokeke tirkî hatiye dîyarkirin (Günay, 2011, s. 299), lê tetbîq bikim. Sedemê ku min çîroka bi navê *Satilmircan* ji bo vê xebatê ji nav çîrokên vê akademîsyena ku navê wê bihurî neqand ew bû ku ev çîrok hem bi awayê devkî versiyona wê ya kurmancî li ber destê min hebû, hem jî bi awayê nivîskî varyanteke wê bi kirmanckî hebû.

1. FOLKLOR

Bêjeya *folklore* ji zimanê îngilîzî ketîye kurdî û ji alîyê cureyê xwe ve nav e. Di ferhengê da li hemberî wê bi kurmancî bêjeya *zargotin*, *foklor*, *edet*, *çîrok* û *zargotina xelkê* hatiye dîyarkirin (Saadallah, 2000). Di zimanê erebî da ku jê ra *adatu's-şe'ab [edetên gel]* tê gotin (Sarı, 1991), ji alîyê folklornasên muasir ên ereb ve pênaseyên cihêrengî hatine kirin (21-22 الصفحات. 2006. الجوهري): "Foklor, *çanda şifahî ye*, ango *oral tradition* e û ew edeba gelî ye ku bi awayê devkî tê neqilkirin. Digel van hêlan, ew bawerî, mûsîqî, govend-reqîs û edetên gelêrî jî, di nav wê da tîne hesabandin." Bi qenaeta min bi kurmancî meriv dikare ji bo bêjeya folklorê, bêjeya gelnasîyê bi kar biêne. Çawa ku teşenasî, zimannasî, civaknasî/komlenasî berbelav bûye, dibe ku ev jî cîyê xwe bigire.

Folklor, zanista li ser erf, edet, rêûresim, bawerî û awayê jîyana gelan, serê ewil di nav lêkolerên Ewrûpî da dest pê kirîye. Piştî ku Ewrûpîyan kişwera Emerîka dît, dînnas, geryar, maceraperwer û hunermendên wan ên entellektuel, berê bala xwe da ser awayê jîyana gelên niştecih ên Emerîkayê û wan dest bi nivîsîna cîyarengî ya erf û edetên wan kir. Li gor wan di nav gelan da yê hov-wehşî û yê medenî-esîl hebûn. Serê pêşî li gor bawerîya wan gelên vê deverê, hov bûn, ne medenî bûn, ne esîl bûn; ji lew ra wan ji xwe ra heq didît ku vê deverê dagir bikin û li mal û hebûnên wan ên sererd û bînerdê bimijin. Ji bo vê mebestê jî, wan pêşî dixwast ku çanda wan gelan ji nêz ve nas bikin. Jixwe ev eleqedarîya Ewrûpîyan, di rabirdûya dîrokî ya ramangirîya wan da bûye hêmanekî bingehîn. Li gor nêrîna

wan, ew bi xwe modern û medenî bûn; lêbelê gelên din ne modern bûn. Ji lew ra zana û lêkolerên wan li ser danasîna çanda van gelên derveyî Ewrûpayê nivîsên lêkolerî nivîsîn. Entellektuelên Ewrûpî, di pey şayesandina jîyana gelên Emerîkî û danasîna çanda wan de, berê xwe da Dunyaya Berê, ango Rojhilat û li pey gelên hov û medenî-esîl şop gerand. Zanayên dînî, geryar û nivîskarên Ewrûpî, ji bo danasîna çanda gelên Asyayê, ketin nav lêkolîn û lêgerînan. Wan li vir jî dixwast dîyar bikin bê ka gel û civakên esîl-medenî kî ne, yê nemedenî kî û kî ne. Ji sedsala 16an pê ve van lêkoleran, vedîtî û danasînên xwe, bi awayê gernameyî nivîsîn û li welatê xwe dan çapkirin. Ji ber ku Ewrûpîyan eleqedarîyeke mezin nîşanî van cure xebatan da û digel geryar, cografyanas û rapornûsên îngilîz, fransî û îspanyolîyan û misyonerên îtalî jî, da ser vê rêyê û wan jî berhemên ku gelên Rojhilat didan naskirin nivîsîn. Her ku hejmara xebatên nivîskî yê lêkolînê zêde dibû, îca hinekan ji wan bîr bir wê yekê ku ji van xebatan ra teorî û disîplînan jî dîyar bikin (Çobanoğlu, 2019; Ekici, 2018).

1.1. Peywendîya Folklorê bi Zanistên Din ên Beşerî ra

Folklor li welatên Rojavayî, tê wateya çanda gundane ya gelê wî lêkolerê folklorê bi xwe. Ev şewaza hîlbijartî, li ser bîngeha neteweyî ye. Çanda gelekî, wekî qadeke zanîne, ango wekî mijara gelnasîyê/folklorê tê hesibandin. Digel gelên îbtîdaî, çandên hemû gelên din, dibin mijara dîsîplînên mîna *antropolojî*, *etnografya* û *etnolojîyê*. Ji lew ra têkilîya folklorê bi nîkirandina zanistî ya çandên neteweyan ra heye. Çi heye ku di vir da xeletîyeke gewre heye. Çunkî gava lêkolerekî fransî li ser “kilamên fransî” nîkirandina xwe bike, tê wê wateyê ku wî folklor kirîye; lêbelê gava heman lêkoler, li ser “kilamên ernewûdî” bixebite, karê wî ne folklor; bes wekî karekî etnografyayî tê hesibîn. Hal ku hal e, ev pênase ne rast e û zanista folklorê, hunerên hemû gelan di nav xwe da diheve û ji ber vê jî ew fenomeneke enternasyonel e (Propp, 1998, s. 12).

1.3. Bizavên Folklorê

Li Ewrûpayê Serdema Aqilparêzîyê di warê edebîyata gel da dema ku ji cîyê xwe diheje û li Îngiltereyê, bizaveke edebî ya bi navê Pre Romanticism (Berî Romantîzmê), li hember teşeyê aqilparêz û qayîdeparêz serî hildide, di demeke kurt da li kîşwera Ewrûpayê berbelav dibe. James Mocherson (1736-1796) ku pêşewayê vê bizavê ye, helbestên îskoçî ji zozanên Îskoçyayê berhev kirin, li zimanê îngilîzî wergerandin û çap kirin. Peyre Thomas Percy (1729-1811), *baladên*/kilamên îngilîzî û îskoçan ligel hev berhev kirin û ew wekî teyîsîna *rûhê neteweyî* bi nav kirin. Bi vî awayî êdî lêkoler, nivîskar û hunermendên Ewrûpî, berê bala xwe ji çanda gelên deverên dûr, da ser çanda gelê xwe. Çîna navîn a bazirganên

îngilîz, piştgirîya vê bizav kir û êdî ev derbasî welatên mîna Îskoçya, Almanya û Îsfîçreyê jî bû (Çobanoğlu, 2019, s. 104).

Di sedsala 19an da entîkevanên Îngilîstan û zimannasên Germenîstanê, dest bi lêgerîna çînen jêrîn kir û wekî sehayeke xwendinê, folklor derket holê. Sala 1812an ku birayên germanî Jacob û Wilhelm Grimm dest bi çapkirina vegotinên devkî yên gel kir, wan pê ra jî şîroveya mîtolojîya germanî jî kir. Sala 1846an kevnnasên îngilîz William John Thomas ji kovara *Athenaeumê* ra pêşnîyaz dike ku bêjeya *folklor* wekî terîm, li şûna *kevnareyên populer* bihe bikaranîn (Dorson, 2017, s. 21).

Johann Gottfred von Herder (1744-1803), wekî filozofekî alman ê Serdema Ronesanê, li hember hegemonyaya huner û çanda fransî ya li Almanyayê, bi parastina çanda gelê xwe serî hilda. Bizava wî, wekî bertekeke felsefî bû li hember aqilparêzîya Voltaireyî ku wî çîna bijarte diheband. Li gor nêrîna Herder, ji bo ku edebîyatek bikaribe orijinalîya xwe biparêze, helbet divê ji teqlîd û karîgerîya edebîyatên bîyanî xwe xelas bike. Ji bo vê jî divê gelê alman, bi zimanê xwe yê sade û dewlemend, bigihêje rûhê xwe yê hevbeş ê neteweyî. Rûhê herî paqij û pihêt ê hevbeş ê neteweyî jî, di nav hundirê edebîyata gel da cih girtîye. Ji lew ra divê ku zana, felsefevan û rexnegir, ber bi gelê xwe ve biçin, nirx, bawerî, kilam, çîrok, efsane û helbestên gel ên epîk berhev bikin. Bi xêra fikir û bizavên Herder xebatên folklorê, ber bi teşegirtina disîplîneke xweser ve herikîn. Wî çawa bingehek ji neteweperwerîya romantîk ra danî, pê ra jî wî kir ku têgehên mîna *folklor* *neteweyî*, wekî teorîyekê bikeve nav dîroka folklorê. Di pey raperîna Herderî da Jacop (1785-1863) û Wilhelm (1787-1859) ku wekî Bira Grimmî tîn naskirin, di warê berhevkirina çand û berhemên edebîyata gel a almanî da karên mezin kirin. Bi xêra xebatên van du birayan folklor, li Almanyayê wekî şaxekî xweser ê zanistî ket nav gur û geşedanê. Di pey wan da Adalbert Kuhn (1812-1881), teorîya bi navê Geşedana Meteorolojîk a Mîtan derxist pêş, Max Müller (1823-1900) teorîya bi navê Mîtolojîya Rojê û Mîten Mekteb û Rojê; Teodor Benfey (1809-1881), teorîya bi navê Koça çîrokan û Deynkirina Çandî daxilî nav teorîyên folklorê kirin (Çobanoğlu, 2019, s. 107-109). Bi vî awayî her ku zeman bi ser da derbas dibû, di vî warî da kar, xebat û bizavên nû dihatin kirin û bere bere lêkoleran di vê rêyê da ji xwe ra teorî çê dikirin.

1.4. Teorîyên Folklorê

Li gor ku di çavkanîyên Ewrûpî yên folklorê da amaje pê tê kirin, di roja me da teorîyên folklorê bi navê mîna teorîya dîrokî-erdnîgarî, teorîya dîrokî-nûavakirîni, teorîya îdeolojîk, teorîya fonksîyonî, teorîya psîko-analîtîk, teorîya binyadî, teorîya devkî-formulayî, teorîya nav-çandî, teorîya gel-çandî, teorîya girse-çandî, teorîya nûvqadî û teorîya kontekstî hatine binavkirin (Dorson, 2017).

Folklornasan, di xebatên xwe da teorî û rêbazên lêkolînê, dabeşî du koman kirine: *Koma Teorîyên Navendmetnî* û *Koma Teorîyên Navendmekanî*. Folklornas, li gor teorîya Navendmetnîyê, di lêkolînên xwe da tenê metnên berheman wekî hîmê lêkolînê qebûl dikin; teorîsyenên teorîya Navendmekanî, hêla îcadkirin û awayê hilberîna berheman wekî esasê lêkolînên xwe hesabandine. Teorîyên ku li ser rêbaza Navendmetnî dixebitin, her cure pîrsgirêkên xwe, li gor teşeyê metn û taybetmendîyên binyad û naverokî yên metinan çareser dikin. Li gor teorî û rêbazên Navendmekanî folklornas, digel metnê berhême, li ser awayê îcada metnan, îcra wan, ragihandina wan û fonksîyona wan jî bi hûrbînî rawestîyane (Ekici, 2018, s. 100-101). Ji ber ku ev rêbazên teorîk, li ser lêkolînên derbareyê berhêmen devkî yên gel da hatine nîşandan, di temamê xebatên zanista gel a dunyayê da berbelav bûne û di bin banê van her du teorî û rêbazên bingehîn da teorîyên curbicur hatine ceribandin.

Teorîyên Navendmetnî, di bin binşaxên mîna Mekteba Fînî ya Dîrokî-Cografî, Teorîya ji Nû ve Avakirina Dîrokê, Teorîya Peresanî/Tekamulî, Teorîya Psîkoanalîtîk, Teorîya Mît-Rîtuêlîyê, Teorîya Dîrokî-Çandîyê, Teorîya Bîyolojîk, Teorîya Binketina Çanda Bijarte, Teorîyên Îdeolojîk, Teorîya Çeprastkirina Nav Çandan, Teorîya Çanda Girseyan û Teorîya Binyadgerî ya Folklorê da hatine nîkirandin; Teorîyên Navendmekanî (Navendîcrayî), di bin binşaxên mîna Teorîya Fonksîyonî, Teorîya Kompozîsyona Devkî, Teorîya Performansî û Teorîya Femînîstî ya Folklorê da hatine nîkirandin (Çobanoğlu, 2019, s. 127; Ekici, 2018, s. 101). Mijara vê gotarê ku Rêbaza Vladimir Propp e, ji nav Teorîyên Navendmetnî, di bin binşaxê “Teorîyên Binyadger ên Folklorê” da cih digire. Teorîyên Binyadger ên Folklorê jî, di nav xwe da digel rêbaza V. Propp a Analîza Vegotina Binyadî, du rêbazên din jî cih digirin: Rêbaza Analîzkirina Binyadger a Bîyografîya Lehengan û Rêbaza Claude Lév-Strauss a Analîza Binyadî. Di vê xebata xwe da ez dê tenê bidim ser şopa V. Propp a analîza vegotina binyadger.

1.5. Teorîya Binyadger

Berî ku em derbasî taybetmendîyên teorî û rêbaza V. Propp bibin, ji bo hîn xweştir naskirina rêbaza wî, hêja ye ku em hinekî bi giştî behsa “Teorîya Binyadger a Folklorê” bikin. Teorîya binyadger (structuralism), ji bo nasîna folklorê Emerîkayê, di derdora sala 1960î da çê bûbû. Andre Jolles sala 1930yî û Lord Reglan sala 1936an ketin nav hewldanên avakirina teşeyê derbirînen folklorê. Hîna berî van, folklornasê rûs Vladimir Propp, cara ewil sala 1928an li ser teşeyê çîrokan xebitîbû û berhema xwe ya bi navê *Morphologija Skazki [Morfoloژیya Çîrokê]* li Rûsyayê dabû çapkirin. Peyra ev berhema wî, sala 1958an li zimanê îngilîzî tê wergerandin û bi navê *Morphology of the Folk Tale* li Emerîkayê tê çapkirin. Di pey vê xebatê da Alan Dundes, sala 1964an di xebatên xwe yên folklorî da V. Proppî,

wekî pêşengê vê teorîyê li qelem dide. Piştî Dundes, gelek folklornasên din jî bawerîya xwe didin ser vî teşeyî ku navê wî dibe *structural models* (Dorson, 2017, s. 83-84).

Armaca bingehîn a rêbaz û teorîyên binyadger ew e ku lêkoler, cureyên folklorê li gor model û formulên navneteweyî dêne ber xwe û wan analîz bike. Bi vî awayî ev rêbaz, gramereke folklorê çê dike û ji bo ku meriv bikare bi geşedana çand û zihnî ya merivahîyê serwext bibe û wan rave bike, di asta navneteweyî da xebatên berawirdî dike. Ji ber vê helwesta wê, rêbaz û teorîyên binyadger, di nav xebatên folklorê da berbelav bûne (Çobanoğlu, 2019, s. 202). Ji bo serwextbûna mijarê divê li vir behsa jînameya V. Proppî bihe kirin.

2. ÇÎROK

Di ferhengên da çawa ku li hember kelîmeya *masalê çîrok* tê bikaranîn (Torî, 199; Farqînî, 2000) bêjeya *çîrçîrokê* jî hatiye dîyarkirin. Di dimbilkî da ji çîrokê/metelokê ra *estani* (Veroj, 2003) û *estaneke* (M. Malmîsanij & Uzun & Espar, 2009) tê gotin. Bi zimanê tirkî ku ji çîrokan ra *masal* tê gotin, di zimanê farisî da navê wê, *dasitan* û *qisse* (صفحة 152. 1372. فساىى) ye. Ji kesên ku çîrokan dibêjin re, *çîrokbêj* tê gotin. Di nav gel de, li hin herêman, ji hikayeyên çîrokî re, *xeberoşk* û li hêla gundên Çiyayê Reş (Karacadağ) "*xilmaşok* jî tê gotin.

Li gor wateya wê ya edebî ya terîmî, ji wan hikayeyên xeyalî ra çîrok tê gotin ku di serdemên gelek berê da ji nav muxeyîleya gel derketine û bi bûyerên/rûdanên awarte hatine xemilandin (Öner, 1982, s. 337). Bi pênaseyeke din, ji wan hikayeyan ra çîrok tê gotin ku dirêj, biefsûn û xeyalî ne (Demîrhan, 2006). Ji ber ku hilberên wan ên eslî bi demê ra hatine jibîrakirin û ne diyar in, çîrok êdî bûne *anonîm/gelêrî*. Di serê çîrokê de, "*çîvanok*", ango xweşgotinokên lihevanîftî hene. Çîrok, bi çîvanokê dest pê dike; bi çîvanokê diqede. Heta di nav hundirê beşên wê da jî çîvanok hene. Lêkerên/karên çîrokan, bi piranî, li ser dema borî ya çîrokî "-bû" tên kişandin; lê di nav geşedana vegotina rûdanê da awayê kişandina karan vediguhere dema niha.

Rûdanên ku di çîrokê da tên vegotin, dibe ku bi temamî xeyalî bin û tu rastiyeke wan a jidil tunebe. Ev rûdan, wusan in ku bi temamî, ji bin hiş û xeyalên gel derketine. Tiştê ku heye, ev rûdan, her çiqas durrî rastiye bin jî (Boratav, 1969, s. 80), bala merivan xweş dikêşin. Çawa ku rûdana çîrokê, xeyalî ye, kes û lehengên tê da jî xeyalî ne û di jiyana rastîn de, zû bi zû rastî merivan nayên. Serleheng/serqareman û qaremanên din ên çîrokê, kesên mîna padîşah, perî, pîrelîk/pîrehebok, keçelok, bazîrgan, dêw, hût, ziya û cin in. Bi van lehengan re, hêz û xusûsiyetên raserî taqeta merivan hene. Xuy û xesletên lehengan, ji serê çîrokê heta dawîya wê, tim bi heman awayî ne; lehengên baş, heta dawî baş in, lehengên nebaş jî, heta

dawîya çîrokê, ne baş in. Di dawîya çîrokê da lehengên baş tèn perûkirin; yên nebaş jî, tèn cezakirin.

Di çîrokan da “mekan” ango derdora leheng û rûdanê ne dîyar e. Gava navê cîyekî bihête diyarkirin jî, ew deverên xeyalî yên mîna “Pişt Çiyayê Qaf”, “Heft Qat Binê Erdê” yan jî qatên esmanan in. Digel vî awayî, teswîrên/şayesên berfireh ên siruştê di wan da cih digirin. Zemanê qewimîna rûdanên çîrokan, nahête zanîn bê ka kengê ye (Öner, 1982, s. 337). Zimanê çîrokê, zimanê gel ê rojane ye; rewan e, xweş diherike û di vegotina wê de, hêzeke xurt a hunerî heye. Ji ber ku çîrokbêj endamên gel bi xwe ne, zimanê rojane û sade yê gel bi kar diênin û dûrî zimanên din ên gelên cîran in. Lewra gava meriv li wan guhdarî dike, dibîne ku zimanê gel, bi temamê siruştîya xwe ya henûn, di zimanê çîrokan da diteyise ser vegotinê.

Çîrok, ji hêla teknîka planî ve dabeşî sê beşan dibin: Beşa pêşî, merheleya raxistina cih, bûyer/rûdan û lehengan e. Ji bo ku çîrokbêj, bal û dêhna guhdaran bikêşe ser xwe, çîrokê bi çîvanokan dixemilînin (Boratav, 1969, s. 81) û beşa eslî ku beşa duduyan e, cîyê vegotin û dirêjkirina bûyera eslî û rûdanên din e ku li dora wê diqewimin. Navê beşa dawî jî, beşa daxwazan e. Di dawîya vê beşê da dîsa çîvanokek heye. Meriv di çîrokên kurmancî da dibîne ku çîrok, bi çîvanokeke mîna “Hebû tunebû, ji Xwedê mezintir kes tunebû, hebû paşayek û ...” dest pê dike, peyre dest bi diyarkirina navê leheng û bûyera wî dike. Carina hin çîvanok di nav gur û geşîya çîrokê da dihên gotin; lêbelê ne bi temamî be jî, çîvanoka dawîya çîrokên kurmancî, bi awayê “çîroka me çû dîyara, rehmî li dê û bavê guhdara, ji xeynî xinizên ber dîwara” diqede.

Li gor teza Romantîkan, tenê ew gelên ku xwerû û yekpare ne û bi çalakîyên merivalî yên şexsî nizanin dikarin berhemên folklorî hilberînin û bibin pêşengên vedîter ên kolektîf; lêbelê çawa ku bi xebatên etnografên Rûsî, dîyar bûye, civakên ji çînan cîyawaz pêk hatine jî, xwedî gelek berhemên folklorî yên dewlemend in (Yıldırım, Pertev, & Aslan, 2013, s. 12).

2.1. Cûreyên Çîrokan

Çîrok, di nav gel da derdikevin û her ku dem bi ser wan da derbas dibe, bi vegotina xwe dewlemend dibin. Heta ku ji aliyê berhevkarêkî, yan jî berhevkarêkê ve neyêtin qeydkirin û nivîsîn, bi awayê devkî dijîn. Li welatê me, gelek zêde çîrok hene ku tenê bi awayê devkî mane û hîna jî nehatine berhevkirin û nivîsîn. Helbet hinek hatine qeydkirin û weke pirtûk hatine çapkirin; lêbelê yên ku mane, gelek zêde ne. Çîrokên gelan, ji aliyê hîlberîna xwe ve, dabeşî du navaan dibin (Bolayır, 1988, s. 199): Çîrokên ji aliyê gelan ve hatine hilberîn. Ev jî hilberê wan ne dîyar e/ ne belî ye. Ji van re, “Çîrokên gel” tê gotin. Ev cûre çîrok, li ber xeyal, darêz, çand û fikra gel çê bûne û anonîm in. Çîrokên nû yên ku ji hêla kesên nivîskar ve hatine

hilberîn. Hilberê vî cûreyî tê zanîn û ji wan re, “Çîrokên hunerî” tê gotin. Hin kes, ji van çîrokan re, “Çîrokên çêkirî” jî dibêjin.

Çîrok, ji aliyê gelan ve hatine hilberîn. Di Kataloga Çîrokên Navneteweyî, (Anîti Aame & Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1964, Aath) da çîrok dabeşî van cûreyan hatine kirin: Çîrokên heywanan, çîrokên eslî: çîrokên derasayî/awarteyî û çîrokên rasteqînparêz, çîrokên zîncîreyî û hikayeyên pêkenî, fikreyên nuktedar û derewînderanîn. (Boratav, 1969, s. 84) Ev jî hilberînerê wan ne diyar e/ne belî ye. Çîrokên nû yên ku ji hêla kesên nivîskar ve hatine hilberîn jî hene. Hilberê vî cûreyî tê zanîn. Çîrok jî mîna “gotinên pêşyan, mîna biwêj/îdyom, dilok/manî, pêkenî, çîrçîrok û destanan...” berhemên folklorî ne.

2.2. Çîrok Li Nav Edebîyatên Gelên Dunyayê

Heta li gor bawerîya wan kesên ku li ser tarîxa çîrokên cîhanê dixebitin, çeşnê çîrokê, cara pêşî, li welatê Hindistanê derketiye û hatiye ketiye edebiyata devkî ya merivahiye. Gava behsa edebiyata Rojhilatê tê kirin, serê pêşî, çîrokên bi navê “Çîrokên Hezar û Şevkê” tên bîra merivan. Heta niha dihat îddîakirin ku ev çîrok, tenê malê edebiyata erebî ye; lêbelê êdî gava meriv çavekî zanistî li wan mêze dike, meriv pê derdixe ku ev çîrokên berê, ne tenê ji edebiyata erebî; belkî ji edebîyatên gelek gelên Rojhilatî derketine. Ji merivan ra ew qenaet çê dibe ku ev çîrokên ku di zimanê erebî da bi navê “*Elfu Leylan*” tên binavkirin, hem bi edebiyata gelê suryan, gelê ermen, gelê kurd, gelê benûsraîlî û gelê tirk, hem jî bi edebiyata hind û erebî hatine xwedîkirin.

Li gor hin çavkaniyên edebîyatê, cihderka çeşnê çîrokan, welatê Hindistanê ye. Mînaka ewil a çîrokan, “*Kelîle û Dimne*” ye. Li hêla Rojava, fablên *La Fontaine*, wek asasê çîrokê hatine hesabandin û nav û deng dane. Di edebiyata tirkî da jî çîrokên ku Eflatun Cem Guney ew berhev kirine, wekî bîngeha vî çeşnê tên qebûlkirin (Bolayır, 1988, s. 255). Di pey wan *Çîrokên Hezar û Şevkê*, îca çîrokên bi navê “*Çîrokên Birayên Grimm*” ên edebiyata almanî jî, li dinyayê nav û deng dane. Ji edebiyata Danîmarkayê, çîrokên bi navê “*Çîrokên Andersen*” jî bûne malê edebiyata cîhanê. Di edebiyata tirkî da *Çîrokên Keloğlan* navdar in (Öner, 1982, s. 378). Wekî din, di edebiyata fransî de, *Çîrokên Perrault*, gelek navdar in. Di van çîrokên Bira Grimman da meriv rastî çîrokên kurdî tê. Çîroka bi navê *Elik û Fatik* a kurmançî, hema hema bi hemû hêlên xwe di nav van çîrokên almanî da wekî versiyonekê bi navê *Hansel û Gratel* cih girtîye.

2.3. Berhevkirina Çîrokan

Çîroka ku dihê tomarkirin, divê bibe xwedî sicîl jî. Li ser hêla teknîkî ya çîrokê, divê meriv çend agahî û zanînen bîngehîn berhev bike. Bo her çîrokekê ev sicîl tê girtin (Ekici, 2018, s. 65): nav, paşnav, pîşe û navnîşana berhevkar, mêmûya

berhevkirina çîrokê, ciyê berhevkirina çîrokê, ciyê eslî yê çîrokê, heman çîrok wekî din li kê derê û li kîjan deveran dihête vegotin. Nasnameya çîrokbêj: nav û paşnavê wî/wê, warê (gund, navçe, bajar) wî/wê, li kê derê rûdinê, temenê wî/wê, pîşeya wî/wê, rewşa wî/wê ya xwendin û nivîsînê, tehsîl û gelo wî/wê ev çîrok, li kê derê, kengê, ji kê girtiye, gişt dihin qeydkirin. Wekî din ramanên çîrokbêjan ên li wê herêmê, dîtînen meraqawerên çîrokan, li ser vê çîrokê çî ne, ev jî bihêne vekolîn baş e. Gotînen wan ên hev digirin û hev nagirin divê bihêne nivîsîn (Sarica & Gündüz, 1998, s. 387). Bi vî awayî versiyon û varyantên çîrokê jî derdikevin holê.

Çîrokek bi gelek versiyon/hevmetin û varyantên/guhertoyên xwe, li herêmên cihê cihê, bi awayên cîyawaz, ji hêla kesên/çîrokbêjên cîyawaz ve, dibe ku bihête vegotin. Dixwazî bila di motif û sembolên heman çîrokê da wekhevî, yan cihêrengî hebe, dîsa jî, ji bo çareserkirina muşkuleyan berhevkar, hewceyê wan e. Heman çîrok bi çend xalan, di guhertoyan da hev negire jî, dîsa pêdivî bi hemû -heke bi dest bikevin- şaxên wê heye. Divê hemû bihêne tomarkirin. Ji van qaydeyên girîng jî gewretirîn qaydeyekî etîk û zanistî heye ku ew ji vanên din giştan gewretirîn e. Ew jî zimanê eslî yê çîrokê ye. Van salan meriv dibîne ku hin lêkolerên folklorê, bi awayekî ji awayan, çîrokan bi zimanê gelekî din ku ne zimanê lêkoler bi xwe ye berhev dike û bêyî ku zimanê eslî yê çîrokê dîyar bike, mîna ku eslê wê, bi zimanê lêkoler be, werdigerîne zimanê xwe û çap dike.

3. RÊBAZA VLADIMIR PROPP Û ANALÎZA ÇÎROKA KURMANCÎ

Berî ku em çîroka kurmancî li rêbaza V. Proppî tetbîq bikin, helbet divê di serê serî da me wî û rêbaza wî nas bikin. Ji lew ra em dê li vir bi dorê li ser bîyografiya Proppî û danasîna rêbaza wî rawestin.

3.1. Bîyografiya Vladimir Propp

Vladimir Propp, 17ê Nîsana sala 1895an li Petersburgê hatîye dunyayê. Malbata wî, alman e. Wî di navbera salên 1913 û 1918an da li Petersburgê Beşa Ziman û Edebîyata Slav, filolojîya rûs û alman, digel Felsefeya Alman û Felsefeya Rûs xwandîye qedandîye. Sala 1915han beşdarî semînerên S. A. Vengerov dibe. Sala 1918an perwerdeya xwe diqedêne û çendakî li dibistanên curbicur dersên mîna Almanî, Ziman û Edebîyata Rûs dide xwandin. Piştî ku li kolejê wanebêjîya almanî dike, di Unîversîteya Leningradê da dest bi xebatên perwerdeyê dike û li vir dersa folklorê dibe. Piştî van xebatan, berhemên wî yê mîna *Morphologija Skazki* (sala 1928an) ango *Morfolojîya Çîrokê* li Rûsyayê têye çapkirin, nav û dengê wî di warê Morfolojî û Folklorê da li dunyayê belav dibe. Propp, sala 1932yan wekî Endamê Hîndekarîyê di Unîversîteya Leningradê/St. Petersburgê dest karî dike. Li vir ew bi xebat û lêkolînen xwe yê Linguistik/Zimannasîyê jî balê dikêşe ser

folklorê û wekî serokê beşê, heta sala 1970 ku dimire, berdewamî dide kar û barên folklorê. Peyre berhemên xwe yên bi navê *Rayên/Binyadên Dîrokî yê Çîrokên Awarte* (sala 1946an) û *Helbesta Epîk a Rûs* (sala 1955an) dinivîse. Berhema V. Propp a bi navê *Morfolojîya Çîrokê* ku sala 1958an bi navê *Morphology of the Folk Tale* li zimanê îngilîzî tê wergerandin û li Emerîkayê tê çapkirin, di warê antropolojî, zimannasî û dîsîplînê edebîyatê da bi dengê bilind olan dide. Bi vê xebata xwe ew, di warê binyadgerîyê da dibe pêşewayek û dike ku ev binyadgerî, li ser zanistên komelgehî û beşerî jî bihe pêkênan (Propp, 1998, s. 7).

3.2. Rêbaza V. Propp û Analîza Binyadger a Çîrokan

Çawa ku di bîyolojîyê da riwek ji hêla teşe û binyadê ve tînikirandin, Proppî jî teşenasîya çîrokan, bi heman terzê girtîye bin lêkolîna xwe. Wî çîrokên gel ên berhevkerî danîye ber xwe û li ser wan polînkirinên fizîkî-matematîkî pêk ênaye. Proppî, giranî daye ser hêla genetîk/bûyînî ya çîrokan û teşeyê wan şayesandîye. Bi vî awayî wî bi xêra pênaseya çîrokê, hewl daye ku etîmolojîya çîrokê jî derxe ber ronikahîyê (Propp, 2001, s. 20-21).

V. Propp, bi vê rêbaza xwe, ji hêla dîrokîyane ya çîrokan zêdetir, hewl dide ku hemû hêlên kokena/etîmolojîk a dîrokî ya çîrokan dene ber xwe û li ser guherînên serdemî yê çîrokê bixebite. Ew bi vê rêbaza xwe, li ser guherînên ku çîrokek, di nav pêvajoya xwe ya serdemekê da rast lê hatîye hûr û kûr dibe. Bi raveyeke din li şûna *tehlîla dîyakronîk*, ew wê *tehlîla senkronîk* ku hêmanên çîrokê, di nav beşeke serdemekê da digire destî pêşnîyaz dike. V. Propp, ji parçeyên çîrokê dest pê dike û ber bi giştîya wê ve diçe û lê dikole, bê ka binyada wê çawa ye. Wî ev rêbaza xwe li dijberî Rêbaza Dîrokî-Cografî derxistîye pêş. Çunkî di Rêbaza Dîrokî-Cografî da teşeyê yek çîrokekê, bi gelek versiyonên din ra dihat berawirdkirin; lêbelê V. Propp, wan binyadên hevpar ên çîrokên cîyawaz derdixê holê û hewl dide rave bike, bê ka mentîqa binyadger a çîrokan bi çi awayî hatîye pevxistin.

Li gor tesbîten V. Propp (2001, s. 22) nabe ku çîrokên gel, li gor kes û lehengên wan û krîterên wan ên naverokî/muhtewayî bihin polînkirin/tesnîfkirin. Çunkî di versiyonên din ên çîrokê da cenewarek/hûtek, zîyayek, dêwek, an jî hirçek, heman livbazîyê pêk diene, lewra livbazî tim sabit dimêne. Ji ber vê yekê, li gor tesbîta wî divê hemû taybetmendîyên binyadî yê çîrokê bi hurgilkî bihin dîyarkirin, pey-ra li ser hêla wê ya dîrokî daraz bihin dîyarkirin. Wî bi vê terz, teher û tesbîta xwe ya ku çîrokan li gor taybetmendîyên wan ên binyadî analîz dike, "hêmanên sabit" û "hêmanên guherbar" ên çîrokan derxistine holê. Ji bo ku meriv bika-ribe hûrnihêrîna xwe ya dîrokî li ser çîrokê bike, serê ewil divê ku meriv hemû taybetmendîyên binyadî yê çîrokê bigire bin hûrnihêrîna xwe û li ser yasayên wê yê teşeyî û yasayên wê yê dîrokî kûr bibe.

Rêbaza Propp, di bingeha xwe da li ser du têgihên sereke ava bûye: *fonksîyon* û *rist*. Li gor wî fonksîyon, hêmanên bingehîn ên çîrokan in. Her fonksîyonek, aksîyon û tevgerêke karakterekî (lehengêkî/kesekî) çîrokê ye ku ji ber sedemêkî derdikeve (rû dide) û digihêje hin encaman. Fonksîyonek jî, di nav herka aksîyonên çîrokê de, li gor rewşa girîngîya xwe tê pênasekirin. Digel ku Rêbaza Dîrokî-Cografî, aksîyon û karakteran bi awayekî ji hev cîya û xweser qebûl dike; rêbaza Morfolojîk a Proppî, van aksîyon û tevgeran, di nav hev de, bi temamîya/giştfîtiya çîrokê ra peywendîdar dibîne. Li gor Proppî heta ku lêkoler nizanibe çîrokê, ji aliyê hêmanên wê yên genetîk ve dabeş bike, nikare wê bi yên din ra berawird bike. Propp wekî mînak dîyar dike ku ne bi saya vê berawirdîya genetîk a çîrokê be, meriv nikare têkildarîya fablên Hind-Misir, an jî fablên Grekî û Hindî derxêne ber ronikahîyê (Propp, Masalın Biçimbilimi (Fransızca'dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat), 2001, s. 36).

Hêmanên sabit ên çîrokan, li gor Proppî, ew tevger, an jî aksîyon in ku kesên/şexsên çîrokê, wan pêk diênin. Li gor rêbaza morfolojîk ev tevger, *fonksîyon* bi xwe ne. Li gor Rêbaza Proppî ev kiryar û aksîyonên lehengên çîrokan gişt, heman in ku ji lehengekî çîrokekê, tê veguhastin bo lehengekî din ê çîrokeke din. Propp gihaştîye wê encamê ku şexs/kes û dormedora nav çîrokan, bi giştî hêmanên guherbar in. Li gor vê rêbazê çawa ku çîrok, li ser du hêmanan, ango li ser hêmanên eslî, yan jî sabit ava bûne, ji bo fonksîyonên wan jî çar kom elementên alîkar hatine tesbîtkirin: 1. Hêmanên ku peywendîya di navbera rûdanan da pêk diênin. 2. Armanç û sedemên tevgeran. 3. Awa û teşeyên derketina/peydabûna kesên çîrokê. 4. Wesfên lehengên çîrokan. Ev hêmanên alîkar, gava digihêjin fonksîyonan, binyada çîrokê derdikeve holê. Îca ew fonksîyon ku hêmanên sabit ên çîrokê ne, gava digihêjin wan hêmanên guherbar ên çîrokê, binyad û temaya çîrokê dewlemend dibe. Gava çîrok, digel fonksîyonên wê û van çar elementan tê tedqîqkirin, êdî tarîf û analîza wê çê dibe.

3.3. Li Gor Rêbaza V. Propp Analîz û Tarîfa Morfolojîk a Çîrokê

Proppî, ji bo her fonksîyona ku di çîrokan da tesbît kirîye, herfek û nîşaneyek destrîşan kirîye û her fonksîyonekê bi têgiheke razber/zihnî derbirîye û di nav çarçoveya vê têgihê da wî, fonksîyon pênase kirîye. Wî têgihên mîna feqîr, veqetîn, qedexeyî û bînpêkirina qedexeyê ku têgihên simbolîk in, bi herfek û reqemekê simbolîze kirine. Li gor wî hejmara van fonksîyonên çîrokan (31) sî û yek e û ji vê hejmarê derbas nabin. Bi qenaeta wî ev fonksîyon, an jî tevger, hêmanên sabit û neguherbar ên çîrokê ne. Gava lehengên çîrokê biguherin jî, ji ber ku hejmara tevger, an fonksîyonên her lehengekî sînorkirî ye fonksîyon, ji çîrokekê tê veguhastin bo çîrokeke din. Bi derbirîneke din heman tevger, ji aliyê lehengên cîya cîya ve tèn îcrakirin.

Propp, bi awayê morfolojîk fonksiyonên çîrokê bi van navan dane naskirin: Bêbextî/Xaînî (A) yan jî wan fonksiyonên navber ên netêrdar/bêkîfayet bi (a) yê nîşan dide, zewacê bi (W*)yê nîşan dide û wisa pê ve diçe heta dawîyê. Ew mukafatê bi (F)yê, qezenc, an jî bêsiûdîyê bi (K)yê; xelasbûna ji şopandinê bi (Rs) yê, weke fonksiyona encama çîrokê nîşan dide. Li gor Rêbaza Proppî, her çîrok, ji hejmarek êrîş/bêbextî, yan jî ji tevgerên bi qasî hejmara kêmasîyan pêk tê. Ji lew ra gava çîrok bihe analîzkirin, serê ewil hejmara tevgeran tê tesbîtkirin. Ev tevger, çawa ku dikarin rasterast bi hev ra peywendîdar bin, wisa dibe ku di nav hev da têkel bin jî.

Fonksiyon di çîrokan da bi piranî wekî rêzecotan derdikevin pêşberî me. Di derketina van rêzecotan da peywendîdariya mentiqî ya sedem û encamê heye. Ji lew ra her tevgerê, bi xwe ra encamekê jî diêne. Gava “şopandin” hebe, “rizgarkirin” jî, wekî encamekê derdikeve; gava “têkoşîn” hebe, dê “serketin” jî di encamê da hebe. Di çîrokê da ew geşedana ku ji “destpêka” pevçûnê heta “çareserîya” hişkegirêk û pirsgirêkan dewam dike, bi “tevger”ê tê binavkirin. Her tevgerê jî, ji hinek rêzefonksiyonan pêk tê. Ev tevger, carina dibe ku ji “epîzotek”ê pêk bihe, an jî dibe ku temamê çîrokê bigire ber xwe. Ji lew ra ew sî û yek fonksiyonên ku Proppî tesbît kirine, dibe ku tenê di yek çîrokekê da cih negirin jî.

3.4. Li Gor Rêbaza V. Propp Taybetmendiyên Fonksiyonên Çîrokan

Divê em bizanibin ku hemû fonksiyon di hemû çîrokan da cih nagirin; lêbelê ew yasaya ku fonksiyon bi dorê rêz dibin tu carî naguhere. Gava hinek fonksiyon tê da cih negirin jî, dîsa pîr û pergala fonksiyonan xerab nabe. Ji lew ra li gor koma fonksiyonan, çîrok jî dabeşî komên cîyawaz dibin. Ew fonksiyonên ku lehengên çîrokê, wan îcra dikin, elementên wisa sabit in ku ji pirsên “kî, çawa wan îcra dike?” azade ne. Hejmara fonksiyonan di çîrokên perîyan da sînorkirî ye û ji 31ê derbas nabe. Rêza fonksiyonan tim eynî/heman e. Digel ku hemû çîrok tim hemû fonksiyonan di xwe da nahewînin jî, ev prensîb her xerab nabe. Gava fonksiyonek kêmbimêne, karîgerî li rêza fonksiyonan nake; ew fonksiyona kêmbim, bi çîroka peyra dewam dike. Çîrokên perîyan li gor binyada xwe, dikevin nav yek tîpekê. Yek ekseneke/tewereyeke çîrokên perîyan heye; lêbelê ji çîrokên din ra dibe ku tewereyên cîyawaz bihin dîyarkirin (Propp, Masalın Biçimbilimi (Fransızca’dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat), 2001, s. 44).

Li gor Proppî karakterên çîrokê, ji van heft/7 ristan pêk diên: *Êrîşkar/bêbext, efûkar, alîkar, prenses, veqetîner, qareman û qaremanê sexte*. Her rîstek ji van, wan tevgerên ku li gorî fonksiyonan in pêk diênin. Gava karakterek, bikeve nav qada tevgerên ji yekê zêdetir, rîsta wî ya nav weqtê vegotîne jî diguhere. Ji lew ra wî gava çîrok analîz kirîye, ji bo binyada çîrokê du cure pênase kirine. Pênaseya

binyadî ya li gor rêzbûna fonksiyonên çîrokê û pênaseya binyadî ya li gor rewşa heft ristên wê. Gava ew çîrokeke perîyan digire dest û lê kûr dibe, tesbît dike ku ev cure çîrok bi piranî, bi xerabîyeke/neçêtiyeke ku malbatekê, yan jî li kesekî tê kirin dest pê dike û ji ber encama wê xerabîyê, kêmahîyek di wê malbatê, yan jî wî kesî da diqewime. Serlehengê/qaremanê çîrokê, tê peywirdarkirin ku wê kêmasîyê tekûz bike. Gava qareman dest bi karê xwe dike, hinek jê ra dibin alîkar; hinek jî li dijberî wî derdikevin. Qareman, piştî ku ji çend azmûn û ceribînên curbicur, bi awayekî serketî derbas dibe, wê kêmasîya ku qewimîbû ji holê radike, peywira xwe bi awayekî serketî pêk diêne û xelata xwe digire.

Propp, di bin karîgerîya du taybetmendîyên çîrokên awarte da maye. Ji bo van, wî awartebûn wekî rengînîyê nîşan daye û yek teşeyekî daye wan. Vê yekteşefiyê kirîye ku ew li ser çîrokên gel karê berawirdîyê bike. Armanca wî bi vê rengînî û curecurebûyîna taybetmendîya çîrokê ew e ku bigîhêje alîyên hevbeş ên bi hezaran çîrokan û li ser wê, *etîmolojîya çîrokê* çareser bike û bigîhêje encameke tekûztir. Li ser vê bingehê wî hêmanên fonksiyonî keşif kirine û binyada çîrokê tesbît kirîye. Bi ser van tesbîtan da Propp, yasayên neguherbar ên çîrokê dîyar dike. Wekî gavê dawî, ew teşeyekî nû dide rêbaza analîza binyadger a çîrokan û li ser vê bingehê tesnîfa wan li gor karakterên çîrokan dike. Propp wekî paradîgmayekê dîyar dike ku çîrok ji hêmanên sabit û guherbar pêk dihên. Li gor wî di çîrokan da ew sê û yek hêmanên sabit, termên fonksiyonê ne. Piştî van, hêmanên guherbar di nav xwe da dabeşî çar kategorîyan dike (Propp, Masalın Biçimbilimi (Fransızca'dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat), 2001, s. 38): 1. Çarek qertelêkî dide lehengekî, qertel wî lehengî dibe cem qralekî din. 2. Zilamekî pîr hespekî dide Sucenko, ev hesp Sucenkoyî dibe cem qralekî din. 3. Sihîrbazek kelekeke biçûk dide Îvanî, ew jî Îvanî dibe cem qralekî din. 4. Prensê gustîlekê dide Îvanî, ji vê gustîlê zilamên gir û qerese derdikevin û Îvanî dibin cem qiralekî din.

Çawa ku ji van mînakên jî dîyar dibe, digel ku navê lehengên çîrokê û materyalên wan diguherin jî, karê wan tim bi heman teşeyî berdeyam dike. Ev rewş wesfê kesan dîyar dike ku ev jî fonksiyonên wan in. Wisa xuya dike ku çîrok heman livbazîyê bi kesên cîyawaz dide kirin. Ji lew ra analîza çîrokan li gor van fonksiyonên naguher dihê kirin.

Gava lîsteya fonksiyonên qaremanên çîrokê ku di nav pergala çîrokê da cih girtine tê amadekirin, divê ku ev rewş li ber çavan bihin girtin: Puxteya naveroka fonksiyonê, pênaseya kurt a ku fonksiyonê bi yek bêjeyekê dîyar dike û nîşaneyêke lêhatî. Ev nîşaneyên ku ji bo fonksiyonan tên dîyarkirin, dihêle ku berawirdîya şematîk a binyada çîrokan pêk bihê. Ev lîsteya jêrîn a rêzkirina fonksiyonan, binyad û bingeha çîrokên perîyan dîyar dike. Çunkî çîrok, tim bi rewşa destpêkê dest pê dike. Serê pêşî behsa ferdên malbatê dike; peyre navê qaremanê ku dê bihê, tê gotin û çîrok bi danasîna wî dest pê dike. Wekî merivekî feqîr, an jî padîşahêkî.

Digel ku ev rewş ne fonksîyonek e jî, elementekî girîng e ku ji vî elementî ra *Rewşa Pêşî* tê gotin û bi îşareta alfayê (α) tê nîşandayîn. Di wergera îngilîzî ya pirtûka Proppî da tevî rewşa ewil, tevgerên nav çîrokê, heta fonksîyona VIII-em bi herfên *Alfabeya Grekî* hatine nîşandayîn. Piştî rewşa pêşî, êdî ew 31 fonksîyon, li pey hev tîn. Fonksîyon jî di nav xwe da li polînên talî, ango binpolan tîn dabeşkirin.

Li gor rêbaza Proppî fonksîyon, livbazîya kesane. Ev fonksîyonên kesane/lehengane di nav herika hûnana rêzerûdanane da li gor wateya xwe teşe digire. Çawa ku livbazîyên lehengane beşên bingehîn ên çîrokê ne û digel ku navê lehengane diguhere, livbazî naguherin û di çîrokên cîyawaz da bi heman teşeyî diqewime. Ji lew ra Proppî sî û yek fonksîyon ji bo çîrokane tesbît kirîye û ji bo her fonksîyonekê wateyeke şayesandî tesbît kirîye. Her çendî di hemû çîrokane da ev sî û yek fonksîyon gişt cih negirin jî hin beşên wan bi awayê kurtkirî di hin hûnên rêzerûdanên çîrokane da wekî fonksîyon cih digirin.

Çîrokên ku Propp li ser wan xebitîye *çîrokên perîyan (fairy tales)* in ku bi navê çîrokên awarte dihin zanîn. Çawa ku S. Thumpson tesnîfa çîrokê dike, rûdan bi xerabîyekê dest pê dike, kêmasîyekê diêne ser malbatekê, yan jî dormedorekê û lehengek bi sererastkirina vê kêmasîyê dihê peywirdarkirin. Di vê navberê da hin kes jê ra dibin alîkar; hinek jî li dij wî derdikevin. Leheng piştî ku ji gelek ceribînan derbas dibe vê peywira xwe bi cih diêne û mukafata xwe distêne. Di vê maweya vegotîne da fonksîyon li pey hev rêz dibin û bi piranî li ser milê heft kesane pêk dihên. Li gor wî fonksîyonên çîrokê di nav pergaleke duhêlî da di nav liv û tevgerê da ne. Ev duhêlîtiya fonksîyonane rê li ber analîza binyadger a çîrokê vedike. Analîza binyadger a rêbaza Proppî ji van maddeyan pêk dihên (Propp, Masalın Biçimbilimi (Fransızca'dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat), 2001, s. 45-89):

I. Yek ji Malbatê Dûr Dikeve: (Pênaseya wê: **Dûrbûn**, sîmgeya wê β). Ev fonksîyon di nav xwe da li sê sinifan dihê dabeşkirin: 1. Ji pîrên malê yek ji malê vediqete. ($\beta 1$). 2. Mirina bav yan jî dayê yan jî mirina herduyan bi hev ra wekî teşeyê veqetîna giran dihê qebûlîkirin. ($\beta 2$). 3. Ji nîfşê ciwan yek ji malê vediqete. ($\beta 3$).

II. Leheng Rastî Qedexeyekê Dihê: (Pênaseya wê: **Qedexekirin**, sîmgeya wê γ). Ev fonksîyon bi du awayan heye: 1. Karekî ku divê nehê kirin yan jî divê ji malê bi dûr nekeve. ($\gamma 1$). 2. Fermanek yan jî teklîfek li dijberî vê qedexeyê dihê danîn. ($\gamma 2$). (Zor li zarokane dihê kirin ku herin daristanê û zarok vê fermanê bi cih diênin, lê belê naçin daristanê yan jî nav zevîyê).

III. Qedexe Dihê Binpêkirin: (Pênaseya wê: **Binpêkirina Qedexeyê**, sîmgeya wê δ).

Awayên binpêkirina qedexeyan û awayê qedexekirinê, bi hev ra têkildar in. Fonksîyona duyem digel fonksîyona sêyem elementeke cot çê dike. (Prensese derdikevin baxçeyê, ($\beta 3$), vegera wan bi derengî dikeve). Li vir qedexebûna

biderengîketinê hatîye îhmalkirin û ev derengîmayîn bi qedexeyê ra peywendîdar hatîye nîşandan. Tam di vê merheleyê da xayîn (êrîşkar, kesê xerab) dikeve nav çîrokê. Ev rista êrîşkar zerarê dide hizûra wê malbata aram.

IV. Êrîşkar/Bêbext li Agahîyan Digere: (Pênaseya wê: **Lêpirsîn**, sîmgeya wê **£**).

1. Armanca lêpirser ew e ku cîyê zarokan û cîyê tiştên wan ê biqîmet nas bike. (£1). 2. Dîjberîya lêpirsînê, bi awayê ku berêrîş (êrîşber) ji êrîşkarê xwe pirsan dipirse. (£2). 3. Di hin rewşan da lêpirsîn bi alîkarîya hin kesên din dihê kirin. (£3).

V. Êrîşkar/Bêbext li Agahîyên Derbareyê Qurbana Xwe Digere: (Pênaseya wê: **Berhevkirina Agahîyan**, sîmgeya wê **Ç**).

1. Kesê xerab-bêbext, yekser bersiva pirsê xwe dibîne (Ç1). Li vir jî cot fonksiyon heye. Ev teşe, bi giştî, bi awayê dîyalogan derdikeve. Heta ku nivê ewil ê vê fonksiyonê çê nebe, nivê wê yê duyem jî çê nabe. Gava ne wisa be, dîyar dibe ku agahî, bi awayê bêtedbîr tînin dayîn. 2-3. Lêpirsîna ku bi awayê berevajî, yan jî bi awayekî din tê kirin, pêdivî bi bersiveke guncaw dibîne. (Ç1 û Ç2).

VI. Êrîşkar/Bêbext ji bo ku Qurbana Xwe, yan jî Serweta Qurbana Xwe Bi Dest Bixe, Xapandinê Diceribîne: (Pênaseya wê: **Xapandin**, sîmgeya wê **η**).

Li vir êrîşkarê bêbext, tebdîla qîyafetî dike. (Pîrebok, xwe dixwe dilqê pîrekî/extîyarekî/extîyarekê.

1. Êrîşkar, hewl dide ku wan bi xwe bide bawerkirin (η1). 2. Êrîşkar,, raste-rast navgînên bisêr bi kar diêne (η2). 3. Êrîşkar bi li rêyên din ên mîna xapînerî û hilveciniqandinê şansê xwe diceribîne (η3).

VII. Qurban Tê Xapandin û bi Vî Awayî bi Awayekî Bêhemd Alîkarî bi Dijminê Xwe ra Dike: (Pênaseya wê: **Beşdarîya li Sûcî**, sîmgeya wê **θ**).

1. Qurban ji êrîşkarî bawer dike. Çawa ku qedexa tim tînin binpêkirin, pêşnîyazên xapîner jî dijberî wê tim tînin qebûlkirin û bichênan (θ1). 2-3. Qareman, bi awayê mekanîk, li hember navgînên bisêr, an jî li hember rêyên din, tim bertek nîşan dide; bi gotineke din radikeve, birîndar dibe û hwd. Ev fonksiyon, bêyî ya yekem jî dibe ku pêk bihe. Ji bo raketina qaremanî, tu kesî tiştê nekirîye; bes qareman xweber ji nişka ve dikeve xewê. Ev jî, bivê nevē keys û fersendê ji dijminî ra xweş dike (θ2-θ3).

Êrîşkarê xapînok, ji bo ku pêşnîyara xwe ya xapîner bi qurbana xwe bide qebûlkirin, dikeve dirûvên taybet. Carina jî bi darê zorê qurbana xwe neçarî lihevkerinê dike. Ji lew ra êrîşkar, dike ku qurbana wî bikeve rewşên xerab. Ev element, wekî destpêka bêsiûdîyê tê pênasekirin. (Nîşaneya λ, vê ji wan teşeyên din ên xapandinê cihê dike.

VIII. Kesê Bêbext/Êrîşkar Dibe Sedemê Birîndarbûn, an jî Zerardîtina Ferdekî Malbatê: (Pênaseya wê: **Êrîşkarî/Xerabî/Bêbextî/Xayîntî**; nîşaneya wê **A**).

Ev fonksiyon ji ber ku tevgera eslî ya çîrokê dide destpêkirin, girîng e. Veqetîn û

dûrketina ji rewşa pêşî, ji rewşa qedexetîyê, berhevkirina agahîyan û hîle gişt ji bo fonksiyonê zemîn çê dike. Ew heft fonksiyonên ewil gişt, wekî beşa amadekarîya têkoşînê tên hesabandin. Bi tevgera êrîşkartiye/bêbextîyê ra komplîkasyon dest pê dike ku cureyên kesê/kesa êrîşkar/bêbext jî hene:

1. Êrîşkar/Bêbext, yekî direvêne (A1).
2. Êrîşkar/Bêbext, wê amûra bisihir bi destê xwe dixê û wenda dike (A2).
- 2a. Yê bisihir ku bi darê zorê alîkar bi dest dixê, binpola vê polê ye (A2).
3. Êrîşkar/Bêbext zerarê dide mehsûl û zad, an jî wan talan dike (A3).
4. Êrîşkar/Bêbext, tava rojê digire bin destê xwe (A4).
5. Êrîşkar/Bêbext, bi awayên din zerarê dide (A5).
6. Êrîşkar/Bêbext dibe sedem ku wucûd birîndar bibe (A6).
7. Êrîşkar/Bêbext dibe sedem ku ji nişka ve wenda bibe (A7).
8. Êrîşkar/Bêbext, li pey mexdûrê xwe ye ku bixapêne (A8).
9. Êrîşkar/Bêbext, bi pey yekî dikeve (A9).
10. Êrîşkar/Bêbext ferman dike ku kesekî bavêjin behrê. (A10).
11. Êrîşkar/Bêbext sihir li kesekî, yan jî li tiştêkî dike. (A11). Di vê rewşê da kesê bêbext, bi piranî di carekê da du zeraran, an jî zêdetir zeraran dide. Sihir/Sêr û qewirandin di nav vê komê da ye.
12. Kesê/a êrîşkar/bêbext, dikeve dewsa yekî (A12).
13. Kesê/a êrîşkar/bêbext, ferman dide ku cînayetek bihe kirin (A13).
14. Kesê/a êrîşkar/bêbext, bi xwe yekî dike (A14).
15. Kesê/a êrîşkar/bêbext, yekî dîl digire, hebis dike (A15).
16. Kesê/a êrîşkar/bêbext, dixwaze ku bi darê zorê bi yekê ra bizewice (A16).
17. Kesê/a êrîşkar/bêbext, bi yamyamîyê/merivxwirîyê gef û gur dixwe (A17).
18. Kesê/a êrîşkar/bêbext, di weqtê şevê da tehde dike (A18).
19. Kesê/a êrîşkar/bêbext, herbê îlan dike (A19).

Hemû çîrok, bi xemgînîya ji ber bêsiûdîyekê dest pê dikin, ên ku ne ji ber vê sedemê dest pê dikin jî, ji ber sedemekî netêrdarî, yan jî kêmasîyê dest pê dikin. Di hin çîrokan da qaremanê çîrokê, tiştêkî xwe wenda dike, di hin çîrokan da jî qareman, dixwaze ku tiştêkî bi destê xwe bixe. Wekî mînak dibe ku destgirtîya qaremanî hatibe revandin, an jî ji bo ku bizewice ji xwe ra li qîzekê digere. Di van her du rewşan da jî qareman, derdikevin lêgerîne.

VIIIa. Tiştêkî Ferdekî Malbatê Wenda Dibe, an jî Dixwaze Bibe Xwedîyê Tiştêkî: (Pênaseya wê: **Kêmasî**; nîşaneyê wê **a**).

1. Bûk, an jî hevalek, piranîya caran merivek, kême (a1).
2. Amûra sêhrê kême (a2).
3. Amûra bêser, an jî hin tiştên derasayî yê malê kême in (a3).
4. Tiştêkî xusûsî yê bisêr ê mîna hêkekê ku mirina dêwê pê çê dibe kême (a4).
5. Tiştên maqûl, ew navgînên ku jîyanê berdewam dike kême (a5).
6. Awayên din (a6). Elementên "A" û "a"yê, ji bo her cure çîrokî pêwîst in; teşeyên din ên komplîkasyonên çîrokan tunene.

IX. Bêsiûdî, yan jî Kêmasî Tê Ragihandin, Qareman Rastî Fermanek, an jî Daxwazekê Tê, Destûr ji Qaremanî ra Tê Dayîn, an jî Qareman Tê Şandin: (Pênaseya wê: **Lêgerîn-Rûdana Girêdar**; nîşaneyê wê **B**). Qaremanê çîrokê, bi vê fonksiyonê dikeve nav çîrokê û dest pê dike, risteke aktîf/karîger pêk diene.

1. Ji bo kar û peywirê, bangî qaremanî dîkin (B1). 2. Qareman rasterast tê şandin (B2). 3. Destûr ji qaremanî ra tê dayîn ku ji malê derkeve here (B3). 4. Agahîya bêsiûdiyê tê dayîn (B4). 5. Qaremanê ku hatiye qewirandin, diçe derveyî malê (B5). 6. Qaremanê ku hukmê kuştina wî/wê hatiye dayîn, bi awayê nepenî tê berdan (B6). 7. Zêmar/Lawje tê gerandin (B7). Pîranîya caran bi vê zêmarê bersûc tê girtin û deteserkirin.

X. Qareman ji bo Bertekê Bi Wan ra Li Hev Dike, an jî Xwe bi Xwe Biryarê Dide: (Pênaseya wê: **Destpêka Bertekê/Despêka Livbazîya Dijber;** nîşaneyê wê C).

Ev gav-rewş, carina bi bêjeyan tê derbirîn, carina nahête îfadekirin. Bi biryara vîne-îradeyê karê lêgerînê tê kirin. Qaremanên ku tînin ajotin, tîk diçin, sêr li wan tê kirin, an bi yekî din ra cîyê xwe diguherin, an jî êrîşkarî/bêbextî li wan tê kirin, nîkartin û ji destê wan nahê ku xwe rizgar bikin. Di rewşên wiha da ev element kême.

XI. Qareman ji Malê Dêrdikeve: (Pênaseya wê **Çûyîn;** nîşaneyê wê ↑).

Veqetîna vir, ji wê rewşa nehazirîyeke demdemî ku fonksiyona berê ya bi nîşaneyê (β)ê hatibû nîşandan, cîyawaz e. Çunkî bi vê veqetîna, êdî di çîrokê da beşa geşedanê dest pê dike. Lêbelê bi vê rewşa veqetîna ji malê, ku bi fonksiyona (↑) tê nîşandayîn, rê li ber rûdana êrîşkartiye vedike û mercên wê amade dike. Elementên ABC↑, komplîkasyonê dinimênin, ango temsîl dîkin. Di pey van da seyra aksiyonên çîrokê dikeve nav “geşedana girêkê” û qaremanekî din dikeve nav çîrokê û wekî kareterekî alîkarê serqaremanê çîrokê ku navê “Rêber” û “Bexîşener” lê tê danîn. Serqareman, bi pîranî di nav daristanekê de, yan jî di rê da rast li vî karakterê alîkarê tê û ji vî karakterê alîkarê û bexîşener, amûrekê, bi pîranî amûreke bisêr werdigire û bi alîkarîya vê amûrê ji heqqê wê neheqîya ku hatiye kirin derdikeve. Çi heye ku carina serqareman, piştî gelek hewldanên zor zehmet vê amûra bisêr bi dest dixê.

XII. Qareman, di Weqtê Bidestxistina Amûra Bisêr da Rastî Ceribînek, Lêpîrsînek, an jî Êrîşekê Tê: (Pênaseya wê: **Fonksiyona Ewil a Bexîşener;** nîşaneyê wê D).

1. Bexîşener, qareman dixê nav ceribîna ewil (D1). 2. Bexîşener selam li qaremanî dike û pîrsan jê dike (D2). 3. Yekî ku mirîye, yan li ber mirînê ye, ji qaremanî dixwaze ku pê ra alîkarîyê bike (D3). 4. Yekî ku dîl hatiye girtin, ji qaremanî dixwaze ku wî bide berdan û rizgar bike (D4). 4a.1. Heman rewş di pey dîlgirtina bexîşener da jî tê dîtin (D4). 5. Hawara xwe digihêne qaremanî, xwe diavêje bextê û emanê jê divê (D5). 6. Du kesên ku li ser malê xenîmetê li hev asê bûne, ji qaremanî dixwazin ku wî malî li wan payî bike (D6). 7. Daxwazên din (D7). 8. Mexlûqekî dijmin, hewl dide ku qaremanî bikuje (D8). 9. Mexlûqekî dijmin, li hember qaremanî şer dike (D9). 10. Tiştêkî bisêr ji qaremanî ra tê nîşandayîn û ew, vî bi pev diguherin (D10).

XIII. Qareman, li Hember Tevgerên Bexîşêner Bertekê Nîşan Dide: (Pênaseya wê: **Berteka Qaremanî;** nîşaneyê wê E). Di vê rewşê da dibe ku ev bertekê qaremanî erênî be jî, dibe ku neyînî be jî.

1. Qareman, di ceribîna/azmûna xwe da carina bi ser dikeve; carina bi ser na-keve (E1). 2. Qareman selama bexîşêner vedigire, yan jî venagire (E2). 3. Qareman daxwaza yekî ku mirîye, yan jî dimire pêk diêne, yan jî pêk naêne (E3). 4. Qareman, kesê dîlgirtî rizgar dike, yan jî azad dike (E4). 5. Qareman, li yekî ku pê ra lava dike merhemet dike (E5). 6. Qareman, wan ên ku li ser tiştêkî li hev asê bûne, li hev diêne û wî malî li wan payî dike (E6). 7. Qareman, xizmetên din dike (E7). 8. Qareman, rêbazên/taqtiqên dijminê xwe bi kar diêne û ji êrîşan xelas dibe (E8). 9. Qareman, wî mexlûqê ku dijminê wî ye têk dibe, yan têk nabe (E9). 10. Qareman, pevguherîna wî tiştê bisêr qebûl dike; lêbelê bi hêza wî tiştê bisêr, tiştê ku daye yê hember, jê digire (E10).

XIV. Qareman, Wî Tiştê Bisêr Bi Dest Dixe: (Pênaseya wê: **Bidestxistina Tiştê Bisêr;** nîşaneyê wê F). Tiştên bisêr, dibe ku hespek, qertelek/eyloyek, gustîlek, gurzek, an jî şûrek be. Carina ev tişt dikeve dirûvê heywanekî jî.

1. Tişt, rasterast tê dayîn (F1). 2. Tişt, li wî cîyî ye ku qareman lê ye (F2). 3. Tişt, tê hilberîn (F3). 4. Tişt, an tê firotin, an jî tê kirîn (F4). 5. Tişt, bi awayekî rastlêhatî dikeve destê qaremanî, (wî dibîne) (F5). 6. Tişt xweber xuya dibe (F6). 7. Tişt tê vexwarin, an jî tê xwarin (F7). 8. Tişt tê dizîn (F8). 9. Çend kesên curbicur dikevin ber xizmeta qaremanî (F9).

XV. Qareman, Digihêje Cîyê ku Ew Tişt Lê ye, yan jî Jê ra Rêberî Tê Kirin, an jî Wî Dibin Wir: (Pênaseya wê: **Rêwîtiya digel Rêber a di Navbera Du Welatan de;** nîşaneyê wê G).

1. Qareman bi hewayê dikeve û difire (G1). 2. Qareman li ser erdê, yan jî li ser avê rêwîti dike (G2). 3. Rêberek, ji qaremanî ra rêberî dike (G3). 4. Rê ji qaremanî ra tê nîşandan (G4). 5. Qareman, ji navgînên sabit ên veguhastinê mifa digire (G5). 6. Qareman dikeve ser şopa xwînê (G6).

XVI. Qareman û Dijminê Xwe yê Êrîşkar ji bo Şerî Derdikevin Pêşberî Hev: (Pênaseya wê: **Pevçûn;** nîşaneyê wê H).

1. Qareman û êrîşkar li orta meydanê dikevin ber hev û şer dikin (H1). 2. Qareman û êrîşkar li hember hev dikevin pêşbazîyê (H2). 3. Qareman û êrîşkar bi kaxidê dilêzin (H3). 4. Ew her du tînen wezinandin/kişandin, kî girantir derkeve, ew qezenc dike (H4).

XVII. Qareman bi Nîşaneke Taybet, Wekî Daxkirinê Tê Nîşankirin: (Pênaseya wê: **Nîşaneyê Teybet;** nîşaneyê wê J).

1. Di wucûda qaremanî da nîşaneyêke mîna demxeyê tê danîn (J1). 2. Qareman ji xwe ra desmalek, an jî gustîlekê digire (J2). 3. Awayên din ên nîşankirinê (J3).

XVIII. Êrîşkar Têk Diçe: (Pênaseya wê: **Serketin**; nîşaneyê wê **I**).

1. Êrîşkar li meydanê têk diçe (I1). 2. Êrîşkar di pêşbazîyê da têk diçe (I2). 3. Êrîşkar di lêstika kaxidî, qumarê da têk diçe (I3). 4. Êrîşkar di wezinandinê da têk diçe (I4). 5. Êrîşkar bêyî pevçûnê tê kuştin (I5). 6. Êrîşkar rasterast tê qewirandin (I6).

XIX. Xerabîya Serê Pêşî Tê Rakirin, an jî ew Bêsiûdî û Kêmasîya Serê Ewil Tê Temamkîrin: (Pênaseya wê: **Rakirin an jî Temamkîrin**; nîşaneyê wê **K**). Ev fonksîyon, weqtê ku hûnana rûdanê dikeve rewşa hişkegirêkê, digel xerabî, yan jî kêmasîyê dikeve rewşa cotbûnê/zobûnê. Yazdeh teşeyên wê yên cîyawaz hatine tesbîtîkirin.

1. Tiştê ku lê digerin, bi konefî, yan jî bi darê zorê tê bidestxistin, an jî revandin (K1). 2. Ew tiştê ku lê digerîyan, di nav destê gelean da derbas dibe, dest diguhere (K2). 3. Tiştê ku lê digerin, balkêş e (K3). 4. Bi saya livabazîyên berê ew tişt tê bidestxistin (K4). 5. Tiştê ku lê digerin, bi xêra tiştê bisêr tê bidestxistin (K5). 6. Bi xêra bidestxistina wî tiştê bisêr, dawî li feqîrîyê tê (K6). 7. Tiştê ku lê digerin, di weqtê seydekê/nêçîrekê da tê bidestxistin (K7). 8. Ew kesên ku sêr lê hatiye kirin, ji sêrê xelas dibe û digihêje halê xwe yê berê (K8). 9. Kesê hatiye kuştin, ji nû ve sax dibe (K9). 10. Kesê dilgirtî, tê azadkîrin (K10). 11. Awayê bidestxistina tiştê sêrkirî, mîna ye awayê bidestxistina tiştê sêrkirî (KF1, KF2, Kf3, KF4).

XX. Qareman Vedigere: (Pênaseya wê: **Vegera li Malê**; nîşaneyê wê **↓**).

Di vegera malê da bi piranî awayekî taybet tune; çûnkî veger, mesafeyekê dadigire.

XXI. Qareman Tê Şopandin: (Pênaseya wê: **Şopandin**; nîşaneyê wê **Pr**).

1. Şopajo, li dû qaremanî difire (Pr1). 2. Şopajo, bersûcî dixwaze (Pr2). 3. Şopajo xwe dixê dilqên cubicur ên heywanan li pey qaremanî diçe (Pr3). 4. Şopajo werdigere tiştên cazîbedar û derdikeve ser rêya qaremanî (Pr4). 5. Şopajo, hewl dide ku qaremanî parçe wesle bike û bixwe (Pr5). 6. Şopajo dixwaze qaremanî bikuje (Pr6). 7. Şopajo, hewl dide, dara ku qareman tê da xwe veşartîye, bi diranê xwe bibire (Pr7).

XXII. Hinek Diçin Alîkarîya Qaremanî: (Pênaseya wê: **Alîkarî**; nîşaneyê wê **Rs**).

1. Qaremanî bi rêya hewayî dibin (Rs1). 2. Qareman astengan dixê navbera xwe û şopajoyî, da ku ji şopandinê xelas bibe (Rs2). 3. Qareman di weqtê firînê da xwe dixê dilqê tiştên wisa ku nehête naskîrin (Rs3). 4. Qareman dema ku direve, xwe vedişêre (Rs4). 5. Qareman ku di dikana hesinkarekî da xwe vedişêre (Rs5). 6. Qareman gava direve, xwe dixê dilqê heywan, kevir û tiştên mîna van û xelas dibe (Rs6). 7. Qareman li hember wan tiştên ku ejderha ew eyar kirine û dane pêşîya wî, li ber xwe dide (Rs7). 8. Qareman rê nade ku dijmin wî bixwe (Rs8). 9. Gava hindik dimêne ku qareman bihe kuştin, hinek xwe bi hewara wî digihênin (Rs9). 10. Qareman xwe hildavêje ser dareke din (Rs10).

Piraniya çîrokan, bi xelasbûna qareman a ji ber şopandinê diqedin. Gava qareman vedigere malê, bi xwe ra keçek anîbe, pê ra dizewice; lêbelê hemû çîrok bi vî awayî naqedin. Hin çîrok hene ku qaremanê wan, rastî felaketên nû tên. Êrîşkar careke din derdikeve pêşberî wî û yan wî tiştê wî yê bisêr didize, yan jî wî dukuje. Ew xerabîyê ku di nav hûnana rûdanê da ketîye rewşa hişkegirêkê (A), carina bi heman awayî dest pê dike, carina jî di nav çîrokeke din de, bi awayekî din berdewam dike. Bi vî awayî tevgerê nû û vegotîneke nû dest pê dike. Carina di dawîya hin çîrokan da piştî ku qareman karê xwe bi awayekî serketî bi dawî dike, dijminêkî wî yê nû derdikeve pêşberî wî û tiştên ku wî ji xwe ra qezenc kirine, dixwaze jê bistêne. Ji lew ra tevgerê nû dest pê dike û fonksiyonên destpêkê, carbare dibin. Qareman, di dawîyê da carina rastî sêrên nû tê, carina jî rastî qesda kuştinê tê û îca ew dixwaze vegere welatê xwe. Bi vî awayî rêzerûdanên nû dest pê dikin û wekî rêzeçîrokên nû dikevin nav vegotinê.

* VIII (Carbarekirin). Birayên Îvanî, Wî Tiştê ku Îvanî Ew Anîye, yan jî Wê Kesa/Kesê ku Îvanî Ew bi Xwe ra Anîye û Hatîye, Desteser Dikin û Direvênin. (Û Îvanî di firênekekê da davêjin). Xerabî, berê bi (A)yê hatibû dîyarkirin. Birayên wî, heger nîşaniya Îvanî bigirin û birevênin, em dê vê fonksiyonê bi nîşaneyê (A1)ê dîyar bikin; heger tiştê wî yê bisêr bigirin û birevênin, em dê bi fonksiyonê (A2)yê nîşan bidin. Heger kuştinê jî li revandinê zêde bibe, em dê wê bi (A114)ê dîyar bikin û livbazîyên bi awayên wî yê berdana bi firênekekê ve, bi (*A, *A2, *A142) û mîna van dîyar bikin.

* X-XI (Carbarekirin). Qareman Ji Nû ve Derdikeve Rê, Lêgerîneke Nû Dest Pê Dike (C↑);

Carina cih ji vê hêmanê ra li vir nahête dayîn. Îvan beredayî vir da wir da digere, digirî, difikire ku bi paş ve bizivire. Hêmana B (şandina qaremanî) jî nakeve rewşeke ku me eleqedar dike. Ji ber ku nîşaniya Îvanî hatîye revandin, êdî ew naçe lê nagere.

XXIII. Qaremanî, Nasnameya Xwe Vedişêre û yan Diçe Welatê Xwe, yan jî Diçe Welatekî Din: (Pênaseya wê: Hatina bi Awayê Nasnameyê Nenas; nîşaneyê wê O).

Li vir du kategorî hatine dîyarkirin: 1. Qareman vedigere mala xwe û diçe cem zenaetkarekî mîna terzî, zêrger, an jî koşkal û wekî çirax li balê dest bi xebatê dike. 2. Qareman, diçe cem qiralê welatekî xerîb, li cem wî, wekî aşpêj, an jî seyîs dixebite.

XXIV. Qaremanekî Sexte/Qelp Îddîayên Bêbingeh Derdixe Pêş: (Pênaseya wê: Îddîayên Bêbingeh; nîşaneyê wê L).

Heger qareman vegere welatê xwe, ev cure îddîa, ji aliyê birayên wî ve tên gotin, heger here cem qiralekî bîyanî, generalek, an jî yekî din van îddîayan der-

dibire. Birayên qaremanî, xwe wekî yê ku ew tiştê hatiye anîn dîyar dîkin, general jî, xwe wekî yê ku ew zîya-ejderha têk birîye nîşan didin.

XXV. Karekî Zehmet ji bo Qaremanî Tê Teklîfkirin: (Pênaseya wê: **Karê Zehmet;** nîşaneya wê **M**).

Ji hêmanên girîng ên çîrokê yek jî li vir bi cih bûye. Divîya ji bo her cure karekî zehmet, nîşaneyek bihata dîyarkirin; hewcetî bi hurgilîya wê tuneye. Ji lew ra polînkirineke vebir nehatiye kirin. Ev jî karên mîna azmûna xwarin-vexwarin, azmûna agirî, azmûna hîlbijartin, azmûna veşartinê, azmûna pêderxistina tiştanokan, maçîkirina prensesê, yan jî xwe bi ser derîyê têtetînê da hilavêtinê ne. Wekî din ceribîna marîfetê, berxwedêrîyê, an jî sebir û tehemmulê jî, çend cure ne ji van azmûnan.

XXVI. Karên Zehmet Tê Kirin: (Pênaseya wê: **Pêkênana Karên Zehmet;** nîşaneya wê **N**).

Awayê pêkênana karên zehmet, li gorî awayên azmûnan teşe digire. Qareman, piranîya van karan, berî wê muhleta ku jê ra hatiye dîyarkirin diqedêne; çûnkî wî berî van azmûn û ceribînan, agahî girtine. Ji bo rewşên ku berî azmûna qareman hînî van ceribînan bûye, nîşaneya (ON) hatiye danîn.

XXVII. Qareman Tê Naskirin: (Pênaseya wê: **Naskirin;** nîşaneya wê **Q**).

Qareman, bi îşareteke taybet, an jî bi şopeke mîna şopa birînekê, yan jî bi tiştêkî mîna gustîlê, yan jî bi desmalê, ku berê jê ra hatibû dayîn tê naskirin. Ev fonksîyon jî, têtildarî fonksîyona nîşaneya taybet e ku bi (J)yê hatibû dîyarkirin. Carina ji ber ku qareman, peywireke zor-zehmet pêk diêne, tê naskirin.

XXVIII. Nasnameya Qaremanê Sexte, Êrîşkar û Xerab Derdikeve Holê: (Pênaseya wê: **Derdiketina Holê;** nîşaneya wê **Ex**).

Ev fonksîyon, bi piranî girêdayî fonksîyona berî xwe ye. Carina qaremanê sexte, di azmûna zehmet da têk diçe û rastîya şexsê wî/wê dîyar dibe ku ev jî bi awayê vegotinê tê dîyarkirin, carina jî rûdan, ji serî ve, bi teşeyê çîrokê tê vegotin û bi vî awayî rastîya qaremanên rastîn derdikeve meydanê. Carina jî bi rêya kilamekê ev rastî tî dîyarkirin.

XXIX. Qareman Dikeve Rewşeke Nû: (Pênaseya wê: **Guhertina Rewşê;** nîşaneya wê **T**). Proppî, ji bo vê rewşê çar fonksîyonên cîyawaz tesbît kirine: 1. Qareman, bi tevgerên sihrî yê hevalê xwe dikeve dilqekî din (T1). 2. Qareman, qesreke nû ya şahane ava dike (T2). Di vê guherînê da digel ku qareman ji alîyê rewşa xwe ya şexsî ve naguhere jî, ji hêla statuya xwe ya civakî ve dikeve nav guherînê. 3. Qareman, kincên nû li xwe dike. (T3). 4. Teşeyên maqûl û letîfene/mîzahî (T4). Guherînên rastîn di vê rewşê da tunene; yê sexte hene ku ev rewşa nû, bi rêya hîlebazîyê tê bidestxistin.

XXX. Qaremanê Sexte, yan jî Êrîşkar-Bêbext, Tê Cezakirin: (Pênaseya wê: **Cezakirin**; nîşaneyê wê **U**).

Qaremanê/a sexte, yan bi lêdanê tê kutan, an ji wir tê ajotin, an wî bi qimça hespekî ve girê didin, an jî ew bi xwe întîhar dike. Carina ew, bi awayê esilane tê efûkirin (U neyînî). Xerabê pêşî yê çîrokê, bi giştî di nav seyra vegotina çîrokê de, di nav şerekî da tê kuştin û êdî wenda dibe; xerab, an jî êrîşkarê/bêbextê duyem, carina bi kuştinê tê cezakirin; carina jî tê efûkirin.

XXXI. Qareman Dizewice û Derdikeve Ser Textî: (Pênaseya wê: **Zewac**; nîşaneyê wê **W**).

1. Bûk û qiraltî bi carekê digel hev dikevin destê qaremanî (WOO). Qareman çawa ku dibe zava û daweta xwe dike, pê ra jî dibe qiral. 2. Carina qareman dizewice, pîreka wî ne prenses e, nabe qiral (WO). 3. Carina tenê dibe qiral û diçe ser textî (WO). 4. Wada zewacê, yan jî nîşankirinê (W1). 5. Qareman, gava wê pîreka xwe ya wendabûyî dibîne, bi daweteke nû zewaca wî tê nûkirin (W2). 6. Qareman, mukafeteke maddî digire; lêbelê zewaca bi prensesê ra nabe nesîbê wî (W3).

Bi vî awayî çîrokê êdî diqede. Hin caran qarekterên hin qaremanên çîrokan, li van fonksiyonên heta vir ku behsa wan hat kirin nayê û meriv nikare ji wan ra pênaseyan bike; bes ev bi malzemeyên berawirdkirinan dikarin bihin fehmkirin û bi elementên bîyanî yê nevekirî yê fikre, menqîbe û efsaneyan jî dibe ku bihin pênasekirin û bi (X)yê bihin nîşandayîn. Çawa ku Propp dîyar dike (1985: 66), hin livbazîyên lehengê çîrokê, bi tu pênaseyeke ji van ên jorin ku me behsa wan kir li yekê jî nayê. Em wan wekî hêmanên ku nayên fehmkirin dihesibênin û bi herfa Yyê dîyar dikin.

3.5. Li Gor Rêbaza V. Proppî Encamên Giştî yê Fonksiyonan

Di pey vê lêhûrbûnê da encamên giştî ku hatine dîyarkirin (Propp, Masalın Biçimbilimi (Fransızca'dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat), 2001, s. 88-89) bi vî awayî hatine rêzkirin: Hejmara fonksiyonên nava çîrokan sînorkirî ye û 31 e fonksiyonên wan hene. Tevger û hûnana rûdanên çîrokê, di nav sînorên van fonksiyonan da dikevin nav geşedanê. Ev nirxandin û daraz, dibe ku ji bo çîrokên gelên din jî bihe gotin. Gava meriv van fonksiyonan li pey hev dixwêne, dibîne ku her fonksiyonek, piştî fonksiyona berî xwe, di nav pêdivîyeke mentiqekî û estetîk da çê dibe. Tu fonksiyonek, ahenga navbera xwe û fonksiyona berî xwe xerab nake; gişt li ser heman tewereyê hatine damezrandin. Pirañiya fonksiyonan, bi awayê cotkî teşe girtine. Mîna qedexeyê-binpêkirin, lêpîrsîn-berhevkirina agahîyan, pevçûn-serketin û şopandin-alîkarîyê.

Fonksiyonên din, meriv dikare bi awayê komî dabeş bike. Xerabî, şandin, ji bo berteknîşandayînê û dijderketina li hember neheqîyê, biryar û veqetîna/dûrketina

ji malê, komplîkasyonên (ABC↑)yê dadimezrêne û beşa hişkegirêka rûdanan dîyar dike. Elementên (DEF)ê, bi awayekî giştî teşe digirin. Fonksiyonên din ên mîna çûyîn, cezakirin û zewacê, ji hev cihê ne. Ev şema, ji bo her yek çîrokekê “yekeya pîvanê” ye. Meriv dikare ji bo pênasekirina çîrokan vê şemayê bi kar biêne. Gava meriv çend çîrokan li ser vê şemayê tetbîq dike, meriv wan peywendîdarîyên navbera çîrokan dibîne û êdî dikare wan pênase bike. Bi vî awayî wê pîrsgirêka guhertotîyê/varyantê, bi xêra naskirina vê metodê dikare çareser bike. Piştî vê yekê, êdî ew neguherbarîya binyada çîrokên awarte, derdikeve pêşberî çavê merivan.

4. AGAHÎYÊN DERBAREYÊ ÇÎROK, ÇÎROKBÊJ Û BERHVEKARAN DE

Li gor Rêbaza Berhevkirina Materyalên/Keresteyên Edebîyata Gel a li qadê ku ji hêla pisporan (Ekici, 2018, s. 65; Sarıca & Gündüz, 1998, s. 387) ve hatîye dîyarkirin, agahîyên derbareyê kesên çîrokbêj, metnê çîrokê û berhevkarê çîrokê, li jêrê hatine dîyarkirin:

Agahîyên Derbareyê Çîrokê de	
Navê Çîrokê:	Satilmircan
Cîyê Berhevkirina Çîrokê:	Gundê Holê ya Hezoya Batmanê
Hîyama Berhevkirina Çîrokê:	1998
Ev Çîrok Wekî Din Li Kê Derê Tê Vegotin:	1. Di nav dimbilîyên hêla Sêwregî da eştanekeke/ çîrokeke bi navê <i>Keyneka Qedersîya</i> (Akturan, 2015, s. 89) heye ku varyanta çîroka Satilmircanê ye. Ferîda Akturan ew berhev ji herêma Sêwregê kirîye û sala 2015an di kovara <i>Folkloru Kurdistan</i> , jûmra 3yem da çap kirîye. 2. Bi navê <i>Kırk Gün Ölü Bekleyen Kız</i> , li herêma Elezîzê hatîye vegotin ku Umay Günay ew bi zimanê tirkî di tezê xwe yê doktorayê da çap kirîye. Wê çavkaniya vê çîrokê Muhsine Karaçorluya Xarpêtî nîşan daye ku di rûpelê 299an da cih digire.
Agahîyên Derbareyê Çîrokbêjî da	
Navê Çîrokbêjî:	Zumrete Yıldız
Memleketê Çîrokbêjî:	Huskutêya Hezo ya Batmanê (Herêma Çorepan) Bi zimanê fermî yê dewletê-tirkî navê gundê Şelmo, Ulaşî ye.
Temenê Çîrokbêjî:	70 (Li gor sala 1998an)
Tehsîla Çîrokbêjî:	Nexwanda ye
Pîşeya Çîrokbêjî:	Pîreka malê

Navnîşana Çîrokbêjî:	Gundê Holê ya Hezo ya Batmanê. Bi zimanê fermî yê dewletê navê vî gundi Taşlıdere ye.
Kesê/a ku Çîrokbêjî Ev Çîrok Jê Wergirtîye:	Xatoya dêya wê (Hatun Adın)
Cîyê ku Çîrokbêjî Ev Çîrok lê Wergirtîye:	Şelmo-Huskutê
Hîyama ku Çîrokbêjî Ev Çîrok Wergirtîye:	Di derdora 10 salîya imrê xwe de
Agahîyên Derbareyê Berhevkarî de	
Ayhan Yıldız, bi eslê xwe ji gundê Holê ye ku ev gund li gor sîstema rêveberîya siyasî li ser qezaya Hezoyê/Kozlukê ye û navê fermî yê vî gundi Taşlıdere ye. Navçeya Hezo jî li ser bajarê Êlihê/Batmanê ye. Berhevkarê çîrokê, 17 salan di okulên/dibistanên girêdayî Türk Milli Eğitim Bakanlığı [Wezaretê Perwerdeya Neteweyî ya Tirk] da öğretmenîya ziman û edebîyata tirkî kirîye û a niha wekî peywardarê fêrkariyê di Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü da dixebite.	

5. ANALÎZÊ ÇÎROKA SATILMIRCANÊ

Ev çîroka bi navê *Satilmircan* ku me ew ji herêma Batmanê/Xerzan berhev kirîye, çawa ku ji aliyê fonksiyonên wê ve hatîye analîzkirin, ji hêla awayê element, armanc, sedem û awayê derketina qaremanê çîrokê û wêfên qaremanên wê yên din ve jî hatîye tehlîlkirin. Li gor van kategorîyan ne tenê binyada wê, pênasaya wê ya giştî jî hatîye kirin. Gava fonksiyonên çîrokekê tên tesbîtkirin, divê ev xûs li ber çavan bihin girtin (Günay, 2011, s. 413):

Fonksiyonên qaremanan, elementên wisa sabit in ku ji hêla kes û awayê îcrakirinê fonksiyonê ve naguherin. Ji lew ra ev fonksiyon, gava ji çîrokekê neqlî çîrokeke din tên kirin, tenê şexsên ku wan îcra dikin û awayê îcrakirina wan diguhere; bes dîsa fonksiyon naguherin. Hejmara fonksiyonên çîrokên perîyan ku bi 31ê sînorkirî ye, di nav xwe da li binpolên talî tên tesnîfkirin ev polên talî, varyantên fonksiyonên eslî ne. Gava me ev çîroka *Satilmircan* li gor Rêbaza Proppî analîz kir, me dît ku hin fonksiyonên cîyawaz ku di nav fonksiyonên Proppî da tesbîta wan nehatîye kirin derketin pêşberî me. Ji lew ra me ev varyantên cîyawaz, li polên talî zêde kirin û nimre dan wan.

5.1. Elementên Ku Me Li Lîsteya Fonksiyonên Proppî Zêde Kirine

V. Proppî, di sîstematîka analîza çîrokan da fonksiyona VIII-em ku tevgerê eslî ya çîrokê ye, bi wêfê xayîntî-xerabîyê bi nav kirîye û bi tîpa “A” yê destnîşan kirîye. Wî, di nav fonksiyonên vê tevgerê da 19 awa/teşe tesbîtkirine. Gava me çîroka bi navê *Satilmircan* analîz kir, me dît ku çend teşeyên ku Proppî ew negirtine nav teşeyên fonksiyona xwe derketin pêşberî me. Ji lew ra me jî, teşeyekî nû

li vê fonksîyonê zêde kir. Di fonksîyona 7em da Satilmircan diçe boz û beyaran û kar û barê berhevkirina hejikan dike. Me jî li nûşaneyê fonksîyona wezîfeya zehmet (M)yê fonksîyona (M1) zêde kir. Di fonksîyona 9em a vê çîrokê da me tesbît kir ku keçika mitrib, ji xortê keleş ra gilîyê Satilmircanê dike, nebûkarî lê dike û dibêje ku “ew li boz û beyaran bi şivan û gavanan ra radibe û rûdine.” Ji ber ku ev awayê nebûkarîyê, neketîye nav teşeyên Proppî, meriv dikare vê kiryarê jî wekî fonksîyoneke 20î (A20) li teşeyên xayîntî-xerabîyê û bêbextîyê zêde bike.

5.2. Puxtaya Çîrokê

1. Keçikekeke bi navê wê Satilmircan, digel dê û bavê xwe, wekî malbatekê li gundê xwe dijî û gava keçik ji bo lêstikê diçe nav heval û hogirên xwe, çivîkek tê li ser serê wê datêne û jê ra dibêje ku tu dê heft salan qoqê kerekî hilênî û daynî. 2. Keçik, digel dê û bavê xwe neçar dimênin, ji ber vê sedemê mala xwe ji wir bar dikin diçin. Di rê da rastî qesrekê tèn. Her sê diçin ber derê wê û dikin nakin derî li wan venabe. Îca gava Satilmircan destê xwe li derî dide, derî vedibe û çawa dikeve hundir, derî li serê tê girtin û venabe. 3. Keçik gava dikeve hundir û derî li serê tê girtin, dê û bavê wê ji derve jê ra dibêjin binihêre bê ka çi heye li hundirî. Ew jî dibêje ku qoqê kerekî li ser tîrbekê ye. Dêya wê dibêje ku êdî ev qedera te ye, sebir bike. 4. Keçik, vî qoqê kerê hiltêne, dişû û careke din datêne cîyê wî. Heta heft salên wê diqedin, derî lê vedibe û ew jî derdikeve derve. Tam wê kêlîyê qefleyek mitrib tèn gešta xwe jê dixwazin. Keçik hîna derbasî hundir nebûye, keçike ciwan bêyî wê dikeve hundir. Heta Satilmircan digihêje hundir, keçika mitrib digel yekî di hundir da dest bi axaftinê dikin û dibîne ku wa ye ew qoqê kerê bûye xortek û ev keçika mitrib, jê ra dibêje ku heta niha min li te nihêrtîye. 5. Ev xort, bi keçika mitrib ra dizewice û Satilmircanê jî wekî qewraş digirin. 6. Rojekê ev ciwan, dibêje ku dê biçê bajêr û ji wan dipirse bê ka çi hewcetiyên wan hene. Satilmircan jê kêrikek û bûkikekê dixwaze. 7. Satilmircan diçe boz û beyaran û kar û barê berhevkirina hejikan dike. 8. Satilmircan ji bo berhevkirina hejikan diçe derve, gava ku piştîyê xwe yê hejikan tamam dike, kêrik û bûkika xwe dertêne û li ber kevirê sebrê rûdine û tiştên ku hatine serê wê, ji vê kêrik û bûkikê ra bi kilamkî dibêje û peyre piştîyê xwe li pišta xwe dike û tê malê. 9. Piştî çendakî Satilmircan bi derengî dikeve. Keçika mitrib digel fesadîyê, gilîyê wê ji zîlamê xwe ra dike. 10. Zîlam jî bi awayê nepenî diçe wê dişopêne û bi rastîya meseleyê serwest dibe û keçika mitrib berê dide diqewirêne. 11. Zîlam, bi Satilmircanê ra dizewice.

Ev çîrok, ji sê tevgeran pêk hatîye. Tevgera ewil, daxilî nav polîna M-Nyê dibe. Tîpa wê girtin-hebis e. Tevgera duyem, daxilî nav polîneke wisa dibe ku nakeve bin banê polîna cotê H-I û M-N-yê nabe. Tîpa wê, Ketina kesê xerab-xayîn a dewsa/şûna qaremanê çîrokê. Tevgera sêyem jî dikeve bin banê polîneke wisa dibe ku daxilî nav cotê H-I û M-N-yê nabe. Tîpa wê, tedarîkkirina dîyarîyan.

5.3. Hejmara Tevgeran û Fonksîyonên Wan

Tevger I: 1. Keçikeke dê û bavekî hebûye (α). 2. Çivîkek/çûkek ji vê keçikê ra dibêje ku dê heft salan qoqê kerekî bişûy (rûdana pevgirêder) (B4). 3. Dê û bav, ji ber vê acizîyê terka memleketê xwe dikin û digel keça xwe derdikevin rê ($\uparrow$). 4. Li çolekê deriyê qesrekê vedibe, keçik dikeve hundirê wê û derî li serê tê girtin û venabe (A15). 5. Keçik li ber qoqê kerê disekine (M). 6. Keçika mitrib tê geştê û qet li benda Satilmircanê nasekine, diçe hundirê qesrê (η). 7. Satilmircan li hundir e, qoq bûye xortek û bi keçika mitrib ra dipeyîve (N).

Tevger II: 8. Keçika mitrib dikeve dewsa Satilmircanê (A12). 9. Keçika mitrib, xizmeta ku Satilmircanê kirîye, wekî ku wê kiribe ji wî merivî ra vedibêje (L).

Tevger III: 10. Qoqê kerê ku bûye meriv, diçe bajêr û keçika mitrib gelek tiştan jê dixwaze; Satilmircan tenê kêrikek û bûkîkekê dixwaze (a3). 11. Mêrik diçe (β 3). 12. Mêrik di vegeêrê da ji wan ra tiştên ku wan xwast diêne ($\downarrow$). 13. Satilmircan, derdê dilê xwe û serpêhatiyên xwe, li ber kevirê sebrê, ji kêrik û bûkîka xwe ra vedibêje (Ex). 14. Mêrik bi meseleyê dihese (Q). 15. Keçika mitrib ceza dikin (U). 16. Mêrik bi Satilmircanê ra dizewice (W^*).

5.4. Encama Analîza Tevger û Fonksîyonên Çîroka *Satilmircanê*

Piştfî analîza vê çîrokê ya li gor rêbaza V. Proppî, dîyar bû ku “sê tevger”ên sereke tê da hene. Li gor fonksîyona VIII-em a Proppî ku navê “Bêbextî”yê hatîye lêkirin û bi herfa “A”yê hatîye nîşandan, tevgeran tê da cih girtine. Wekî din bi dorê fonksîyonên mîna dûrketina ji malê ($\uparrow$), hebiskirin (A15), wezîfeya zehmet (M), xapandin (η 1), bawerkirin (θ 2), îddîayên derew (L), Kêmasîya tiştên xerîb (β 3), vegera qaremanî ($\downarrow$), wezîfeya zehmet û çûna hejikan (M1), nebûkarîya li qaremanê rastîn (A20), deşîfrekirina qaremanê sexte (Ex), şopandina qaremanê rastîn (Pr), naskirina qaremanê rastîn (Q), cezakirina qaremanê sexte (U) û zewac (W^*) hene.

ENCAM

Çîrokên kurmançî û kirmanckî ku hîna bi awayekî têr û baş, bi rêbazên zanistî nehatine berhevkirin, ji aliyê kesên din ve wekî ku ne kurdî be tîn berhevkirin û li rêbazên zanistî yê dunyayê tîn tetqîbîqirin. Gava kurmanç û kirmanç di hendava xwe da çîrokên xwe bi rêbaza zanistî berhev bikin û wan di kovar û pirtûkan da digel sicîla wan çap bikin, ji lêkoleran hêsan dibe ku eslê wan dîyar bikin û rê li ber wê yekê bigirin ku xelqên din wan wekî malê edebîyata xwe nîşanî dunyayê bidin.

Çîroka bi navê Satilmircan ku bi versiyon û varyantên xwe di nav kurmanç û kirmançan da cih girtîye, bi fonksiyon û tevgerên xwe li rêbaza binyadger a Proppî tê tetbîqkirin û cîyawazîya wê, ji çîrokên dunyayê derdikeve holê. Ew fonksiyon û tevgerên vê çîrokê, bi awayekî ji awayan, teyîsîne ser rewîştê civaka wê jî. Rewîştê qaremanên vê çîrokê, bi rewîştê ferdên civaka/komelgeha wê ve jî têkildar e. Cîyawazîya tevgerên çîroka kurdî ji çîrokên gelên din, nîşaneyê cîyawazîya vî gelî ji gelên din bi xwe ye. Heger xebat û lêkolînên zanistî li ser çîrokên din ên kurmançî û kirmançî bihin kirin, helbet hem dê resenîya wan derkeve holê, hem ew dê ji wendabûnê bihin rizgarkirin, hem jî dê sicîla wan a li ser edebîyata wan a devkî bihê girtin û di nav gelên dunyayê da cîyê xwe yê bijarte bigire.

ÇAVKANÎ

- Akturan, F. (2015). Keyneka Qedersîya. *Folklor Kurdan*, 89.
- Bolayır, F. (1988). *Edebiyat ve Kompozisyon Bilgileri*. Ankara: Güven Yayıncılık.
- Boratav, P. N. (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çobanoğlu, Ö. (2019). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, (10. Baskı)*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Demîrhan, U. (2006). *Ferhenga Destî*. İstanbul: Nûbihar.
- Dorson, R. M. (2017). *Folklor û Teorîyên Folklorê yê Îroyîn (Wergera ji Îngilîzî: Necat Keskin)*. Stenbol: Avesta.
- Ekici, M. (2018). *Halk Bilgisi (Folklor)*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Farqînî, Z. (2000). *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*. İstanbul: İstanbul Kültür Enstitüsü Yayınları.
- Günay, U. T. (2011). *Elazığ Masalları ve Propp Metodu, (2. Baskı)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- M. Malmîsanij & Uzun, M. &., & Espar, Î. (2009). *Ferhengê Kirmançî (Zazakî)-Tirkî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Öner, S. (1982). *Örneklerle Kompozisyon Düzenli Yazma ve Konuşma Sanatı*. İstanbul: Yuva Yayınları.
- Propp, V. (1998). *Theory and History of Folklore – Folklor, Teori ve Tarih (Çeviri: Hasgül, Necdet & Tanyel, Tolga)*. İstanbul: Avesta.
- Propp, V. (2001). *Masalın Biçimbilimi (Fransızca'dan Çeviri: Mehmet Rifat-Sema Rifat)*. İstanbul: Om Yayınevi.
- Saadallah, S. (2000). *Saladin's English-Kurdish Dictionary*. İstanbul: Weşanên Avesta.
- Sarı, M. (1991). *Qamûsu Türkî-Erebî: el-Mewarid*. İstanbul: Gonca Yayınları.
- Sarıca, S., & Gündüz, M. (1998). *Güzel Konuşma ve Yazma ve Kompozisyon*. İstanbul: Fil Yayınevi.
- Torî. (1999). *Ferheng*. İstanbul: Weşanên Berfîn.
- Veroy, S. (2003). *Ferheng*. İstanbul: Weşanên War.

Yıldırım, K., P. R., & Aslan, M. (2013). *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*. Mardîn: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiyede Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.

الجوهري, م. (2006). مقدمة في دراسة التراث الشعبي المصري. القاهرة. https://elearn.univ.ouargla.dz/.../_1605.
فسايى, م. ر. (1372). انواع شعر فارسى. شيراز: انتشارات نويدى شيراز.

Extended Abstract

Among folk narrative, story is important in Kurdish Culture. Kurdish researchers gave importance to collecting and classifying them after 18th literature. However Kurds haven't continued this work as much as the other nations have done and these stories haven't been collected in a scientific way. A lot of Kurdish stories died with the death of their narrators and some of them are in the hands of foreign researchers. That's why Kurdish stories haven't been classified in a scientific, modern and contemporary way by Kurdish researchers. The Kurdish stories were collected by some foreign researchers, they translated them into their languages and regarded them as the stories of their nations. These researchers evaluated these stories with scientific theories and published them as academic books.

As soon as the continent of America was discovered, European researchers, religious scholars, adventurers and artists started to write about lives of American natives. They were curious about the different cultures in that area. Because they considered the people in this continent as wild and uncivilized, they thought it was their right to colonize this region. To make it happen, they first wanted to know about culture of these people. According to them, they themselves were modern and civilized; but the other nations were not. After European adventurers depicted American people's life, they came to the East and tried to identify wild and civilized nations.

In this region they wanted to know who were the civilized nations and who were the uncivilized ones. Since 16th century the researchers wrote their discoveries and what they saw in travel books and they published them in their countries. The Europeans were interested in their works very much. English, French and Spanish travellers, Geography researchers, report writers and Italian missionaries also wrote works that introduced people of the East. After that, Russian researchers also get involved in this kind of works. When the number of written research works increased, some of these researchers knew that they had to find some theories and disciplines for them. The method of V. Propp is one of these disciplines and this work focuses on that.

Some Western researchers have collected their works in a scientific way since 18th century and classified them according to scientific methods. These researchers analyzed their stories in a scientific way and evaluated them with modern methods. English, German, French, Scottish and Russian researchers did great works in this field. They collected their works according to various theory and methods. Among these methods, the method of Vladimir Propp is famous in the world. A lot of researchers from different nations analyzed their stories according to Propp's method

and distributed them to experts the in the world. V. Propp looks in every side of etimologic history and focuses on their change throughout history. Propp focuses on the changes in the same story throughout the time and analyzes them synchronically. Propp identifies the elements of the story in a part of history in such way. He starts from a part of the story, goes to the whole of it and focuses on it's base.

Because Kurdish stories haven't been analyzed in such a broad way according to this method so far, we tried to evaluate and analyze a Kurdish story according to this method. We introduced Propp's method in the beginning and after that analyzed our story according to the method. While analyzing the story we found out that a version of the story as *Satilmircan* in Kurmancî, just as it exist in Kirmanckî/Zazakî as *Keyneka Qedersîya*, it also exists in Turkish as *Kırk Gün Ölü Bekleyen Kız*. The Turkish version of the story was collected from the Xarbetî (Turkish Harpeti) region. After we analyzed we found out that the original story is either Kurmancî or Zazakî. According to the method of Propp, this story belongs to Kurdish Folk Literature in terms of its actions and functions.

PÊVEK

Metnê Çîrokê

SATILMIRCAN

Hebû ji Xwedê mezintir qet kes tunebû. Hebû jinikek, mêrikek û qîzikek. Navê qîzîkê, Satilmircan bû. Qîzîk, gava diçû nava hevalên xwi û bi wan ra dilêst, çivîkek dihat, digo pirt li ser serê wê datanî û digo:

“Satilmircan

Heft sala karê te qoqê kera.”

Satilmircan jî zaf zêde bi ber xwi diket, di nav hevalê xwi da şermî û melamet dibû, diêşiya, digiriya û di nav heval û hogirê xwi da roj bi roj diheliya. Wisa çendakî pê da çû, êdî rengê Satilmircanê zer bûbû, ruh tê da nemabû. Gava dê û bavê wê jê dipirsîya û digo:

“Keça min, ev çi halê te ye? Tu çima wisa zer dibî? Qey tu nexweş î?

Wê, qet ji wan ra nedigot ku hal û meseleya min û çivîkekê wiha ye. Piştî çendakî, dê û bavê wê li berê rûniştin û wan pê da gelek lavelav kir û go:

“Keça me, kezîzera me, ka çima tu nabêjî ku derdê mi çi ye?”

Satilmircan mecbûr ma û derdê xwi ji dê û bavê xwi ra wiha go:

“Dayê, bavo, çivîkek heye, çiqas gava ku biçim nava heval û hogirên xwi, dest bi lêstîkê bikim, ew jî tê li ser serê min datîne û dibêje “Satilmircan, heft sala karê te qoqê kera. Ez jî di nav hevalê xwi fedî dikim û gelek bi halê xwi diêşim.”

Bavê wê go:

“Keça min a delal, wada Xwedê be, ji bo xatirê çavê te, em ê ji vî memleketî biçin.”

Wan rabû haziriya xwi kir, mala xwi bar kir, berê xwi da oxurê û piştî xwi da felekê, heta ku binê lingê wan erd girt, çûn û hey çûn. Ka zaf ka hindik e, çiqas çûn, di çoleke xer û xalî de, rastî qesrekê hatin. Bavê Satilmircanê destê xwi da deriyê qesrê ku veke, derî venebû. Diya Satilmircanê kir ku derî veke, venebû. Îca dor hat ser Satilmircanê, çawa ku wê destê xwi da derî, derî go çûn û vebû. Satilmircan kete hundir û kir ku binihêre ka çi tê da heye, ji nişka ve, hema bi yek carekê bi îlama Rebbê alemê derî li ser Satilmircanê hat girtin. Dê û bavê wê zorê da derî ku vekin; lê çi feyde, kirin nekirin, nekarîn derî ji keçîka xwi ra vekin. Satilmircanê jî ji wî aliyî ve zorê da derî; lê çi kir, derî venebû. Dê û bavê wê li derve; Satilmircan jî di hundir de, wan dest bi girî kir. Bi vî awayî, sê şev û sê roj bi ser wan da derbas bûn. Teseliya wan ket û êdî hêviya wan ji vebûna derî nema. Diya Satilmircanê ji derve ve gazî wê kir û go:

“Keça min, çika li hundir bigere, tu çi dibînî?”

Satilmircan li hundir geriya, tiştê ku dît, ji dê û bavê xwi ra wiha rêz kir:

“Dayê, tirbek heye, qoqekî kerê li serê ye.”

Bi vê gotinê ra, kula dilê diya Satilmircanê zêde bû wiha gazî diya xwi kir:

“Keça min a delal, diyar e ku Xwedê teala di qedera te da ev nivîsandiye. Nex-
we tu yê wî qoqê kerê bişûy, hilînî û daynî. Heta heft salê te biqedê. Em ê sebir
bikin ka Rebbê alemê çi dike qîsmetê me. Va ye em ê jî xwi li gundekî bigrin. Tu jî
sebir bike, em ê bi ser te da bèn. da bi xatirê te keça min.”

Satilmircana reben bi tena serê xwi li wê derê, di hundirê wê qesrê da ma. Wê
ev qoq şûşt, hilanî û danî. Heta ku heft salê wê qediyar, sebir kir. Roja ku heft salê
wê tamam bûn, derî lê vebû. Ji xwi ra derket û li dinyaya gewrik nihêrt. Bala xwi
da der û dora xwe. Bêhna xwi deranî.

Hîna wisa ji xwi ra li derve bû, bala xwi dayê ku qifleyeke mirtiban tê da derket.
Ev mirtib hatin û wan yeko yeko, ji Satilmircanê gešta xwi xwest û derbas bûn.
Satilmircan jî ji ciyê xwi rabû, hat ber deriyê xwe, qîzeke mirtib, qet li Satilmircan
nesekinî û rast berê xwi da hundir. Satilmircanê dengê xwi jê ra nekir, lêbelê qa-
sek bi şûn da dengê xeberdanê ji hundir hat. Satilmircanê ji xwi bi xwi ra go Ya
Rebbî, kes di hundir da tunebû û ev qîzik bi tenê bû, ka ev dengê kê ye ji hundir
tê? Satilmircan çû hundir ku çi bibîne, bala xwi dayê ku ev qoqê kerê, bûye xortekî
keleş ê çardehsalî û bi vê qîza mirtib a reş ra xeber dide. Qîzika mirtib li ber çavê
Satilmircanê, ji vî xortê keleş ra got: “Heft salê min e ku min te şûşt, hilanî û danî.
Îca heqqê min e ku tu min ji xwi ra mar bikî.”

Vî xortî jî go: “Baş e. Ku te ev çend bi min ra kad û emek dabe, ez ê te li xwi
mar bikim.”

Rebena Satilmircan, di ciyê xwi sar bû ma. Bi awayekî mit û mat, li wan guhdarî
kir. Gava ku qîzika mirtib çav bi Satilmircanê ket, hema yekser lê fetilî û jê ra go:
“Satilmircan, em ê te jî, weke qewraş, ji xwi ra bigirin.”

Satilmircana reben, ji xwi ra şaş ma û dengê xwi nekir. Vî xortî ev qîza mirtib
li xwi mar kir û Satilmircan jî weke qewraş ji xwi ra girt. Karê Satilmircanê ew e,
ser û guhê malê dide hev û li mala wan dinihêre. Gava ku lazim bibûya, wê berê
xwi dida çolê, diçû ji wan ra hejik û qoçik dianî.

Rojekê, vî xortî, ji wan ra go: “Va ye ez diçim bajêr. Ka çi ji we û malê ra lazim
e, ji mi ra bibêjin, ez bînim.”

Qîza mirtib ku lêvreşa lêvdeqandî bû, go ku ji min ra ev, ev û ev lazim e û
hema bi hezaran tişt xwest. Îca dor hat ser Satilmircanê û wê jî go: “Ji mi ra kêrikek
û bûkikekê bîne.”

Xort, ji xwi ra mit û mat ma û go îca ev çi ne? Wê go: “Ez tenê van dixwazim.”
Xort çû bajêr, ji wan ra çi lazim bû anî, ji Satilmircanê ra jî kêrikek û bûkikek anî.

Satilmircanê ew kêrik û bûkika xwi hilanî û rast berê xwi da çolê ku hejika bîne. Wê rojê, Satilmircanê zûzûka piştîyê xwi tamam kir û hat li ber kevirê sebrê rûnişt, kêrik û bûkika xwi ji paşila xwi derxist û bi awayekî kelegirî go:

“Hebû dayikeke min û bavekî min

Kêrika min bûkika min

Kevirê sebrê tu çima qet dengê xwi nakî?”

Çend carakî wê ev gotinên xwi dubare kir, heta ku hinekî bêhna wê fireh bû, rabû piştîyê xwi da pişta xwi û berê xwi da malê.

Ka çi qas e, bi vî awayî çend rojên wê derbas bûn. Her roja Xwedê diçe hejika û edî rojrojan bi derengî diket. Jinika mirtib, bala xwi dayê ku Satilmircan bi derengî dikeve, rabû çû ji xortê xwi ra go: “Êra tu guhdariya vê qewraşê nakî, van rojan diçe çolê û heta dereng naye. Ew li çolê digihîje şivanan, gavanan, digihîje kê, tu lê napirsî... Ku wisa here, ew ê belayekê bîne serê me.”

Xort ku haya wî ji rabûn û rûniştin û pîr û edebê Satilmircanê heye, qet guh neda van xeberên jina xwi û go: “Ev keçik ne ji wan qîzên wisa ye; lêbelê dîsa jî ez ê biçim wê bişopînim.”

Gava dibe sibe, Satilmircanê dîsa haziriya xwi kir û rabû çû hejika. Vî xortî jî, bi dizî da ser şopa wê. Wî bala xwi da ser kirin û hereketên Satilmircanê, dît ku wa çû zû zû piştîyê xwi kir, hilanî li ber kevirê danî, kêrik û bûkika xwe, ji paşila xwi deranî û bi dengê zîz go:

“Hebû dayikeke min û bavekî min

Kêrika min bûkika min

Kevirê sebrê tu çima qet deng nakî?

Dê û bavê min rabûn wan ez anîtim ber vê qesrê

Wan nikaribû derî vekira, min vekir

Ez ketim hundirê qesrê û derî li ser min hat girtin

Kêrika min bûkika min

Kevirê sebrê tu çima qet dengê xwi nakî?

Ez li vî aliyê ew li wî aliyê

Sê şev û sê rojan em bi hev da giriyan

Piştî ew çûn û ez mam tenê

Li ber qoqê kerê

Heft salan min ew qoq şûşt, hilanî danî

Rojekê derî vebû û ez derketim derve,
 Qefleyeke mirtib hatin ber derî
 Min da wan ger û geştê
 Jinikeke mirtib, hat bêyî min ket hundirê qesrê
 Ez jî çûm hundir ku deng tê
 Min bala xwi dayê ku ew qoqê kerê
 Bûye xortekî çardehsalî li ber kemalê
 Kêrika min bûkika min kevirê sebrê tu çima qet deng nakî?

Vî xortî ew jinika mirtib kir bermalî
 Îro ez bûme qewraşa wan ji xwi ra li ber derî
 Kêrika min bûkika min, kevirê sebrê tu çima qet deng nakî?"

Di pey van gotinên mişt gazin û lomekar da, dîsa wê kêrik û bûkika xwi xist paşila xwe, piştîyê xwi da ser milê xwe, werîsê xwi lê girê da, weş da xwi û kir ku rabe ser xwe, hema vî xortî ji nişka ve hişk bi milê Satilmircanê girt, ew da rûniştandin û go mirç û çû eniya wê maçî kir û go:

“Nexwe ez deyndarê te me.”

Wê go: “Erê.”

Wî xortî go: “De baş e, ka em biçin malê, tu yê bibînî.”

Gava gihaştin malê, vî xortî cezayê kuştinê da jinika mirtib û ew û Satilmircan li wê derê bi hev şabûn. Em jî li vê derê bi îmanê şa dibin.

Çîroka me çû diyara
 Rehmet li dê û bavê hazir guhdara
 Ji xeynî xayîn û tehsîldara

Mîrektîyên Kurdan di Navbera Têkoşînên Osmanî û Sefewîyan de di Sedsala XVI û XVIIan de*

Kurdish Emirates in the Conflicts Between the Ottoman and Safavids in the 16th and 17th Centuries

Mehmet Rêzan Ekîncî**

PUXTE

Di destpêka sedsala XVIan de gelek mîrên Kurd li hember nêzîkbûna tehdîdên du hêzên mezin, ji dêvla ku di nav xwe de yekîtiyekê çê bikin û bibin dûgeleke serbixwe, alîyekî bihêz ê ku dê berjewendîyên wan biparêze, –bi tewreke pragmatîst- alîyê Osmanîyan tercih kirin. Mîrên Kurd ku di navbera Osmanî û Sefewîyan de mabûn, ji bo ku xweser/otonom bimînin, mecbûr man ji berjewendîyên wan re xebitîn. Di serî de digel ku ev terciha stratejîk, ev pêwendîya sîmbiyotîk bi awayekî rast xuya dikir jî, ji dawîya destpêka XVIan vir ve, him bi tehdîda Sefewîyan, him jî ji alîyê siyasetê navendîkirina Dewleta Osmanî ve serûbin bû. Rewşa mîrektîyan guherî û wan yeko yeko serxwebûna xwe ji dest da. Ezîz Efendîyê ku layihayek ji siltanî re amadekirî ye, ji ber rewşa mîrên Kurd, polîtîkayên Osmanî rexne dike. Herwiha Ehmedê Xanî jî ji alîyê Kurdan ve di heman rewşê de nêrînên Kurd tîne ziman.

Bêjeyên Sereke: Kurdistan, Mîrên Kurd, Seddê Sedîd, Herêma Tamponê, Hiqûqa Irsî, Ehmedê Xanî, Ezîz Efendî.

* Ev gotar, di vê bernameyê de hatibû pêşkeşkirin û nehatibû weşandin lê hatiye zêde û berfireh kirin: The 1st International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History-Kurds and Kurdistan in Ottoman Period (The History 2013), Apr 16, 2013 - Apr 18, 2013. <http://www.wikicfp.com/cfp/servlet/event.showcfp?eventid=25362&copyownerid=41768>. Spas bo mamosteyê min ê pêşî, bavê min Seydayê Mele Suleymanê Torî re ku wî; ziman, dîrok, çand û wêjeya Kurdî bi min da hezkirin û mamostetî bo min kir. Ne ji keda wî bûya, ne ev gotar dê hebûya ne jî xwendin û xebatên zanistî evqas xweş û bi kêf bûya.

** **Dr. End. Perw., Zanîngeha Mêrdînê, Beşa Dîrokê,** Asst. Prof., Mardin A. University, Faculty of Literature, Department of History, Mardin, Turkey. e-mail: merekinci@gmail.com ORCID: 0000-0003-3184-222X

ABSTRACT

Since the Beginning of the 16th century, the Kurdish Emirates had selected the Ottoman side in a strong pragmatist manner instead of lining up and establishing a unified state against the threat of the two great powers. The Kurdish Emirates, being caught in fires between the Ottoman and the Safavids, compulsorily complied with the interests of these two states in order to protect their hereditary rights and stay autonomous. Although this strategic choice and symbiotic relationship initially seemed correct, it failed due to both the Safavid threat and the Ottoman centrist policy since the end of the 16th century. The statues of the Emirates had gradually changed and they lost their independence. Aziz Efendi, one of the advisors of the Sultan Murad IV, criticized the policies implemented by the Ottoman government on the Kurdish Emirates in his report. The Kurdish intellectual Ehmedê Xanî, at the same time, criticized the same politics by the Kurdish side.

Keywords: Kurd Emirates, buffer zone, hereditary rights, Ehmedê Xanî, Aziz Efendi.

1. DESTPÊK

Şerefxan di *Şerefnameya* xwe de distûrek, mentiqek dixê nav nivîskarîya dîroka Kurdistanê. Hatiye tesbîtkirin ku di nivîskarîya dîroka Kurdistanê de pêşî wî karê hildaye li ser milê xwe û bi çav û ruhekî Kurdewar li ser mijaran rawestîyaye. Bi qasî tê zanîn dîroka Kurd û Kurdistanê heta heyama wî, ji ber ku li gor mentîqa kurdayetî nehatiye nivîsandin, bê xwedî û bê binyad hatiye fehmkirin. Pêdivî bi vî rengî heye ku dîroka Kurdan, ji dîroka neteweyên hawirdora wan were veqetîn û bi rihê Kurdewar li mijaran were nihêrtin. Hingê pêkan e perdeya reşahî ji ser dîroka Kurdistanê were kişandin û ew were rohnîkirin.

Gava di çerçoveya vî mentîqê de lê were nihêrin, têkilîyên Kurdan bi Kurdistanê û derdorên wê re, helbet dê pêdivî û giringîya bi çavkanîyên sereke yê mîna *Şerefnameyê* derkevin pêş. Di vî gotarê de ji destpêka têkilîyên Kurdan û cîranên wan ên ji serdema navîn heya destpêka împeratorî ya Sefewî û Osmanîyan, sedsala XVIan û XVIIan bi çavkanîyên sereke dê were nirxandin.

2. TÊKOŞÎNA HÊZAN LI SER XAKA KURDISTANÊ

2.1. Berî Osmanîyan Rewşa Kurdistanê ji Sedsala XIIIan Heya Sedsala XVIan

Di cildê yekemê *Şerefnameyê* de Şeref Xan, di navbera sala 1287-1596an de behsa dîroka Kurd û Kurdistanê dike (Şemsi, 2010, 46). Şeref Xan, bo sînor û kewşên welatê Kurdan ku navê wê Kurdistan e; wekî nexşê wiha xêz dike: Ji ser qeraxên Der-yaya Hurmuzê ku dikeve ser Okyanûsa Hindî dest pê dike û ji wir xetek rast dikişê û tê heya digihîje herêma Meletî û Mereşê. Welatê Faris, Iraqa Ecem, Azerbeycan, Ermenîstana Piçûk û Ermenîstana Mezin dikevin milê bakurê vî xetê. Iraqa Ereb, Mûsil û Diyarbekir dibin başûrê vî sinorê (Şeref Xan, 2012, 101-102).

Şeref Xan sedema nivîsandina Şerefnameyê wiha dîyar dike: *“Hemî armanc û daxwaza min jî ew e ku, ew bîranînên xweş ên xamedanên mezin ên Kurdistanê, veşartî nemînin û neyin jibîrkirin.”* (Şeref Han, 1988, 14) Şeref Xan rihê neteweya xwe û dîroka gelê xwe yê Kurd derxistiye pêş. Bi vê nivîsê wî armanca xwe, wekî projeyekê li ber çavê şopînerên xwe raxistiye.

Gelê Kurd ji ber sedema rewşa xwe ya jeostratêjîk, bi sedan salan her dem dûçarê dagirkeran bûye û neçar maye ku bi wan dagirkeran re şer bike. (Şemsi, 2010, 68). Sedema dagirkirina van deveran, parvekirina Riya Hevrîşimê û Baharatê (Akdağ, 1995, 358) bû ku heta Keşfa Erdnîgarîyê, wê girîngîya xwe parastîye. Çunkî wê hingê rêya hevrîşim û beharatê di Kurdistanê re derbas dibû (Ardalan, 2011, 21-23).

Kurdistan ji serê dîrokê û bi vir ve, ji aliyê Pers, Romî, Îskenderê Mezin¹ (Campanile, 2009, 51-52), Sasanî (Lazarev; Mihoyan, 2001, 20-39), Bîzans, Selçûqî, Aqqoyunî, Qereqoyunî, Mogol (Safrastian, 2007, 41-43), Tatar (Tîmur) û paşî jî Faris û Osmanîyan (Aydeniz, 2012, 13-34) ve hatiye dagirkirin.

Kurdan di dema şerê Îran û Bîzansîyan de jî, li Kurdistanê mîna bendeke mezin li hember dijmin rawestîyan û wan Bîzans têk bir. Di dema dagirkerîya Ereban de jî ji ber berxwedana Kurdan, Ereban ji mecbûrî, ji bakûr ber bi başûr ve xwe vekişandin (Şemsi, 2010, 69).

Xanê gewre yê Mogolan Mangu di dema xwe de, ji birayê xwe yê piçûk Hulagû Xan re wiha ferman dida: *“Hemû serhildêran biperçiqîne! Hemû birc û kelehên li ser rêka xwe biherifîne!.. Bimeşe ji Turanê heta Îranê û gava te ew der girtin, derbasî Iraqê bibe; koka wan Lor û Kurdan bixerifîne, wan kelehên asê yên Kerdeh-Kuh û Lembeh-şer jî kavil û wêran bike ku li wan deran wan, bi talankirinên xwe hergav nerihetî dida ber rêwîyan...”* (Safrastian, 2007, 41-42). Li ser vê fermanê, Hulagu ji Tebrîzê berê xwe da Sûrîyeyê, li ser riya xwe wilayeta Colemêrgê, Cizîr, Diyarbekir, Meyafarqîn û Mêrdînê texrîbat û komkujîyêke bêhedd û hesab li Kurdistanê kir (Zekî, 2002, 114). Ev bûyer nîşan dide ku Kurd, wekî Mogolan ji bazirganan, an rêwîyên ku di sînorên welatê wan de derbas dibun bac distand û wekî gelek dewletan, wan jî êrîş dibir ser ên ku bi awayê bêdestûr derbas dibun. Lê mîna hemû dewletên din ên ku wan Kurdistan dagir kiribû, tehemmûla wan ji Kurdan re tunebû ku ew li welatê xwe serwext bibûna û bi vî şeklî wan nerazîbûna xwe nîşan dida. Piştî Mogolan jî, hema hema hemû dagirkeran di derheqê Kurdan de wiha şikayet dikir û wan ev yek jî, tim ji dagirkerîya xwe re wekî sedem/bahane nîşan dida.

Şeref Xan dibêje ku Kurdan di destpêka ss. XIan de li Diyarbekir, Cizîr, Dina-
wer, Şarezor (Erdelan), Loristan û paşî jî li eyaleta Şamê, Misrê û Îranê, hikûmetên

1 Îskenderê Mezin bi Darius re li Hewlêrê şer kir û wî, Darius têk birîye. Piştî vî şerî, ev bajar bi navûdeng bûye. Di wê demê de navê vî bajarî Arbelles bû ku niha wek Erbil/Hewlêr tê nasîn. (Binêrin Campanile, 2009, 51-52.)

serbixwe damezirandine û ji bilî wan jî nêzikî 46 heb mîrektîyên Kurdan hebûn (Şemsi, 2010, 70).

Gava Selçûqîyan di destpêka ss. XIIan de Kurdistan dagir kir û ev “împeratorîya eşîran” hema hema ji holê rabûbû. Di destpêka ss. XIIIan de Kurdistan, dûçarî dagirkerîya Xarzemşahî, Atabegên Azerbeycanê û Mogolan bûbû (Şemsi, 2010, 70).

Beşeke mezin a Kurdistanê ji ber dagirkerîya Mogolan², bi komkuji û koçberîyê wêran bû. Hinek ji eşîrên Kurdan ji ber van sedeman koçî Cezayîrê û Misrê kir (Jwaideh, 2009, 42-43).

Welat	Mîqdar/dînar
Gurcistan	400.000
Memleketê Rey	754.221
Arran-Mugan	820.000
Xûzîstan	1.100.000
Geylânât	1.220.000
Kurdistan ³	1.880.000
Mazenderan	2.370.000
Iraqê Ereb	2.500.000
Azerbeycan	2.600.000
Memleketê Rom	3.000.000
Iraqê Ecem	3.500.000
Fars	4.000.000
Xorasan	4.220.000

Bacên ku Kurdistan û welatên din, di bin mêtîngêhîya Mogolên Îlhanî de dane

-
- 2 Kurdistane, di bin mêtîngêhîya Mogolên Îlhanîyê de ji Mogolan re bac daye (Bnr. Baykara, 1988, 74-75. Baykara ji W. Hinz ew jî ji Risale-i Felekîye veguhêztiye/neql kiriye.; Bnr. Abdullah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, Die Resâlû-ye Falakiyya, Weş. Walther Hinz, Wiesbaden 1952.)
  - 3 Em li ser sinorên Kurdistanê naxwazin gengeşeyekê derxin, me di vir de ji bo sînor û hesabê baca Kurdistanê ji Şeref Xan agahî girt ku wî, di *Şerefnameya* xwe de ji bo sînor û kewşênê welatê Kurdan ku navê wê Kurdistan e; wekî nexşê weha xêz kiriye: “*Ji ser qeraxên Deryayê Hurmuzê ku dikeve ser Okyanûsa Hindî destpê dike û ji wir xetek rast dikişê û tê heta diğihîje herêma Meletî û Mereşê. Welatê Faris, Iraqa Ecem, Azerbeycan, Ermenîstana Piçûk û Ermenîstana Mezin dikevin milê bakurê xê xeta han. Iraqa Ereb, Mûsil û Diyarbekir dibin başûrê vî sinorê han*” (Şeref Xan, 2012, 101-102) Ji ber vê yekê di hesabê baca Kurdistanê de van welatan hat hesabandin: Lorê mezin û biçûk: 320.000+280.000 dînar, Kurdistan: 300.000 dînar, Wîlayetê Ermen (Bargirî, Xelat, Erdîş, Bidlîs, Milazgir, Xinûs): 540.000 dînar, ev bajar li gor hesabê Mogolan di nav welatê ermen de hatiye hesabandin; lê li gor îro wek bajarên Kurdistan tînen nîrxandin, Diyarbekir: 340.000 dînar, Tev dike: 1.880.000 dînar.

(H. 750/M.1350)

Ev jimareyên jorê, budçeya Mogolên Îlhanî ya sala 1350yî nîşan dide. Bi rastî di vê hesabê de para Kurdistanê îhtimal e ku kêma xuya dike, ji ber ku sînorên Kurdistanê wekî îro tam ne dîyar in û dibe ku hinek bajar, bajarok û perçeyên wê di nav welatên din de hatibe nîşandayîn. Herwekî din ev rewşa ha, qîmeta Kurdistanê diçespîne ku ji bo mêtîngeran ne tenê bi erdnîgarîya xwe yê stratejîk, herwiha ji aliyê aborîya xwe ve jî roleke girîng dileyîze.

Piştî ku Mogolan hêza xwe wenda kir, di zemanê berîya ku hêza Sefewîyan berz bibe, li Kurdistanê berzbûn û daketina hêzên dû xanedanên Tirkmenên Aqqoyunî û Qereqoyunîyan hat dîtîn. Sefera Rojava ya Tîmurleng jî rastî vê demê hatiye (Jwaideh, 2009, 42-43). Beriya ku Tîmur dest bi sefera xwe ya Rojavayê bike di pêşîyê de Hindistan û welatê Tacikan (Îranî) bi dest xist (De Clavijo, 1993, 19). Hingê di sefera Rojavayê de Tîmur digihîje Kurdistanê, dixwaze Wanê bistîne. Li ser vê yekê di sala 1386an de mîrê Hekarîyê Îzzeddîn Şêr bi hewla xwe ya dawî, Keleha Wanê li hember Tîmûr parastibe jî, di dawîyê de neçar dimîne ku kelehe teslîm dike (Şeref Han, 1988, 80-81).

Tîmur sal 1394an heta Cizîrê tê û mîrê Cizîrê Îzzeddîn, vebestîya/tabîê wî dibe. Lêbelê dema ku ew jî bo sefera xwe ya welatê Ereban piştgirî jê dixwaze, Mîr Îzzeddîn vê yekê napejirîne. Li ser vê yekê jî Tîmur Cizîrê bi dest dixwe û tar û mar dike (Şeref Han, 1988, 104-106).

Di ss. XVan de Tîmur, Eyaleta Diyarbekrê bi statuya *tiyul*⁴ dide Begê Aqqoyunîya Tur Elîyî. Piştî wî 1453ê di dema Uzun Hasanê Aqqoyunî de ew desthilatdarîya Diyarbekrê bi dest dixwe û di dema wî de jî mîrektîya Kurdistanê tê hilweşandin û wêrankirin (Şemsi, 2010, 71).

Piştî dema Tîmur, li ser xaka Kurdistanê têkoşîna dema Aqqoyunîyên sunnî û Qereqoyunîyên ku meyla wan bi ser şîitîyê ve bû, dest pê kir. Her duyan jî siyaseta jîholêrakirina mîrektîya Kurdan û li şûna wan bicihkirina Begên tirkmenan meşand. Lewra di vê demê de jî Kurdistan tenê texrîb nebû, di heman demê de eşîr û mîrektîyên Kurdan di navbera siyaseta du hêz û dubendiya mezhebî de hate perçiqandin û hilweşandin (Aydeniz, 2012, 43-49).

2.2. Têkoşîna Osmanî û Farisan Li Ser Xaka Kurdistanê di Sedsala XVIan û XVIIan de

Di ss. XVIan de bûyereke girîng a ku rewşa Kurdistanê guhart, çebû. *Riya Hevrîşimê* ku dewlemendiyeke Kurdistanê bû, bi saya tercihkirinên riyên deryayî

4 *Tiyul*, wekî sîstema tîmar e. Di dûgela Osmanî de sîstema tîmar bi vî şeklî dihat meşandin: Dahatîya ciheki jî ber bergîdana xebata dûgelê jî erkedaran re dihat dayîn. Bi vî şeklî dûgelî, pere jî xezîne dernedixist û xebata xwe jî dimeşand. (Bnr. Ekinci, 2012, 27, têbinî: 2.)

yên ku hatine dîtin re, giringiya xwe wenda kir. Ji ber sedema wendabûna vê aboriyê, du împatoriyan, Osmanî û Sefewî, neçar man ku sînorên xwe dirêjî heya nav erdnîgariya stratejîk a Kurdistan bikin (Ardalan, 2011, 44). Vê rûdanê roleke girîng leyîst û di wendakirina serxwebûna mîrektîyên Kurdan de pêvajoyeke nû vekir.

Di destpêka sedsala XVIan de Şah Îsmail gava paytexta Aqqoyuniya Baxdad stand û paşê Aqqoyunî ji nav dîrokê wenda bûn (Aydeniz, 2012, 156-157), Kurdistan vê carê jî dûçarî pevçûnên sunnî-Osmanî û şîî-Sefewî bû.

Mîrên Kurdan li hember dûgelên bihêz xwe mecbûrî xizmetê dikirin; lêbelê li hember dûgelên qels mîna hikimdarên serbixwe tevdigeriyan. Di ss. XVIan de jî rewşa Kurdistanê wekî berê bû, di navbera mîrektîyan de şer berdewam bû û vê yekê nedihîşt ku bigihîjin yekîtiya xwe (Şemsi, 2010, 72).

Şah Îsmailê I. ê Sefewî sala 1505an, bi derfeta neyebûna mîrektîyên Kurdan, bi berdewamî êrîş dibirin ser mîrektîyên Kurdan. Di wê demê de 12 hikimdarên Kurd ku di nava wan de Mîrê Cizîrê Şah Alî jî hebû, ji bo tabîyetê çûn Xoy û Tebrîzê. Lêbelê Şah Îsmail ew hemû girtin û avêtin zîndanê (Şeref Han, 1988, 105-106). Tevgerên dijminahî yê Şah Îsmail ên bi vî rengî, pêneewlehîyê mîrên Kurdan jê re zêde kir.

Êrîşa yekem car Şah Îsmailê Sefewî bi ser nahîya navenda Mukrîya Saucbulaqê (Mehabad) bû (Şemsi, 2010, 73). Dûv re eyaleta Diyarbekir, mîrektîyên ku giredayî wê Egil, Musul, Sencar, Mêrdîn, Erzîncan, Xarpêt, Ercîş û mîrektîyên din bi şer bi dest xistin. Mîrê Çemişgezekê Hacı Rûstem bê berxwedan teslîm bû. Şah ji bo dagirkirina eyaleta Cizîrê artêşa xwe digel ku 3 caran jî şand, dîsa Mîrê Cizîrê Mîr Şeref ew têk bir (Şeref Han, 1988, 105-106).

Siyaseta Şah Îsmail a çewt ku bi tevahî-hebskirina mîrên Kurdan ku diçûne ba wî li Tebrîzê û rûniştandina serdarên xwe di şûna mîran de û helwestên zilimkarî ya serdaran li ser Kurdan, li Kurdistanê li hember Sefewîyan acizîyek çêkir. Di vê pêvajoyê de di navbera Kurd û qizilbaşan de nakokîyên olî zêde bûn. Ji bêzarbûna tevgera zilimkarîya Qizilbaşan hinek mîrên Kurdan, berê xwe da Osmanîyan (Şeref Han, 1988, 105-106, 200).

2.3. Peymana Hikimdarên 1514

Di destpêka ss. XVIan de mîrên Kurdan ji bo parastina xwe ji ber ku yekîtiyê û navendîbûna xwe negihîştandibûn, li hember êrîşan, xwe neçar hîs dikirin ku piştî xwe bidin yekî ji wan du cîranên xwe yê bihêz, Sefewî an jî Osmanîyan. Tabî'î/siruştî bû ku meyla gelek ji wan mîrên Kurdên ên sunnî, bi bal Osmanîyan ve bû (Şemsi, 2010, 73).

Di vê demê de mîrên Kurdan hîn bûn ku armanca Siltanê Osmanîyan Selimê Iem (Yavuz) dagirkirina hemû Îranê ye. Ji ber vê yekê Mewlâna Îdrîs (Îdrîsê

Bedlisî) ku di navbera mîrên Kurdan de gelek bi qedr bû û di heman demê katibê Aqqoyunîyan bû, hewl dida ku mîrên Kurdan û siltan nêzikî hev bike..

Hinek mîrên Kurdan digel nêzîkbûna bi alî Selîmê I. "*welayeta xwe ya mîratî/ irsî: hiqûqên xwe yên mîrektîyê*" fikirîn ku di bin temînatê de bibe. Bawerîya wan ew bû ku bi vî awayî ew mafên xweserî ji Siltanî wergirin. Ji ber vê yekê jî tevî hikimdar û mîrên Kurdistanê 25 kesî, bi riya Îdrîsê Bedlisî, bi Siltan Selîmê I. re bi daxwaznameyeke (arîza)⁵ re vebestbûna xwe ragihand (Yaşın, 2011, 74). Mîrên Kurdan di vê daxwaznameya xwe de rewşên xwe bi vî rengî dianîn ziman: "...eşîr û milûkên ekrad cure cure ne. Em di yekîtîya Xwedê Te'ala û di ummeta Muhammedî de hevgirtî ne. Ne pêkan e ku em di mijarên din de hev û din bigirin. Sunneta Xwedê wiha carî bûye⁶..." (Şeref Han, 1988, 22; 334; Yaşın, 2011, 74-75).

Mîrê Cizîrê Şah Elî Beg û hikimdarê Bedlîsê Mîr Şeref, ji dema ku vebestî Selîmê I. bûn û bi şûn ve, wî kişîşandin ku ew Diyarbekir, Ermenîstan û wilayetên Azerbeycanê ji destê Qizilbaşan bistîne (Şeref Han, 1998, 106). 1514an de Selîmê I. tevî van hikimdarên Kurdistanê ku vebestî wî bûn, di şerê deşta Çildêranê de Şah Îsmâîl têk bir. Li ser vê yekê Îdrîsê Bedlisî ji ber ku "*welayeta irsî*" ya mîrektîya Kurdan cardin ji destê Qizilbaşan bistîne û vegeerîne xwedîya wan ê berê û Diyarbekirê ji destê walîyê Sefewî Qera Xan bistîne, bi boneya tayînkirina payeya mîrêmîran (BeglerBeg) raporek pêşniyarî Siltan Selîmê Iem kir. Siltan ev pêşniyar bi erênî bersivand go: "*Ji nav hikimdar û mîrekên Kurdistanê ku tê peywirê karibe hilde ser milê xwe û yê ku hemû mîrên Kurdan bi rê ve bibe hilbijêrin.*" Vêca Îdrîsê Bedlisî li ser vê jî Siltan re wiha rapora xwe bersivand çawa ku berê mîrên Kurd di nameya xwe de gotibûn: "*Mîrên Kurd li ser bijartina mîrêmîran li hev nakin, a rastî ji aliyê Siltan ve kesekî wiha were hilbijartin dê baştir bibe*". Pişt re Siltan ji bo mîrêmîrantîya Diyarbekir û Arteşa Kurdistana Giştî re, Mehmed Axayê serçavuşan ku bi navê Biyikli Mehmed dihate zanîn tayîn kir. Dûv re jî di şerê bûyî de serwerê Sefewî Qera Xan hat kuştin û arteşa wî jî nêzikî Qoçhisarê belav bû (Dinêser/Qoser/Kiziltepe). Bi vî awayî nîveka destpêka sedsala XVIIan de hinek mîrektîyên Kurdan ên bakûrê rojavayê Kurdistanê ketin venêriya hikumeta Osmanî. Siltan Selîm, ji bo demekê, erka *parastina sînorên* Osmanîyan da Mîr Şeref. Vê rewşê di dema Siltan Suleyman de jî berdewam kir. Gava Mîr Şeref ev peywir bi cih dianî, him dilê Sefewîyan, him jî dilê Osmanîyan xweş dikir. Heta dema Şah Tehmasb wisan berdewam kir (Şeref Han, 1998, 334-336; Şemsi, 2010 78-81).

5 Nivîsara vê nameyê bnr. Yaşın, 2011, 74,75.

6 Ev gotin, gotina Mîrên Kurdan bi xwe ye; lebelê Şeref Xan ji pirtûka *Tacu't-Tewarîx* a Mewlana (Xoce) Sadeddin çavkanî nîşan daye û ji wir girtiye û xistiye nav *Şerefnameyê*. Li aliyekî din wusa xuya dike ku Mewlana Sadeddin ev malûmat ji nameya mîrên Kurd ku ji Selîmê Iem re şandîye girtiye (Şeref Han, 1988, 22; ji bo name bnr. Yaşın, 2011, 74-74).

Siltan Selîmê I. ji bo xebatên girêdana Kurdistanê, bi xelatên zêde dilê Îdrîsê Bedlisî xweş kir. Wî 17 al û dîyarî ji bo bide mîrên Kurdan şandin. Sala 1514an Îdrîsê Bedlisî bi navê siltan *Peymana Hikimdaran* girê da, digel 8 hikimdar û 25 mîrên Kurd ku di nav de ev hikimdar hebûn: *Hakimê Cizîre Şah Elî Beg, Hakimê Heskîfê Melik Xelîlê Eyyûbî, Hakimê Bedlîsê Emîr Şeref, Hakimê Namranê Ebdal Beg, Hakimê Sasonê Elî Beg, Hakimê Xîzanê Emîr Dawûd û Mîrên Diyarbekrê*. Bi kurtasî jî ev şert hebûn⁷ (Şeref Han, 1988, 334; Xocê Sadeddîn, 1279, C. 2, 326; Ardalan, 2011, 44, têbinî 95; Şemsi, 2010, 83-84; Yaşın, 2011, 80):

1. Mîrên Kurd dê erdên xwe wekî berê bi ser “*hiqûqê irsî*” bi rê vê bibin.
2. Dema şer bi hêzen xwe ve dê tevî hêzên Osmanî bibin.
3. Salê carekê bi navê xelatê dê parek bac bidin.

Kurdistan di sala 4 Mijdar/Çirîya Paşîn 1515an de bi navê Eyaleta Diyarbekrê bi 37 lîvayan/senqaqan ve hat parvekirin (Ekinci, 2010, 490; Baykara, 1988, 88):

1	Lîva-î Amîd	9	Lîva-î Gêxî	17	Lîva-î Çermûk	25	Lîva-î Cizîr (H)	33	Lîva-î Poşâdi
2	Lîva-î Kemâh	10	Lîva-î Çemîşgezêk	18	Lîva-î Heskîf	26	Lîva-î Hîzan	34	Lîva-î Hâcuk
3	Lîva-î Xarpêt	11	Lîva-î Hezo	19	Lîva-î Cere	27	Lîva-î Siverek	35	Lîva-î Sîncar
4	Lîva-î Rihâ	12	Lîva-î Atak	20	Lîva-î Çapaxçur	28	Lîva-î Berdînc	36	Lîva-î Aşîret û ûlûs
5	Lîva-î Erebgîr	13	Lîva-î Palû	21	Lîva-î Fusûl	29	Lîva-î Haytan	37	Lîva-î Genc
6	Lîva-î Erxenî	14	Lîva-î Silêmanî	22	Lîva-î Hîlwan	30	Lîva-î Zerîkî		
7	Lîva-î Îspîr	15	Lîva-î Brecik	23	Lîva-î Bidlîs	31	Lîva-î Mûsil		
8	Lîva-î Baybûrd	16	Lîva-î Gêl	24	Lîva-î Sason	32	Lîva-î Şankûş		

7 Di hejmara mîran a nav Peymana Hikimdaran û dîroka bûyeran de tevlihevî heye. Hesabê hikimdaran ku mîrên Diyarbekrê 2 kes bin, hingê dibe 8: Şeref Xan hejmara mîran 20 kes, Xocê Sadeddîn jî 25 kes nişan dide û dibêje ku: “*Van 25 mîran civîneke mezin li dar xist û di nav xwe de yekîtîya xwe çê kirin ku ji bo padişah ji dil û can bixebitin li hember dijmin (Sefewîyan)*” (Xocê Sadeddîn, 1279, C. 2, 326). Mihemed Emîn Zekî, Peymana Hikimdaran 1514 (920ê koçî); Yaşın jî 1517 nişan dide (Yaşın, 2011, 80). Tê fehm kirin ku cudayiya hêjmar û dîrok, ji van sedeman pêk te: 1. Destnişankirina Şerêfxan a hevgerîna 20 mîrekan beriya şerê Çildêranê pêk hatiye ku ji aliyê wan ve Îdrîsê Bedlisî bi siltan re tê şandin, ji bo ku ew bi siltan re tevbigerin. Bi vî şekî ev Peymana Hikimdaran naye hesabandin. 2. Hinek mîrên Kurdan hene ku hêj di navbera şah û siltan de bê biryar in ku aliyê xwe diyar nekirine. Piştî şerê Çildêranê ku siltan, şah têk dibe û şûn de ew jî cîyê xwe li cem siltan digrin. Li ser vê yekê 1514an de ev peyman tê giredan. Lewra dîroka 1514 rast dixuye.

Parvekirina Pêşîn a Rêvebirina Kurdistanê 1515⁸

Bi awayê berdewamîya bi sed salan, hewla serxwebûnxwazîya mîrên Kurd, di nav vê pêvajoyê de gav bi gav, di bin rêvebirina navendîkirina Osmanî de helîya çû. Peymana dema Siltan Selimê I. hat jibîrkirin. “*Hiqûqa irsî*” ya li ser erdê mîrên Kurd êdî ji destê wan hat girtin. Rêvebirina Kurdistanê ma li ber însafa paşayên Osmanî ku li hember Kurdan, bi hiqûqîya bêsinor tev digerîyan (bnr. Rapora Azîz Efendî û Zekî, 2002, 124).

Siltan Suleymanê I. jî dema xwest ji bo şerê Îranê derkeve, bi nîyeta xeza û cihadê ji mîrên Kurdan re peyama vexwendinê şand ku wan bi wî re bihatina şerî, dê wî ew erdê wan wekî “*yurtluk-ocaklik*” / “*welatî-milkane*” bida wan (Ünal, 2006, 284)⁹. Piştî van şerên han ku ew tevlî arteşê wî bûn, fermanek derxist sozê xwe anî cih. Di vê fermanê de îmtiyaz û mafên mîrên Kurdistanê nas kir, wiha rêz dikir¹⁰:

“...Dema min Serleşkerê xwe yê Sultan Îbrahîm Paşayê ji welatê rojhilat re şand, wî bi mîren Kurdistanê re mişawere kir û îtîfaqên wan stand û di şûn de ketin wîlayeta Azerbeycanê. Di destê Şahê şeytanan bajarê Tebrîz û di dora wî de çiqas keleh hebûn hemû standin. Di van şeran de pir hevalbendî û mêranîyên mîrên Kurdistanê hatine dîtîn. Serleşkerê min di warê olî de îstîqamet û mitaba’at, dilawerî û sedeqeta wan gihîştandiyê min. Ji bo bergîdanê, îxlas û xatîrên wan, welatên wan ku ji berê ve di destê wan de bû û niha di nav milk û eyaletên min de ye ji min xwestin. Min jî ji mîrên Kurdistanê re kelehên eyaletên wan bi beratê nivîs û morkirî ji wan re bi şefqata xwe da wan. Ew tevî wan keleh, bajar, gund, mezra û hemû mehsulên xwe ve min ji wan re û kur û kurên wan re wekî milkên tam da û min got: Madem li ser ola Îslamê ne rujê xwe û ji text û dîgela min venagerînin û gîredayî bin, ji saltanata kurên min û xelîfe, wuzera, mîrêmîran, ume-ra, mutasarriifînê emwal û muhassilên mubaşîrên a’malê tu kesî li dû min bîn jî, her çi dibe bila bibe û bi çi sedemî û bi çi rengî ji destê wan neyê standin li wan êrîş neye kirin. Ev emrê min ê gewre bila neyê xerakirin, guherandin û dagerandin û ew kur bi kurê xwe nîfş bi nîfş li ser milkîyetê xwedî bin. Li ser vê milknameyê humayûna min ve eyaleta wan kesan, ger kurekî wî hebe jê re ku zêde kurê wî hebe bi kîjan re dixwazin jê re ku keleh û cihên xwe di nav xwe de xwastin belav bikin, an bi şeklekî din çawa dixwazin bixwazin mîrên Kurdistanê bi çi şeklî guncan dîtîbin ên ku milk gihîştibe destên wan heta dawîya dinê xwedîyê milkê xwe bibin. Ger tu kesî bi destûr û hêza Xwedê ji malbatên wî mîrî nema be, heta hingê ji xerîban re neyê dayîn û mîrên Kurdistanê bigihîjin li bal hev û

-
- 8 Navên livayên Kurdistanê bi Kurdî hatiye rastkirin. Lîva bi wateya sencaq e di sistema rêvebirina Osmanî de. bnr. Sertoğlu, 1992, 20.
- 9 Her wiha ramanên li ser ji bo pêkhatina yurtluk-ocaklikê çend parçe yên Kurdistanê bidin ber hev. Bayraktar, 2015; Çiftçi, 2015; Alanoğlu, 2017; Çağlayan, 2017.
- 10 Ev ferman bi du pelan pêk te. Me ev pelik bi kurtasî wergerand. bnr. Pêvek 1.a. û 1. b. Topkapı Sarayı Arşivi E 11969.

bişêwirin û bi yek biryarî kîjan mîr, an mîrekî layiq bibînin ew milk/erd jê re bê dayîn. Ez sond dixwum bi yekîtîya Xwedê û bi rûmeta giştî ya fexrê du cihanê –silaxê Xwedê li ser be- û ji bo mafê rîsaleta wî ku madem mîrên Kurdistanê li ser vê peymanê bi ew dostê min re dost; bi dijminê min re dijmin dibin, wê demê ev fermana şerîfê min neyê guhartin. Ji lawên min ên pişt min re emr û wesîyeta min ew e ku kesek ji wan, emrê min xera neke û kî wê emrê min xera bike, ew li bal Xwedê sûcdar û zilimkar e. Lêbelê ew mîrê Kurdistanê jî li kolana dilsozî û îstîqametê bin û pêwendî ya karê dûgelê de bi mîrêmîranan a Diyarbekrê û Bexdayê û mîrên Kurdistanê yekdîl û yekrê bixebitin û ger dijmin hat, digel leşkerên xwe, bi leşkerên min re alîkar bin. Li gelê di bin rêvebirina xwe de re zilim nekin û li dijî şer'a şerîf tev negerin. Ji lawên min kî pêşî ji bo seltenet û xîlafetê gihîşt û rûniştibe, jê re bibin tabî. Ew lawên min ê ku di derxêyê seltenetê man e jî, dijmin nas bikin û çî hawar bixwazin jî nepejirînin û neçin alîkarî ya wan."

Siltan Suleymana I. mafê mîrektîyê yê mîrên Kurdan bi bergêdana tevlibûna cihadê ya li hember Sefewîyan wekî di dema Selîmê I. careke din nas kir; lêbelê li vê derê bi eşkereyî wekî qanûn dihat fermankirin¹¹.

Wekî tê dîtîn, him şahên Sefewîyan, him jî siltanên Osmanîyan, şerên dagirkerîyên ku li hember hev dimeşandin, navê "cihad"ê lê dikirin û di navbera xwe de Kurdistan kiribûn qada şerê berjewendîya xwe. Rijandina xwîna Kurdan ewên ku tekoşîna man û nemana jiyana xwe didan, bi siruştî dihat wateya bicihanîna "ahkamê olî" (Şemsi, 2010, 94).

Cîrana bi du dûgelên mezin re, jiyana Kurdan tarî dikir û ew ber bi birçîbûnê ve dikişkişandin. Di vê rewşê de Osmanî û Sefewî ji bo ku bigihêjin armanca xwe ,berê eşîrên Kurdan didan hev. Sala 1551ê di dema Suleyman I. de Osmanîyan berê eşîra Mahmûdî da eşîra Dunbulî ya herêma Xoyê û serokê eşîrê Hecî Begê Dunbulî hat kuştin. Ji bo bersiva vê bûyerê, Şah Tehmasbê I. Me'sum Begê Sefewî û Şemseddin Xanê Bedlisî şand talana Kurdistanê. Çi ji alîyê Osmanîyan ve çi ji alîyê Sefewîyan ve, ji bo Kurdan bêperwa tevdigerîyan. Hikûmeta Siltan sereşîrê ku ji bo parastina sînora peywirdar dikir, navê "Şah" lê datanî; Şahên Sefewîyan jî, ji bo heman peywirê sereşîrekî re navê "Siltan" lê datanî. Ev yek di kodên ramanên serdestan de bi rengê ku *Kurd nabe şah an siltan*, ewan biçûk dixistin û tinazê xwe bi wan dikirin. Di rewşên wiha de Kurd, dem bi dem heta hewlên xwe bi destxistina serxwebûna xwe re têdikoşîyan (Şemsi, 2010, 95-97).

11 Ji bo statuya mîrên Kurdistanê di dema Selîmê I. de heta niha wekî vê fermanê, fermanek n - hatiye gihîştin destê lêkolîneran; lêbelê tê zanîn ku di arşîvên Osmanî de roj bi roj pelikên nû têne tasnîfkirin. Pêkan e pelikekî wiha derkeve. Ji xeynî vê dîsa tê zanîn gava li pişt mirina siltanekî, siltanekê nû bihata, ew pelikên qanûnan, fermanan û tayînan bi morên xwe dişand ku destguhartina desthilatdarî bi vê yekê bihata fehmkirin. Herwekî din jî Sultan Suleymanê Iem, wekî Qanûnî tê naskirin, ji ber ku wî di nav dûgelê Osmanî de, wekî qanûnên mafên Kurdan, gelek qanûn derxistine, zexm kiriye û daye nivîsandin.

Her du dûgelan jî ji bo armanca xwe mîrên Kurdan bi kar dianîn û tu berjewendîyên Kurdan, di wan armancan de tunebû. Di dema Siltan Muradê III. de bi armanca dagirkirina Azerbeycanê, hakîmê Wanê Xusrev Paşa (Xosro) yek ji mîrêkên Kurd, mîrê Hakkarîyê Mîr Zeynel Beg û Hesên Begê Mehmûdî şandibu (Şemsi, 2010, 36-38).

Dîsa dema di Siltan Muradê III. de, sala 1577-1587an, di seferên Gurcistan, Şîrvan û Azerbeycanê de Mîrê Bedlîsê bi tevlibûna van seferan Mîr Şeref sedeqeta xwe bi siltan re dipeytand. Wisa nekira, ji bo parastina mîrektîya xwe, dê ji xezaba siltanî, ewle nebûya. Herwiha diviyabû mîrektî ji bav ber bi zarokan ve derbas bibûna; lê ji destpêkirina heyama Siltan Murada IIIem û vir ve mîrektî, yan bi bergîdanka/muqabila pereyên pir weraseta/mîratgirîya rastî/esil re dihat firotin, an jî ji zadeganên Osmanîyan re dihat dayîn. Ev yek di nîveka despêka sedsala. XVIIan de bi encama siyaseta wan bû li Kurdistanê tayînkirina mîrêmîran/beglerbegî û mîran (Şemsi, 2010, 110-111 û Azîz Efendî, 1209).

Mîrêmîranê Mûsilê Ali Paşa, dê mîrektîya Hezoyê bidaya mîratgirê wî ya rastîn Muhammed Begê; lê çavê wî bi dayîna dîyarîyan tîr nebûbû (Şeref Han, 1988, 164-166). Di dema Muradê IIIê de Mîrê Hîzanê Hesên, ketibû bin gelek deynan û neçar ma milkên xwe yê du gundên dewlemend ên Hîzanê, ji bo dayîna bertîlê, firotin erkekarên dûgela Osmanîyan. (Şeref Han, 1988, 173-174 û bnr. Azîz Efendî, 1209).

Bi zêdebûna tehdeyên li ser Kurdan, ji aliyê erkekarên/memûrên şah û siltan, eşîrên Kurdan serê xwe hildidan. Bacên giran, mîrên Kurd ji hêz dixist, bi nedayîna bacan îdam dihate kirin û mal û milkên wan jî ji wan dihate standin. Ev yek dibû sedema serhildanan. Şah Tehmasbê I. her sal ji mîrê Loristana mezin bacê 10 hezar hêstir dixwest. Şah ji Mîr Mihemedî yê ku di perçeyekî Loristana biçûk de mîr bû, bacên giran lê biribû. Mîr Mihemedî bacê neda û digel esîlên 100 lorî ve li Keleha Elamûtê hat hebskirin. Ev bûyer jî bû sedema serhildanê (Şemsi, 2010, 108,115).

Di nav mîrên Kurdan de peymanan di nav hikimdarên morkirî de Mîrektîya Erdelanê cih negirtibû û mor neavêtibû bi Peymana Hikimdarên. Mîrê Erdelan Mîr Beg, gava Osmanîyan li Çildêranê 1514ê de digel Sefewîyan tîkbiribû jî, wî ew dîrbûna/mesafeya xwe parast. Bi ser de 1534an de gava Siltan Suleyman bi pejirandina vebestîbûna hin walî, mîr û pismîran de hatibû Tebrîzê jî dîsa guh nedabûyê. (Ardalan, 2011, 44, tîbînî: 95; Safrastian, 2007, 46). Herwiha tenê Mîrê Erdelanê Mîr Bega mabû ku serxwebûna xwe diparast. Carinan bi nêzî Farisan; carinan jî bi nêzîkî Osmanîyan re hikmê xwe berdewam dikir; lêbelê bi piranî jî wî ew nas nedikirin. Vê mîrektîyê, serxwebûna xwe ya di nav du imperatorîyan de heta 1639ê Peymana Qesra Şîrîn/Zohabê ku di navbera Osmanîyan û Farisan de hat morkirin, domand. Bi vê peymanê, keleha dawîyê ya çand û bajarvanîya kevna a Kurdan, Mîrektîya Şarezorê/Erdelan jî ji hukum diket (Ardalan, 2011, 44,50,51).

Bûyereke din a girîng ku di sala 1608an de pêk hatibû, ji aliyê Kurdan ve wekî destan hatiye nasîn *Destana Keleha Dimdimê ye*¹². Emîr Xanê Çengzêrîn ye ku ji eşîreta Biradostî ya Mukrî ye, ji Tirkan aciz bûbû; lewre diçe ba Şah Ebbas. Wî mîrekîya wî li ser Biradostîye nas kir û di şûna Keleha Dimdimê ya berê de jî, jê re cih dide, ew jî dest bi avakirina keleha dîke. Şah Abbas ev wek fersendek bi kar anî ji ber wî jî, ji Tirkan aciz bûbû û dixwest piştgirîya Kurdan, li hember Tirkan bi kar bîne. Bi ser de Kurd û Tirkman, Ecem bibin reqîbên hev; da ku Şah bikaribe siyaseta xwe li ser van hemûyan bi hêsanî baje. Lê piştî demekê, ji ber hesûdî ya birokrat û mîrên şîîyan û dubendîtiya mezhebî û netewetî, gilîyê wî li bal Şah kirin û ew jî ji destûrdayîna kelê poşman bû û Mîr jê xwest ku dest ji vî karî berde; lêbelê Mîr keleha xwe temam kir. Pê re jî êrîşên Şah dest pê kir û eşîrên Bradostî, bi cengawerî û gernasî keleha xwe heta mirinê parast (Açar, Gümüş, 2018; Zeki, 2002, 133-142).

Siltanên Osmanîyan ¹²	Şahên Sefewîyan ¹³
Selîmê I. 1512-1520	Îsmailê I. 1501-1524
Suleymanê I. 1520-1566	Tehmasbê I. 1524-1576
Selîmê II. 1566-1574	Îsmailê II. 1576-1578 Muhammed Xodabenda 1578-1588
Muradê III. 1574-1595	
Mehmedê III. 1595-1603 Ehmedê I. 1603-1617 Mustafayê I. 1617/18-1622-/23 Osmanê II. 1618-1622	Ebbasê Mezin I. 1588-1629
Muradê IV. 1623-1640	Şah Safiyê I. 1629-1642
Îbrahîm 1640-1648	Abbasê II. 1642-1666
Mehmedê IV. 1648-1687 Suleymanê II. 1687-1691 Ehmedê II. 1691-1695	Suleymanê I (Safiyê II.) 1666-1694

Desthilatdarên Osmanî û Sefewî Di ss. XVI û XVIIan de

12 Ev destan bi navê “Beyta Dimdim” di Dîwana Feqiyê Teyran de jî cihê xwe girtiye ku ew nivîsan - iye tê pejirandin (Dêreşî, 2011, 175-188).

13 Sakaoglu, 1999.

14 Ardalan, 2011, 46.

2.4. Ezîz Efendî û Seddê Sedîd¹⁵- Xwedîtîya Mîratî/Irsî

Di dawîya sedsala. XVIan de Osmanîyan ji bilî dewama pîrsgirêkên hindurîn, ji 1623 heta 1631ê Xusrew/Xusro Paşayê ku di sînorên Osmanî û Îranê de bû, ji alîyê Osmanîyan ve tu serkerkeftin bi dest nexistibû. Di dûgela Osmanîyan de dema Siltan Muradê IVan li ser rûdana pîrsgirêkên pîralî, burokratên dewletê dest bi hewla çareserkirina van pîrsgirêkan kiriye. Hinekên wan jî, ev pêşnumaya xwe ya bo çareserîyê nivîsandine û wekî layiha/rapor raberî padîşah kirine. Ji wan burokratên yek jî Ezîz Efendî ye ku musahîbê¹⁶ Siltan Mûradê IVan bûye. Ezîz Efendî xwedîyê layîha ya bi navê “Kanunname-i Siltanî Li Azîz Efendî” ye. Girîngîya vê layîhayê ew e ku di nava layîhayên ku ji Padîşah re hatine pêşkêşkirin de, tenê di vê layîhayê de behsa têkilîyên di navbera Mîrên Kurdan û Osmanîyan de hatiye kirin. Ezîz Efendî, di layîha ya xwe de siyasetên şaş ên Osmanîyan li ser hakim û mîrên Kurdan, bi awayê bêtirs nivîsandiye û xwestiye ev siyasetên şaş werin guhartin ku Osmanî, li hember Sefewîyan mîna demên berê, di sînorên xwe de Kurdan wekî seddê sedîd bixebitînin da ku ji wir ewle bin (Beyter-Ekinci, 2012, 20-27).

Ezîz Efendî, di *Ezîznameya* xwe de nivîsandiye ku, di dema bapîrê Muradê IVan a Selîm Xanê Iem û Suleyman Xanê Iem de, *welatê mîrên Kurdan* ji wan re bi dayîna *welatnameyan/milknameyan*, bi şeklê “*xwedîtîyê/welayeta/milkîyeta mîratî/irsî*” û bi bin rêvebirina wan pejirandiye. Mîrên Kurdan di bergîdana vê de, li hember Îranê, Kurdistan, mîna “*seddê sedîd*” parastiye. Ezîz Efendî destnîşan dide ku berê ev mîrên han, leşkerên xwe yên bi hêzen şêst hezarî, tevî şerê li hember Farisan bûne. Dîsa li gor nivîsandina Ezîz Efendî, niha mîrên Kurd berovajî vê, di bin zilm, tehde û zordarîya hin mîrêmîran/beglerbegan de, digel hilanîna erd û cih û warên wan ji destên wan, digel ku dayîna biyanîyan bi qanûnên Selimê Iem û Suleyman Xanê qedexe ye jî, cihên wan hatiye dayîn û bi awayê bêsedem hatine kuştin. Mîr bê pere hatine hiştin û bi faîzan deyndar bûne û selexuran/tefekar û ketin e rewşeke perîşan de. Ezîz Efendî, bi vî awayî ji sultan Muradê IVan re şîretan dide ku Kurdan li Kurdistanê, li hember Îranê, ji bo parastina sînor careke din bike “*seddê sedîd*” û *mafê* wan ên *mîratî/irsî*” li wan vegefirîne. Wî ev şîretname digel rapora Koçî Beg, li ser daxwaza Muradê IVan nivîsandiye; lêbelê di rapora Koçî Beg de di derheqê Kurdan de tu tişt nehatiye nivîsandin. Ji ber vê jî, rapora Ezîz Efendî hin balkêştir dibe. Di rapora xwe de ji bo çareserkirina *pîrsgirêken Kurd*, bi navê siltan “*xettê humayûn*”/nameya sultanî jî nivîsandiye (Aziz Efendî, 2012, 20-27).

15 Peyva *seddê sedîd*, di çavkanîyên hevdem de pir tê ditin. Seydayê Ehmedê Xanî, di beyteke *Mem û Zînê* de di derbarê Kurd de : “Goya ku li serhedan kilid in/Her taife seddek in *sedîd in*” dibêje. li vir tesbît û meqsedên Xanî, Kurd li ber çavên mutefiqên xwe li hember dijminan wek sed, tampon, hêz hatine ditin û bikaranîn, li ber çavan raddixe.

16 Musahib, wek şewirmend, debir û hevalbendê sohbeta padîşah e.

Ev pelikê fermî yê Ezîz Efendî bi kilam, gotin û gazinên Kurdan ku di wê demê de jîyane piştrast dike. Lewra jî ev wesîqa, di nav wesîqayên Osmanîyan heyî de ji alî dirustbûn û rastgotina bêtirs a di nav burokratên Osmanî de şûna wî pir girîng e ji bo tesbîtkirina rewşa Kurdan ya wan deman.

Muradê IVan li gor şîretnameyê ku daye amadekirin tevgerîyaye, yan na, divê li siyaseta wî bête nihertin. Di nav siyaseta wî de jî sefera Îranê ya ku bi peyman a Qesra Şîrîn a 1639an qedîya, Kurdistan di nav du welatan de bû du perçe (Abdulla, 2009, 172-177).

Tu nûner an jî mîrên Kurdistanê ne di amadekirina vê peymanê de, ne jî di peymanên din ên li ser Kurdistanê hatine çêkirin de nehatin gazîkirin. Eşkere ye ku eşîrên Kurdan heta îro û îro jî bi berdeyamîya xwe ya çûn û hatina dînamîk, di navbera sînorên sînî yên ku li ser Kurdistanê hatine xêzkirin de (Abdulla, 2009, 177) hîn bêhtir ketine rewşeke bigelemşe.

2.5. Di Nêrînên Xanî û Şeref Xan de Kurdistan

2.5.1. Ehmedê Xanî (1650/1-1707) û Dîwana Wî

Seydayê Ehmedê Xanî di nîveka sedsala XVIIan de hatiye dunyayê ku hema hema hemdemê Ezîz Efendî ye û pêvajoyên ku wî li ser mîrên Kurdistan tesbîtkirine jî, bi xwe jîyaye û jê re bûye şahid. Di dema wî de Bedlîs, Hakkarî û Îmadîyeyê, niv-xweserîya xwe wenda kir û ketin di bin serdestîya Osmanîyan. Di 14 salîya xwe de nivîskarîya Dîwana fermî ya Mîr Muhammed Purbelalîyê Mîrê Bazîdê kir. Zavayê Siltan Murad Melek Ehmed Paşa, bi bahaneya ku ew çima tevî sefera Bexdayê nebûye û ew pîroz nekiriye ordî bi ser Mîrê Bêdlîsê Ebdal Xan re şand û dawî li Mîrekîya Bedlîsê anî. Wî dest danî pirtukxaneya taybet a Mîr ku bi hezaran cildan pêk dihat û hemû xezîneya wî ya maddî û manewî. Ya herî balkêş û xerîb jî ew e ku Mahmûdîyan û hin eşîrên Kurd jî, di vê şerî de destek daye Melek Ehmed Paşa. Ji bilî van bûyerên ku kesayetîya Xanî de pir tesîr kiriye ew bû ku şerên berjewendîyên Osmanî û Farisan, li ser Kurdistanê (Xanî, 2010, 19-21). Di wan deman de Osmanîyan, bi hincetên beredayî, sosret û derew, mafê xweserîya Mîrektîyên Kurdan, yeko yeko ji destê wan digirt.

Seydayê Ehmedê Xanî di berhemên xwe de behsa hin ramanên xwe yên di derbareyê rewşa Kurd a sedsala XVIIan kiriye. Ehmedê Xanî, delîlên girîng raberê dîrokê kiriye û bi vî rêyê, bi çavê zanyar û feylesofekî Kurdan rewşa vê serdemê destnîşan kiriye.

Seydayê Ehmedê Xanî di *Dîwana* xwe de tengazerî û qehra gelê Kurd a ser wê rewşa ku li hember yekîtîya Kurdan radiwestin û vê xerab dikin û nexweşîya mîrekîyên Kurd ku ber bi yekîtîyê nayin li ba hev û din, bi qasî şahidîya jîyana xwe bi zimana xwe yê maderî vegotîye.

...

Bextê me ji bo me ra bibit yar/Carek bibitin ji xwabê hişyar
Rabit ji me jî cihanpenahek/Peyda bibitin me padîşahek
Şî'rê hunera me bête danîn/Qedre qelesa me bête danîn

...

Ger dê hebuya me padîşahek/Layiq bidiya Xudê kulahek
Te'yîn bibûwa ji bo wî textek/Zahir vedibû ji bo me bextek
Hasil bibûwa ji bo wî tacek/Elbette dibû me jî rewacek
Xemxwarî dikir li me yetîman/Tîrane derê ji dest le'îman
Xalib nedibû li ser me ev rûm/Ned'bûne xerabeyê di dest bûm
Mehkûmû 'elehî û se'alik/Mexlûb û mut'ê tirk û tacîk

(Xanî, 2011, 36-37; Amedî, 1990, 17).

...

Emma ji ezel Xûdê wesa kir/Ev rûm û 'ecem di ser me ra kir

...

Ez mame di hîkmeta Xûdê da/Kurmanci di dewleta dinê da
Aya bi çi wechî mane mehrûm/Bi'l-cumle ji bo çi bûne mehkûm

...

Her mîrekî wan bi bezlê Hatem/Her mîrekî wan bi rezmê Rustem
Bifikir ji 'Ereb heta ve Gurcan/Kurmancî ye bûye şubhê burcan
Ev rom û 'ecem bi wan hesar in/kurmanci hemî li çar kenar in
Her dû terefan qebîlê kurmanc/Bo tîrê qeza kirîne amanc
Goya ku li serhedan kilîd in/Her taîfe seddek in sedîd in
Ev qulzumê rom û behrê tacîk/Hindî ku bikin xurûc û tehrîk
kurmanci diben bi xwûn mulettex/Wan jêk vedikin mîsalê berzex

...

Ew xetme ji bo qebîlê ekrad/Wan dane bi şîr û hîmmetê dad

...

Ger dê hebuya me îttifaqek/Vêkra bikira me înqiyadek
Rûm û 'Ereb û 'Ecem tamamî/Hem'yan ji me ra dikir xulamî
Tekmîli dikir me dîn û dewlet/Tehsîli dikir me 'ilm û hîkmet (Xanî, 2011, 38-40;

Amedî, 1990, 18-19).

2.5.2. Şeref Xan û Şerefname (1543-1604)

Şeref Xan, ji xweberhêvî, xwemezindîtinî, bêtifaqî, tim lîdîjhevrabûn û li hem-ber hev tûjkirina şûrên Kurdan, gelek gazinc kiriye û li gor rewşa wê demê, wî

riyeke baş nîşanî Kurdan daye. Wî yekîtiya siyasî ya hukümet û mîrekîyên Kurdan pêşniyar kiriye ku bi awayekî federasyon jê hasil dibû û navenda wê yekîtiyê jî, bibûya Cizîra Botan. Lê ji ber tesîra fitne û fesadîya hêzên hakim ku li bêtifaqî û zêdekirina dijminahîya navbera Kurdan dixebitîn û armanca wan “perçe bike û jê sûde wergir e” bû, ev şîreta Şeref Xan li tesîrê mîrên Kurdan nekir û ew gav bi gav ji holê hatin rakirin (Zekî, 2002, 141-142).

Ev gotina Mihemed Emîn Zekî, her çiqas bi çavkanîyekê eşkerê nehatibe pişt-rastkirin jî, dîsa aşkera ye ku Şeref Xan di *Şerefnameya* xwe de ji bo xwendevanên xwe û mîrekîyên wê demê, bi wê pirtûkê re peyamêkê girîng dida. Ew di destpêka *Şerefnameyê* de nexşeya Kurdistan ji bo mîran û gelê Kurd ku di bin rêvebirina wan de nîşan dida; da ku wan wê nexşeyê biparêzin. Heta wekî gotina Mihemed Emîn Zekî ew bikirina yek; lewra tesbîta wî gelek di cih de ye.

3. ENCAM

Di nav salên 1514-16, 1534-56, 1587-1628, 1636-1638, 1724-1732 de tê dîtin ku demên berdewamîya şerên sînoran, di jiyana gelê Kurd de nerihetiyên demên herî giran hatiye dîtin. Jeopolîtîka Kurdistanê bûye sedem ku di navbera du dûgelan de peywira wekî *herêma navber/tamponê* jê re hatiye kifş kirin û ji bo Kurdan jî “*seddê sedîd*” hatiye gotin. Ji ber ku Kurdistan, rêya bazîrganî û leşkerîya di navbera Rojhilat û Rojavayê de bû, mahsûlên ajalan, xwarinên curbicur, pez û hirî jî bûye sedem ku bala wan hêzên dagirker bikêşe. Bi vî awayî Kurdistan bûye navenda propagandayê ji van dûgelên sunnî û şîî re û bûye herêma şerê sar.

Di van şerên dagirkerîyê de bi tu awayî berjewendîyên neteweyî yên Kurdan çênebûne û Kurd wekî pîyon hatine bikaranîn; Kurdistan jî digel wendabûnên mirovên bêhêjmar hatiye mêtîngehkirin. Di navbera Diyarbekir û Wanê *mîrekîyên Kurdên xweser* jî ji sala 1650 heta 1730an bi tevahî hatine dîlgirtin. Ji holê rakirina wan a bi tevahî jî, di serdema ber bi nîvê ss. XIXan ve temam bû.

Di rewşa mîrekîyên Kurd de çî ji aliyê *Layihaya Ezîz Efendî* û çî jî ji aliyê berhemên filozofê Kurd Seyda Ehmedê Xanî û dîroknas Şeref Xan ve be, di navbera Osmanî û Îranê de wê demê û bi şûn ve jî, her tim rola ku bo statûya Kurdan hatiye eyarkirin: *Seddê sedîd*, erdnîgarîya navber û tamponbûn e. Ji ber ku Seyda Ehmedê Xanî hemdemê Ezîz Efendî bûye, ew bi berhemên xwe li hember statûkoya Osmanîyan rawestîyaye; nûnerîya nêrîna Kurdna kiriye û ji Osmanîyan re bûye bersiv.

4. ÇAVKANÎ

Arşiv

Topkapı Sarayı Arşivi E 11969.

Pirtûk û Lêkolîn

- Abdulla, Nejat (2009). İmparatorluk Sınır ve Aşiret. Çeviren: Mustafa Aslan. İstanbul: Avesta Yay.
- Abdullah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî, Die Resâlû-ye Falakiyya, (weş. Walter Hinz), Wiesbaden 1952.
- Açar, Cafer; Gümüş, Ercan (2018), XVII. Yüzyıl Başlarında Safevi-Bradosti İlişkileri ve Dimdim Kalesi Kuşatması, Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS) Ağustos 2018, Yıl 11, Sayı XXXV, ss. 629-656.
- Akdağ, Mustafa (1995). Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi. C.I, İstanbul: Cem Yay.
- Alanoğlu, Murat (2017). Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anab. Dalı, Teza çapnebûyî, İstanbul.
- Amedî, Zeynelabidin (1990). Mîzanu'l-Edeb (Çapxane ne diyar e)
- Ardalan, Sheerin (2011). Erdalan Kürtleri. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul: Avesta Yay.
- Aydeniz, Veysel (2012). Akkoyunlu-Kürt İlişkileri. İstanbul: Nûbihar.
- Aziz Efendî, "Kanunname-i Siltanî Li Aziz Efendî", Berlin Staatbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Nr. 227, Ms. or. quart 1209, Teil 11.
- Baykara, Tuncer (1988). Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Bayraktar, Uğur (2015). Yurtluk-Ocaklıks: Land, Politics of Notables and Society in Ottoman Kurdistan, 1820-1890, Boğaziçi Üniv. Atatürk Institute for Modern Turkish History, Dissertatiton of Doctor of Philosophy, İstanbul.
- Beyter, Önder-Ekinci, Rêzan (2012). Kürd Mirlerinin Muktedir Oldukları Zamanda Yaptıkları Hizmetler. "Kanunname-i Siltanî Li Aziz Efendî". Türkçeye Çevirenler: Beyter, Önder-Ekinci, Rêzan. *Kürt Tarihi, Sayı: 2* (Ağustos-Eylül), 20-27.
- Campanile, R. P. Giuseppe (2009). Kürdistan Tarihi. Çeviren: Heval Bucak. İstanbul: Avesta Yay.
- Çağlayan, Ercan (2017). "16. yy.da Süveydi ve Hoy Zaza/Dumbeli Emirlikleri", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yay., İstanbul, 53-76.
- Çiftçi, E . (2015). Administrative Structures in the Upper Ottoman Kurdistan During the 18th Century. Nûbihar Akademî, 1 (4), 40-54. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/nubihar/issue/34977/388112>
- De Clavijo, Ruy Gonzales (1993). Anadolı Orta Asya ve Timur. Tercüme: Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: 1993
- Dêreşî, Seîd (2011). Dîwana Feqîyê Teyran, Tîpguhêzî ji tîpên Erebo bo tîpên Latînî: Dewlet Elî. Diyarbakır: Wêşanên Lîs.
- Ehmedê Xanî (2010). Mem û Zîn. Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım, İstanbul: Avesta Yay.

- Ehmedê Xanî (2011). Mem û Zîn. Amadekar: Huseyn Şemrexî. İstanbul: Nûbihar.
- Ekinci, Rêzan (2012). Azîz Efendî'nin Islahatnâmesi Üzerine. *Kürt Tarihi, Sayı: 2* (Ağustos-Eylül), 12-19. İstanbul: İmaj Matbaacılık.
- Ekinci, Mehmet Rêzan (2010). Şırnak'ın İdarî Taksimatı ve İdarî Alanda Meydana Gelen Değişimler (1845-1918). In Doru N. (Ed.), *Symp. of the International Şırnak and Its Vicinity* (pp. 487-503). Ankara. Turkey: MRK Baskı.
- Xoce (Mewlana) Mehmed Sadeddîn Efendî, (1279). Tacu't-Tewarîh, Cild: 2, İstanbul: Tab'hane-i Amîre.
- Jwaideh, Wadie (2009). Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi. Çeviren: İsmail Çeken-Alper Duman. İstanbul: İletişim.
- Lazarev, M. S.; Mihoyan, Ş. X. (Ed.), (2001). Kürdistan Tarihi. Rusçadan Çeviren: İbrahim Kale. İstanbul: Avesta Yay.
- Özcoşar, İbrahim (2017). "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürd İlişkilerine Giriş", Osmanlı Devleti ve Kürtler, Ed: İbrahim Özcoşar-Shahab Vali, Kitap Yay., İstanbul, 9-37.
- Safrastian, Arshak (2007). Kurd û Kurdistan. Werger: Ergîn Opengîn. Stenbol: Avesta.
- Sakaoğlu, Necdet (1999). Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı, İstanbul: Oğlak Yay.
- Sertoğlu, Midhat (1992). Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi (1653). Hazırlayan; İstanbul: Marmara Üniversitesi Yay.).
- Şemsi, M. İ. (2010). Şerefname ve Şerefxanê Bedlisi. Çeviren: Hejarê Şamil. İstanbul: Avesta yay
- Şeref Han (1998). Şerefname. Çeviren: M. Emin Bozarslan. İstanbul: Deng Yay.
- Şeref Xanê Bedlîsî, (2012). Şerefname. Werger: Ziya Avcı. İstanbul: Avesta Yay.
- Ünal, Mehmet Ali (2006). XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri. In Özcoşar İ.; Güneş H. H. (Ed.), *1st International Symposium of Mardin History Papers* (pp. 281-298). İstanbul: İmak Ofset Basım yayın.
- Yaşın, Abdullah (2011). Tarih Kültür ve Cizre. İstanbul: Kent Işıkları.
- Zekî Beg, Mehmed Emîn (2002). Dîroka Kurd û Kurdistanê, Ji Soranî bo Kurmancî: Ziya Avcı. Stenbol: Avesta.

Extended Abstract

In the 16th and 17th centuries Kurdistan was in the midst of the Ottoman-Safavids conflicts and in the previous centuries it was subjected to the struggles and attacks of forces such as Persians- Alexander the Great, Sasani-Byzantine, Seljuk and Mongol. Due to its geographical richness, fertile land and silk road trade routes and being on transit routes, Kurdistan had attracted attention of many states. Because of its geopolitical position, it was an intermediate geography between east and west, and the role of being a buffer zone had been imposed on them in the struggles between these forces. Due to its geopolitical position and the fact that it was an intermediate geography between east and west, the role of being a *buffer zone* had been imposed on the Kurdistan in the struggles between these forces. One of the obstacles to the establishment of a long-lasting, large state in this region is probably arisen from being on the transit line and struggle arena.

The struggles of Safavid and Ottoman, which were two great powers that had been growing since the Beginning of the 16th century, were also conducted on these lands. The Kurdish Emirates, which lacked the ability to establish their own political unions during this period, had to choose between these two forces. The reason for this preference was stemmed from pragmatist reasons and the relationship they established was symbiotic. The Kurdish Emirates had planned to remain autonomous and independent between the two powers as they used to be. While some of those emirates allied with the Safavids during these struggles, a great majority of them involved in by the side of Ottomans. 8 Kurdish *meliks* and 25 Kurdish *mîrs*, who took sides with the Ottoman, allied with the Sultan Selim I through Îdrîsê Bedlîsî in order to secure the rights in the territories under their autonomous administrations. According to the treaty, which is known as the Treaty of the Rulers, they would take part in the Ottoman side against the threats from Iran, so that they would protect their autonomous rights from father to son. Kurdish *meliks* and *mîrs* had removed the Safavids from Kurdistan in a short time through the alliance formed with the Ottoman State. As a result of this alliance, the eastern frontier of the Ottoman Empire successfully covered the present border of Iran.

The Kurdish *meliks* and *mîrs*, with whom the Sultan Suleyman I renewed the treaty, continued to protect their hereditary rights of territorial sovereignty for a long time. With this treaty, the Kurds undertook the role of solid barricade (*seddê sedîd*) against the possible raids from Iran on the Ottoman eastern frontier. However, the treaty that Selim I and Suleyman I confirmed that it would continue throughout the existence of the Ottoman Empire, Began to deteriorate with the centralization policies of the Ottoman Empire after the 17th century. The treaty was ignored within the framework of centralization policies in the administration and the territories of Kurdish hereditary rulers were started to be confiscated. As a result of the deterioration of the Treaty and the termination of their existence on their own land, the region between the Ottoman and Iran became more open to the Iranian attacks. Aziz Efendi, one of the advisors of the Sultan Murad IV, criticized and determined in his report that the unlawful seizure of the Kurdish *mîrs'* lands resulted in the

region to become open and complicated for the Iranian influence. It was indicated that Kurds had performed their mission of establishing a solid barricade against the Iranian threats in the region, but it was deteriorated by the Ottomans. Aziz Efendi stated in his report that the state would be free from the troubles as a result of the transfer of the rights/lands of the Kurdish emirs to the Sultan. The Kurdish philosopher Ehmedê Xani, who was almost contemporary of Aziz Efendi, criticized the Ottoman policies with similar findings in his work, *Mem û Zîn*. Both Ahmede Xanî and Şeref Xan (in his work of *Şerefname*) addressed the negative effects of the Ottoman centralization policies on the Kurds, and they proposed a solution from their perspective. The inconsistencies in Ottoman politics and the mission determined for Kurds of establishing a buffer zone and solid barricade against the threats from Iran had been criticized in all of these works.

Têkalizbûna Ramanên Têgehiştinê di Helbesta “Mîrê Meclis” ya Ehmedê Xanî de

The Interwoven Meaning of Comprehension in the Poem ‘the Prince of Council’ by Ahmadi Khani

Ahmad Mohammad Mam Othman Qarani*

PUXTE

Di derbirrînên rohin û zelal de têgehiştin dirist dibe, ku ew jî binemaya zimanê asayî ye. Lê dema axaftin bi rewanbêjî dihêne derbirrîn, ew firemana dibin û di ramanên hemecor de dihêne ravekirin. Proseya têgehiştinê derbazî sinorê fînegehiştinê dibe. Ewê tenegehiştinê dû corên helcûnan lê derdiçin: helcûnên erênî, ku hevbendî bi hunerî ve heye û boçûnên ciyawaz dirist dibin. Helcûnên nerênî jî ku hevbendî bi qeyranên civakî-siyasî ve heye. Di herdu haletan de, tenegehiştin û xwetenegehandin û tênegehiştin diristdibin. Di encam de reftareka neçaverêkirî jê dirist dibe û giftugoyên wan jî laseng dike. Bi teşenekirina ewê lasengiyê arîşe mezin dibin.

Hestkirin bi hebûna her arîşeyekê, karekê statîkîye. Hizirkirin jî bo vedîtina rêgeçareyên wê, boçûnên felsefî heldigirîr. Her hewildanek jî bo nehêlana wê têkalzibûnê jî kiryareka perwerdeyîye. Di evê vekolînê de, hewla selmandina ewê rastiye hatiye dan, ku Xanî şiyaye di helbesta xwe ya bi navûnişanê (mîrê meclis) de, ewan her sê layenan lêkbideteve û nepeniyên ewê têkalzibûnê jî verevînteve.

Peyvên serekî: Têgehiştin, tenegehiştin, xwetenegehandin, tênegehiştin, têkalzibûn

ABSTRACT

The study which is entitled (the interwoven meaning of comprehension in the poem “the Prince of council” by Ahmadi Khani) deals with the intellectual trends, the graphical indications and the aesthetic approaches of the text, and it consists of two parts:

---

* Profîsorê Harîkar, Wezaretê Perwerdeyê Dîwan (Ministry of Education-Divân), Hewlêr, Kurdistanî Iraqê, e-mail: ahmad.qarani@moe.gov.krd ORCID: 0000-0002-1945-733X

The first segment of the study handles the theoretical basis of the subject, in which the researcher touches on the conceptual definition of comprehension and of which that emanates within the concept of (Aesthetic, graphic and educational configurations), these three features have virtuous effects and philosophical enquiries, within the approaches, there is a continuous intricate conclusion between a complete comprehension or relative absorption on the one hand, and misunderstanding or total disregard on the other.

In the second segment of the study, the researcher attempted to apply what was derived from the aesthetic, graphic and educational aspects of the five line poems, along with a focus on analyzing the positive aspects of understandings and the negative outcomes of misunderstanding, or disregarding it as the poet flows in the intellectual sequence of the text.

Key Words: Comprehension, incomprehension, deliberate incomprehension, misunderstanding, interwoven.

1. PÊŞEKÎ

Navnîşanê vê vekolînê (Têkalizbûna ramanên têgehiştinê di helbesta “Mîrê meclis” ya Ehmedê Xanî de) ye. Raman jê ew e, ku pêgehê têgehiştinê û derhavêştayên wê li cem Xanî bihêne xuyakirin.

Sinorê vekolînê ji hizireka Melayê Cizîrî dest pê dike, ku di nêv nizayên xwe yên sofîgeriyê de derbirrîbû û bi bandora wê li ser Xanî bi dawî dihêt, ku ew hizir kirbû kiroka neperwerdekirina çêjwergirtinê li cem wergrê (xwendevan)ê serdemê xwe û di berhemên wî de rengdidave.

Di vexwendineka wirda berhemên Xanî de, me hest dikir, ku ewan morkekê perwerdeyî pêve diyare. Nûbihara bo biçûkan û Mem û Zîna bo gencan û Eqîdenameya bo kesanên kamilbûyî û dîwana şîrê jî bo wergirtina bihayên çakîyê. Lê di qonaxa zankoyê û xwendina bilind de li kolîja perwerdeyê, me nedît kar û berhemên wî di babetên perwerdeyî de bihêne xwendin. Me hest bi ewê kêmasiyê kir, lewra ev babete helbijart, weku destpêkek ji bo pirrkirina ewê valatîyê.

Li dûv agahdariya twijerî, yekem care di edebê kurdî de, hewl hatbîtedan, ku bi rêya lojîka hindurê deqê ve, têkalizîya têgehiştinê di mewdaya ewê kelêna deqê ya di navbera şa’rî û wergirî de heya xurt biketeve.

Gelek karên statîkî û felsefî û perwerdeyî ji bo lêkdaneve û şirovekirin û çareserkirina kêşeya têknegehiştinê di tûjîneveyên biyavên cude de dihêne dîtîn, lê kêman ew her sê kiryar li cem yek kesî hebûyine. Ewa di evê rewşê de bi degmen dihête dîtîn, ewe ku, kesekî ew her sê halet di yek berhem de vecemand bin. Ewe jî girîmaneyeke û vekoler dê hewl det di şirovekirina evê helbesta Xanî de biselmînît.

Di evê vekolînê de; dê hewl hêtedan ku bi rêya mîtoda şîkariyê ve, layenên lojîka hindur û rêkxistinên me’rîfî û ramanên rewanbêjîyê di helbesteka Xanî de bihêne helşikaftin.

Amanc ji vê vekolînê şirovekirin û lêkdaneveya boçûnên Xanî ye li barey têgeha têgehiştinê û derhavêştayên wê, ji bo ku bibine beşeka resen ji hizra perwerdeyê li nawendên xwendinê de.

Vekolîn ji dû pişkan pêkhatiye. pişka yekê li barey binçîneyên tiyorî yên têgehiştinê ye, ku têde zarave (têrm) û têgeha wê hatîne pênasekirin. Paşan taybetmendiyên wê yên felsefî hatîne şirovekirin û ji aliyên ciwannasî û rohinbêjî û perwerdeyê ve jî helişkaftin bo hatinekirin. Pişka dûyê jî taybete, bi piraktîzekirina ewan hersê alîyan li ser helbesta Mîrê meclis de û têde cext li ser şêwazê têgehiştinê hatyekirin û derhavêştayên erênî û nerênî yên wê li dûv hizra Xanî lêkdayneve. Li dawiyê jî ew encamên bidestvehatîna tomarkirîna û listeya jêderan jî rêzbandkiriye û bi kurteya vekolînê bi herdû zimanên Erebi û îngilîzî bi dawî hatiye.

2. BINÇÎNEYÊN TIYORÎ YÊN TÊGEHIŞTINÊ

2.1. Zarave û Têgeha Têgehiştinê

2.1.1. Zarave

Têgehiştin peyveka resena zimanê kurdîye, ramana wê ewe ku "tişt, gotin, kar û htd li cem mirovî zelal bît" (Kamêran, 2006: 683). Di zimanên dîke de weku têrm û bi yek şêwe dihête nasandin, bo nimûne di zimanê Erebi de bi (fehîm) (el-Feyrûzabadî, 2005:1016) û di zimanê Farisî de bi (fehîm) (Emîd, 1378: 926) û di îngilîzî de bi (Understanding) (Oxford, 1999: 807). Di zimanê kurdî jî de çendîn peyv guzarîşê ji wata ya wê diken, lê hêştayê weku têrm nehatiye çespanî. Tenanet di ferhenga (Zaraway Edebî) jî de, ku ferhengeka Kurdî „Erebî „İngilîzî ye, her bi dû şêweyan hatiye: (têgeyîn, têgehiştin) (Lîjne, 2006: 32). Di ferhengên dêrîn û nû yên zimanê Kurdî de, darriştina wê bi çendîn şêweyan hatiye, bo nimûne: di ferhenga (el-Hedîyyetu'l-Hemîdîyye fî'l-Luxetîl'l-Kurdîyye) (el-Meqdisî, 1975: 159) de peyva (fehîm) ku di bîneret de ew jî peyveka Erebiye, beranber herdû peyvên Erebi (fehîm, idrak) hatiye. Têgehiştin (Qazî, 2005: 58), (têgeyîn, têgeyiştin) (Mukriyanî, 2573k: 184). Di ferhenga ensîtoya Kurdî ya Stenbolê her bi (fehîm) hatiye û beranber Turkiya wê (Anlama) daniye (Farqînî, 1992: 624). Di ferhenga (merg û jî) de, ku ferhengeka Kurdî „Kurdî ye bi „(têgeyiştin: famkirin). Eve jî nêzîkî peyva (fehîm) ya Erebiye, ku di ferhengên erebî yên dêrîn jî de, ji aliyê zimanewanyê ve pênasekiriye, ku (ew tişt têgehişt anku zanî) (er-Razî, 1999: 244). Ehmedê Xanî li ser demê xwe ji bo evê mebestê her di ferhenga Nûbihar de ew peyv bikaraniye:

(Ekyes) mirovê tîj fehîm (Esme') mirovê guh biçûk (Amêdî, 1979: 44).

Di (Mem û Zîn)ê jî de, ji bo ewê mebestê her peyva (fehîm) bikarhatiye, ku di nêv çalakîyên jîrî de hatiye:

Ne fehim û xîred ne 'aqil û ne hoş
gêrbûn liser zemînê medhoş (Xanî, 2008: 74)

Ezîz Gerdî jî ewê hevbendîya di navbera herdû peyvên silal de pesend diket, ku beranber peyva (fehim)a erebî herdû peyvên kurdî (fam) û (têgeyiştin) danayîne (fehim: fam: têgeyiştin) (Gerdî, 2016: 218). Ewî beranber peyva (îdrak) jî, ku di (Mem û Zîn)ê de hatiye, (têgeyiştin)(her ew jêder: 37) danaye:

Lê hakimê weqtê me'rîfetnak
mesmû' nekir bi sem'î îdrak (Xanî, 2008: 84)

Eve jî ramana wê ya wîrd, pitir aloz diket. her çende evê peyvê (fam) hevbendî bi îdrakê ve heye, lê îdrak hemû nîye; belku fam beşeke jî îdrakê (dirkpêkirin)ê. Evê têkalîzbûna manayê dê di şirovekirina têgeha wê de pitir rohinkeyneve.

Evan herdû peyvên (fehm, îdrak) ewên Xanî bikaranîn û helbest pê vehandîn, di zimanên (Kurdî, Farisî, Turkî û Erebi) de heman peyv hebûyîne û bikarhatîne, ku di bineret de Erebi ne. Lê çendî nimûneyên ewan di ferhengên zimanê Kurdî de destnîşan bikeyin, hejmara ewan zêde dibît û kêşeya manaya wan jî aloztir dibît. Hokara evê alozbûnê jî ewe, ku heta niha têrmên taybet bo ewan nehatîne danîn. heta ku dû têrm dihêne pejirandin, di evê vekolînê de (têgehiştin) bo fehim û (dirkpêkirin) bo îdrak bikarhatîne.

2.1.2. Têgeh

Têgehiştin wek têgeheka derûnnasiyê dihête pênasekirin, ku "proseyeka jîrîye pişt bi tiwana û lêzanîya takekesî ve dibestît ku têde dirk bi helwîstekê biket û di şiyana de bît bi hevbendîyeka destnîşankirî ve girê bidet" (el-Hîcazî, 2012: 307). Dirkpêkirin jî di erkê xwe yê fisyolojî de "kiryareka aloze û pişt bi herdû sistemen hestî û mêşki dibestît. Sistemê hestî zanyariyan vedibînît û bo lemzeyên demarî vedgiwazîteve. Rêjeyeka zor ji ewan zanyariyan bi rêya torên demarî ve bo mêşki dihinêrît. Mêşk rolekê serekî di pêdana zanyariyên hestî de digêrît. Li ser evî binemay dirkpêkirin pişt bi çar proseyan dibestît, ku: vedîtin, vegiwastin, hinartin û pêdana zanyariyane" (Dafiduf, 1983: 251). Ew wergirtina zanyariyan ku mebesta dirkpêkerî ye, bi "qonaxa destnîşankirin û têgehiştina manayê dihête danan" (Misad, 2005: 190); çunke dirkpêkirin jî di çar qonaxan de diborît heta digehte qonaxa dawiyê ku têgehiştine. Ew her sê qonaxên pêşîn jî evene: qonaxa yekê, dirkpêkirina nezela û şelû. Qonaxa duyê, ewan tiştên di biyavê hestê de dirk pê dihête kirin. Qonaxa sêyê, destnîşankirina dirkpêkirinê ku mirovî hoşyariyeka temam li ser ewî tiştî heye yê ku dirk pê hatyekirin (Her ew jêder: 189). Di encam de; çendîn corên dirkpêkirinê hene: weku dirkpêkirina giştî û binyatî û hestî û larrê û me'rîfiya zelal û hevpişkiyê. Ew corê deqa edebî jî dirist diket û pitir hevbendî bi evê vekolînê ve heye dirkpêkirina hestî ye, ku manayekê didete ewan wêneyên hestî

yên dîtin û bîstin û ... htd. Ewa ji encama pêkgehiştina ewan hesteweran bi dezgeha demarîya navendî ve dirist dibît (el-Hîcazî, 2012: 307). Ew dezgeha dirkpêkirin tède dirist dibît, ew bi xwe proseyeka awête ye û hemû agadarkirineveyên bo dihên jêk cuda diket. Pileya hêz û bêhêzîya wan û bilindî û nizmîya wan polîn diket. Di derûnnasyê jî de, astê pênc hesteweran cudaye, herdû hestewerên bîstin û dîtinê di astekê bala de ne û her sê yên dîke destlêdan û tamkirin û bêhinkirin di astekê xwarêtirin. Ew polînkirin aloztir dibît, dema li dûv wergirtayên hindur û derveyî û yên taybetî ve dihêne polînkirin. Ew polînkirinên hestî çend aloz bin jî, her aliyekê pêkhatiya têgehiştinê pêkdihînin û "têgeha têgehiştinê li barey her hokarekî bît, pêdivî bi têgeha "eqilî bo azadiyê" heye, ku di pêkhatiya wê de neya mericdare, û bêy ewê jî nikarît baweriyê bi rastîyeka babetî ve bînît" (Kant, 2008: 187). Di ewê hevsengîya di navbera hesteweran û mêşkî de têgeha têgehiştinê tewaw û serrast dibît.

Ew corê erkê dirkpêkirina hestî tewaw diket, dirkpêkirina hevpişkî ye. Dirkpêkirina hevpişkî jî, pitir hemûyan hevbendî bi wergirî ve heye. Wergir jî layenekê serekîye di her giftugoyeka hevpişka edebîya di navbera xwe û deqê de. Bo nimûne deqa şî'rî "ji wî nêzîk dibît û ji kojîyekê dîke ve di mewdayeka firewan de li ser mirovayetiye vedibiteve. Ew mewdaya mirovayetiye ye, we li me diket ku hindavî hûrkarîyan rawestîn.... û hest bi ciwanîya wê bikeyin" (Derxam, 2009: 72). Di ewê hevbendîya nerastewxwe ya şa'rî û wergirî jêk nêzîk diket, her ewe rêjeya şî'riyetê jî destnîşan diket.

2.2. Taybetmendiyên Têgehiştinê

Taybetmendîya serekîya têgehiştinê ewe ku rastewxwe hevbendî bi zimanî ve heye. Eger me bivêt behsa zimanî jî bikeyin, debît ji aliyê saykolojiyê ve şirove bikeyin, ku ziman sîstemeke ji amaje û remzên zarekî û nezarekî pêk dihêt, her milletek ji bo peywendiyên di navxwe de dirist diket. Ew amaje û remiz jî cihê tişt û hizir û rûdan û hevbendîyan vedigirin, daku bi sanahî ramanên wan bikar bihên. Ramana her tişteki jî ko encama şareza ya mirovî ye li barey ewî tiştî, lewma ciyawaziya ramanên tiştan jî, li dûv ciyawaziya temen û rewşenbîryê û zîrekiyê û rêjeya hevbendîya mirovî bi ewan tiştan ve jêk vavêr dibît (Brown, 1994: 23). Li dûv mewdaya ewan hevbendîyan jî têgehiştin dirist dibît û eger bandora têgehiştinê nema eve sinorên ewî zimanî jî bi dawî dihên.

Yekem hewla mirovî ji bo ewê têgehiştinê jî, ewe ya di navbera zarok û deykê de çê dibît. Deng û ronahî dû alavên fîzîkîne, ku ew têgehiştin li ser dihête avakirin. Paşan li dûv geşekirina fîzîkî û jîrîya zarokî zimanekê ramanbexş di navbera deykê û zarokî de çê dibît û ew peyvên dirist dibin têra ewê hindê diken ku ew têgehiştina silal me behis kirî bihête gorê. Jiber hestiyarîya erkê proseya (têgehiştinê) û parastina wataya wê ya wird, bi fer dihête zanîn, ku ji aliyê hizrê

ve, taybetmendîya erkê wê yê serekî şirove bikeyn. Paşan ew haletên ku ew erik têda sist dibît yan aloz dibît yan jî bi yekcarî namînît lêk bideyneve û di gel hevdû de berawird bikeyn.

Ew danustandina bi heman mercên hevpişk ve, di navbera dû kesan yan dû grupan de dihête kirin, eve dê têgehiştinê (fehim, Understanding) dirist ket. Ewê têgehiştinê hevbendî bi reftara mirovî ve heye û “ji bo ku ji ewê reftarê têbgehîn, nek tinê pêşbînî bikeyn, debît hokarên niyaza wî kesî destnîşan bikeyn. Li dûv tiyora kiriyara pesendkirî jî niyaza mirovî li ser dû hokarên binçîneyî radiwestît: Ya yekê hokara kesayetîye. Ya dîke jî kardaneveya bandora civakê ye” (Kuhl, 1985: 12). Bi nebûna ewan mercên hevpişkên prosejê, ku ew takekes zanyarîyan li ser ewî tiştî wernegrît, dê prosejeka pêçewaneyî wê hête gorê, ew jî tenegehiştine. Lê dema ew prosejê di navbera dû layenan de bihêtekirin ku layenek tiştêkî bêjît û layenê dîke xwe lê gël biket, yan jî eqilê wî neberrît, eve prosejê xwetenegehandinê dirist dibît. Eger di danustandinekê de, her layenek li ser boçûnên xwe rijd û mukir bît dê prosejê tenegehiştinê çê bît, ew jî arîşeyeke û bandora xwe li ser babetê danustandinê heye. Danustandin û giftugo wek çalakîyeka afrandinê, regezêke di deqên edebî de, bi taybetî di şanname û çîrokê de, torevan karên xwe li ser dinijînin.

Ew giftugo wek çalakîyeka mirovayetî, di hemû layenên abûrî û civakî û siyasî û çandî jî de rûdidet. Bi serkeftina wê, jîyan pêşvedîçît. Bi dakeftina wê jî, mergesatên neçaverêkirî li pêşberî layenên tenegehiştî xwevenîsandîne.

Li dûv evê boçûna silal, têgehiştinê têgeheka fire erke. Erkên wê jî dû arasteyên erênî hene: Arasteya yekê, ew mirovê li xelkî bigehît û xelk li wî têbigehît, eve ew mirovekê danaye. Arasteya dûyê jî ewe, ku ew mirovê li xwe bigehît mirovekê xwedî zeynekê vekirîye. Di pêkgehiştina herdû arasteyan de, lêzaniya kesayetiyê dirist dibît. Ewê lêzaniyê jî dû corên hezên cuda hene: Hezek ji ezmûnên maddî çêdibît, ku biyavê wê hizre. Hezek jî ji ezmûnên derûnî çêdibît, ku biyavê wê heste. Di biyavê derûnî jî de dû rastî hene: Rastiya hestpêkirinê û راستیایا hunerî; ku xwe di derbrînê de dibînteve. Li vêre derbirrîna şewazî regezêke urganîke di her karekê edebî de, bi taybetî di şîrê de, ku şewaz her sê regezên dîke yên soz û aşop û hizrê himbêz diket û bihayên wan yên ciwanîyê di rûxsarê deqê de rengdideneve.

Ew herdû hezên di biyavên hizrî û hestî de geşediken û di pêkgehiştina her dû arasteyên hindur û derveya kesayetiyê mirovî de diristbûne, rolê xwe yê serekî di her hevbendiyeka têgehiştinê de heye, ku di navbera dû layenan de dirist dibît. Li ser evî bingehe bûye, ku Aşlayirmaxir (1768- 1834)î têgehiştinê weku zanistek yan hunerek danaye û bi Hîrminyotîka navkiriye. Hîrminyotîkayê jî “rexneyeka binerê bo nerrîna filolojîyên zimanevanyê têdaye; çunke ew komele rêsayeke û hewil didet têgeha hîrminyotîkayê têperînît û di verêjekê de hevbend biket; anku dikete zanistek ji bo ku mercên pêdiviyên têgehiştinê di her giftugoyekê de behis biket” (Mistefa, 2007: 72). Pêgehê têgehiştinê di nêv lêkdanevayên hîrminyotîkayê

de cêgîr bûye. Hîrminyotîka jî bûye zanistek û vekolînên wê li ser têgehiştinê bi xwe dihênekirin; Lewma di çendîn layenên me'rifî de bayex pê dihête dan û bandora xwe li ser aliyên siyasî û abûrî jî heye. Lê ewa hevbendî bi edebî ve heye û karê evê vekolînê serrast diket, ewe ku têgehiştin ji aliyê felsefî ve bihête şirovekirin.

2.3. Binemayên Felsefeyên Têgehiştinê

Hevbendîya têgehiştinê bi felsefê ve ewe, ku têgehiştin kiroka dirkpêkirmê ye û karê felsefeyê jî "helsengandineka rasteqîneye bo dirkpêkirina zanyariyên seretayên cîhanê, ew zanyariyên ku ronaktîrîn rastîne, lê di rûxsarê xwe de pişt bi hinek hizrên mijdarî dibestin, ku mirovê asayî xwe têda nanaşîteve" (Buntî, 1987: 22) û xwenasîneve jî pirseka felsefî ye û li sedsalîya çarê pêş zayînû Suqratî (470 p. z 399 - p. z) wirûjandibû û kar li ser hatiye kirin û heta niha jî cihê xwe di vekolînan de digrît. Kiroka felsefa wî jî, li ser bingehê têknegehiştinê (Suqratic Fallacy) avakirbû. Ew têknegehiştina Suqratî cext li ser dikir, danustandineka dû layenîya boçûnên cuda bû. Hemîşe aliyê rastiye têda serdikeft. Ew mîlmilanêya di navbera rastî û nerastiye de dirist dibû, babeteke di felsefê de dihête şirovekirin û di hunerî jî de dihête lasayîkirineve û "ew kesên hunerweriyê di berhemhînana şî'ra mergesatî de diken, ew di astê xwe yê bilind de lasayîkerin" (el-Minyawî, 2009: 170). Eristo jî li ser ewê rayê bû, ku huner lasayîkirineveya siruştî ye. Li barey şî'rê bi giştî dibêjît "ew hemû pêkve çend corên lasayîkirineveyê bûn, lê di navbera xwe de cudabûn û li ser sê arasteyan diçûn: yan bi alavên cuda lasayî dikireve, yan babetên cudabûn, yan jî şêwazê wan yê ciyawaz bû" (Aristotalîs, 1953: 4). Ew têgehiştin li barey şî'rê li devera me jî, heta seretaya sedsalîya bîstê ya baw bû û şûnpêkeftiyên wê li pêşiya hemû alên dîke bûn. Îbn Sîna jî ewê boçûna Eristoy dûbare diketeve, li dûv ewê rêçkeya wî, herdû edebên Yonanî û Erebbî bi evî şêweyî hevber diket ku "mebesta her lasayîkirineveyekê yan başkirine yan jî kirêtkirine. Vêca ew tiştê dihête lasayîkirin ji bo başkirin yan krêtkirina wî ye. şî'ra Yonanî pitirîn caran mebesta wê lasayîkirineveya kar û rewşan bûye, lê ji bo dewaran ewan xwe pêve mijûl nedikir" (Îbn Sîna, 1966: 34). Îbin Ruşd jî di (kurtkirineveya kitêba Eristotalîs)î de heman boçûn heye ku "mebest ji lasayîkirineveyê yan çakî ye yan xirabî, jiber ku her kiryarek û her afrandinek ser bi yek ji evane bû" (Aristotalîs, 1953: 204). Farabî jî heman boçûn li barey corên kiryarên hevbendî bi lasayîkirineveyê ve di şî'rê de hebûn (her ew jêder: 12). Helsengandina şa'rî jî ji aliyê rewanbêjiyê ve "debît ew xwedî şîyan bît ku qena'etpêkirin û bandora xwe li ser civakê hebît; an ku ji ewan bît yê desthelata rohinbêjiyê heye" (el-Humeyrî, 2005: 78). Ew boçûn heta serdemê Xanî û hêvetir jî ya pesend bû. Ewa evê boçûnê piştrast diketeve, ewe ku (Cahiz) û (Ebdulqahir Curcanî) karên binecih di evî biyavî de kirîne û bi dirêjî li ser nivîsîbû û heta niha jî weku belgeyên bawerpêkirî dihêne hejmartin (her ew jêder: 117).

Eger ew boçûn heta serdemekê nêzîk ya bawerpêkirî bû ye. Lê di rojgara îro de, helsegandineka pesend nîye. Her li seretaya sedsalîya bîstê, dergehê gengeşeyan bo bîrurayên nû hatevekirin. Pêdaçûneve bo ewan hizrên pêşîn hatekirin û helşikaftin. (Mîşal Har 1938-2018)î ew pîrsa dêrîna Eristoy tiyora xwe li ser bînakirî; ku huner lasayîkirina siruştî ye, bi şeweyekê firewantişê şewazê wê rave-diket û dibêjt ku “ew şewaz hunerî pabendnaket, ku siruştî kopî biket û dúbare berhem bihîntevê; belku mebest jê ewe, ku huner dikarît ewê rewşê gengeşe biket û wek wê, yan baştir wê jî berhem bihînt” (Har, 2005: 24). Ji ber hemelayerîna felsefê û hejmara derhavêjeyên piroseya têgehiştinê, bi fer dihête zanîn ku ji her sê aliyên felsefeyên ciwankariyê û rohinbêjîyê û perwerdeyê ve bihête lêkdaneve û şirovekirin.

2.3.1. Ji Aliyê Felsefeya Ciwankariyê ve

Ciwanî di mana xwe ya zimanevaniyê de, guzarîştê ji dirkpêkirina hestê diket. Dirkpêkirina hestê jî li dûv pênaseya derûnnasiyê “proseyeka mezindekirina parçeyên wirdîleyên derveyîye, ku li jêr agahdarkirineveyên rastewxweyên hestê de dihênekirin” (el-Hîcazî, 2017: 173). Hestkirin jî di edebî de “helçûneka derûnîya karlêker û wênegerayîye û jêdera wê yek ji hestewerane) (‘Ebdunnûr, 1979: 8). Eve jî ewê ramanê didet ku “her hokarekê naverokeka helçûnî hebît bandora xwe li ser me heye û di hestpêkirina jidestdanekê de beşdar dibît, ya ku zorbey caran hevbandîyeka mukim bi wêneyên bîrdanka her yek ji edeb û jîyanê ve heye” (Graham, 2013: 119). Helçûnên derûnî jî dû corin: helçûnên hizrî û helçûnên hestî. Ji ewan helçûnan jî dû corên çêjwergirtinê diristdîbin: çêjwergirtinên rasteqîne û çêjwergirtinên ciwaniyê (Kant, 2004: 24). Çêjwergirtina ciwankariya tevayî ew e, ku têkhelyeke ji çêjeka hestî û çêjeka wênegerayî û çêjeka helçûnên derveyî pêk dihêt. Bi kelekebûna helçûnên hestî jî dilîni dirist dibît. Li vêre diyar dibît ku dilîni xudkarîye, nek di ewan tiştên wirûjêner de çê dibît. Eve jî berev ewê rastiye diçît, ku ciwaniya hunerî di xud ya mirovî de çêdibît, nek di tiştên wirûjênerên derve de. Li ser evî binemay feylesûfê elmanî (Aleksander Cotlîb Bawmgartin)î hewil da ku lujîkeka taybet bi hestpêkeran ve dirist biket û zanisteka serbixwe jî bi ciwaniyê ve dabimezrînt. Statîk anku (ciwannasî), weku têrm bo yekem car ewî bikarhînaye û digot ewê bivêt tiyora statîkiyê şirove biket, debît dû xeslet hebin: hizirkirneka zelal û hestiyarîyeka hunerî. Ew hestkirin jî seretaya karê hunerî ye û ew azirandina di gel hesteweran de diguncêt merceka fer û pêdivîye di her ciwankariyêkê de (Bedewî, 1984: 480). Ev taybetmendîya ciwaniyê di hunerî de beranber ciwaniyê di siruştî de, binemaya serekî bûye, ku (Hîgil)î tiyora xwe ya statîkayê li ser damezrandî û ev herdû encame lê berhemhatîn (el-Xîtabî, 2009: 157):

1- Huner wek têgeheka daheristîye di mêjûya hizrê de û bûye wêstgeheka bingehîn di verêja wê de.

2- Ji seretaya sedsalîya niwazdê û hêve; peyva hunerî êmaje ji çalakiyên huner-mendan û bihayên ciwanîyê dikir. Mifaya berhemhînanana ewan çalakiyan destnîşan dikir; anku hunerî jibilî mana xwe ya berhemhînan û efrandinê, xesleta karameyî û destpiliyê jî wergirt, evan têgehan xwe têkbelî têgeha (hunerên ciwan) kir.

Hîgil di nijandina binemayên tiyora xwe de, bi damezrênerê felsefeya hunerî dihête hejmartin. Ew li ewê hizrê bû, ku "hunerê ciwan bi şeweyekê giştî babeteke bi kêr têramana felsefî dihêt, lê di her doxekê de bît, ew babetek nû bi kêr karpêkirna zansî ya hûr bihêt" (Hîgil, 2010: 31). Huner jî wek diyardeyeka dîrokî û binyateka civakî cihê bayexpêdana her dû rêbazên felsefî û civakê bûye. feylesûfên çaxê nû jî wesa serederiyê di gel zanista ciwanîyê de diken, ku liqeqe ji zanista bûnê; anku etnolojiyayê û felsefeya eqilî. Eve jî di bineret de dizivriteve bo ewê sedemê ku li jêr bandora (Kant)î bidestvehatiye (Graham, 2013: 337).

Kantî jî boçûnên xwe ji verêjeka derûnîya corên rexneyê ve werdigirtin. Li ser binemayên evê felsefeyê, karên feylesûfên dîke jî ew verêj pêşvebir.

2.3.2. Ji Aliyê Felsefeya Rohinbêjiyê ve

Rohinbêjî ku beşekê serekîyê rewanbêjiyê ye û têgehiştina bêjeyan jî derencama pêngavên proseya dirkpêkrnê ye. Ew pirose jî "verêjeka pêkhênerê ji hevbendiyeka giringa cesteyê me bi cîhanê ra. Karê hunerî jî çespendina ewê hevbendiyê ye" (el-Tureykî, 2009: 60). Ew çespendina hunerî jî, bi rêya hesteweran dihêtekirin û çendîn ramanên berhem dihînin û hunermend dikarî ewan ramanên hemecorên hestpêkirinê bivegrîtin û ewên helgirên bihayên ciwanîyê ne ji ewên asayî cuda biket. Bihayên ciwanîyê jî pîverin ji bo ewan kiryarên berçavên ku bi rêya hesteweran ve dihêne wergirtin û li dûv astê dirkpêkirinê dihêne zanîn. Dirkpêkirin bi xwe jî erkeke û gorankariyên derveyî bi serda dihên (Buntî, 1987: 34). Li ser evî bingeşî hunermend xwedî dîdgeheke ku dikarî dirk bi ramanên hemecorên ewê hestpêkirinê biket. Hestkirin bi ramanên ciwanîyê jî babetekê kevnare û di gel peydabûna deq û berhemên hunerî de hebûye û gorrankarî jî bi serda hatîne. Ew rexnegirên cext li ser rohinbêjiyê dikir, Li ewê baweriyê bûn, ku hunermend ew e, ku bi rêya desthelata rohinbêjiyê ve bandora xwe li ser civakê hebît. Desthelata rohinbêjiyê jî ewê rastiyê diselmînit ku "hunermend li ser keristeyên xav zal dibît û li dûv mebesta xwe destkariyê têda diket û ji bêdengîya wan derdêxît û bi ziman dînit, ji bo ku xelkê dîke lê têbigehin û çêjê jê werbigirin" (Qansuh, 1984: 219). Ew çêjwergirtin jî bihayê deqê destnîşan diket û bihayê deqê jî ewe, ku di bizava vegwastineka berdewam de ye û "manayeka pêşwexteya cêgîr nîye, lewma manaya deqa dahênanê, bi şeweyekê neçaverêkirî xwe di gel her vexwendineka xwendevanekî de nûdiketeve. Ramanên deqê piştî vexwendina wê xuya dibin" (Xemrî, 1999: 174). Eve jî li barey rolê hunerî ve nêzikî boçûna (Martin Haydigr 1928-1976)î dibît, ku beruvajî boçûnên tiyora lasayîkirneveyê ye, bi taybetî li

barey şîrê ku “ew xwe dixizînîte nêv hemû huneran û di her kiryarekê de rêyê xweşdiket ku hebûna kakila ciwaniyê bihête vedîtin” (Haydicir, 1995: 84). Evan boçûnên nûxwaz rohinbêjî ji bazneyê qena’etpêkirin û kartêkirinê derbazkir û berev lêkdaneveyên haletên erênî û çewaniya çareserkirina wan bir. Hokaerê serekiyê “ewê têknegehiştinê jî ew “kulfamiya manaya taybete” anku; ew bawerîya berbelava di pertûkên paşkeftiyên qutabxaneyan de heye û mêşkên qutabiyên pê pîr diken, ku her peyvekê watayeka cêgîr û destnîşankirî heye” (Rîşardz, 1999: 20). Eve seretayeke ku gehandineka xirab di navbera layenên pêwendîdar de dirist biket û kêşe dest pê biken, lê di rasterêkirina erkê rewanbêjiyê de, dê karîn xwe ji gelek serêşiyên ziyarbexş biparêzîn.

2.3.3. Ji Aliyê Felsefeya Perwerdeyê ve

Binemayên felsefeya perwerdeyî dizivirneve bo boçûna Sufistayan, bi taybetî ku felsefeya xwe li ser şiyânê takekesiyê nijandibû. Ewan bi ewê bizava xwe felsefe û perwerde jêk nêzîk kirbûn. Ew nêzîkbûn jî binemayek bû, ku tiyora xwe ya perwerdeyî li ser damezrandibû. Ewê tiyorê cext li ser tiwanaya wergirtinê li cem takekesî dikir. Ew tiwana jî bi tiştê bomaweyî dadina (Eflatun, 2001: 43-44). Eve jî ewê ramanê didet, ku çakî û zanyarî dihêne wergirtin, lê rêjeya ewê wergirtinê li ser şiyânê her kesekî radiwestît, ku çend fêrdibît. Suqratî jî felsefe û perwerde bi dû tiştên pêkvegirêdayî dadinan û hevbendîya wan bi rohinî di (Komara Eflatûnî) de dihête dîtin. Dîdgeha wî ya felsefeyî bo perwerdeyê ew bûye, ku hoşmendîya mirovî li qonaxa sinêleyê de destpê diket. Armanca serekîya felsefeya wî di perwerdekirina takekesan de, ji bo yekbûna dewletê bûye (el-Minyawî, 2009: 188). Bingehên felsefeya Eristoy di biyavê perwerdeyê de, ew bûye, ku her mirovek ji derûn û cestay pêkhatiye. Derûn jî ji sê hêzweran çêbûye: ruwekî, ajelî, jîrî û ciyawazî di navbera mirovî û ajelan de eqile. Dema ewî di felsefeya xwe de cext li ser eqilî dikir mebesta wî perwerde bûye. Îbn Sîna jî ew boçûna Eristoy pitir şirovekirîye. Ewî herdu corên felsefeya tiyorî û piraktîkî lêkdaneve. Gehiştibû ewî encamî, ku felsefeya piraktîkî bi hemû layenên xwe yê civakî û siyasî ve hevbendî bi perwerdeyê ve heye. Armanca serekîya perwerdeyê hûkirina xelkî ye. Ew hûbûn jî bo feylesûfan û xelkê çêjdar nedibû, eger di hûkirinê de lasayîkirneve nebaye; çunke hûbûn wênegirtina tiştêkîye di qana derûnê de (Îbn Sîna, 1966: 37-38). Lewma dilxweşiya xelkî bi wêneyên nexîşder zordibît piştî ku bikarbin mînakên wan bi serêk ve bêxin. Eger pêştir hûnebibin, çêjê jê wernagirin. Kiroka her hûkirnekê jî têgehiştine, têgehiştin jî binemaya afrandinê ye û çendî ew têgehiştin bikarbihêt astê afirandina fêrxwazên wê jî dê berev zêdebûnê ve çît (el-Kinanî, 2005: 345). Di ewê zêdebûnê de, piroseya têgehiştinê di navbera virrêkerî û wergirî de dê mukimtir bît.

3. PIRAKTÎZEKIRINA BINEMAYÊN HUNERİYÊN TÊGEHIŞTINÊ

Di hevberkirneka hunerî de, dê hewil hêtedan ku her sê layenên ciwankariyê û rohinbêjîyê û perwerdeyê li ser evê şî'ra Xanî ya di evê vekolînê de hatiye destnîşankirin bihêne piraktîzekirin. Li dûv pêdiviyê jî pişt bi boçûnên wî bihête bestin, ku hevbendî bi naveroka evê helbestê ve heye. Berî ku em derbasî analîz û boçûnên xwe bibin pêdivî bi deqê şî'rê heye ku li jêrê em dê pêşkêş bikin:

Deq:

- 1 Mîrê meclis nekenît mutribê goya çî biket
Xunçe xendan nebitin bulbulê şeyda çî biket
- 2 Neynika husnê butan, lazime sahib nezerek
Kesê bîna ku nebit, dîlberê zîba çî biket
- 3 Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî'
Tîxê ahen çîte bê destê tewana çî biket
- 4 Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz
Hîkmet û terbiyeta alimê dana çî biket
- 5 Qelbê "Xanî" sedefa gewherê 'irfane welê
Metinxwanek ku nebit, sahibê me'na çî biket (Durre, 2002:115)

3.1. Ji Aliyê Ciwankariyê ve

Ciyawazî di navbera erkê her pênc hestewerên mirovî de heye, ku amrazên hevbendîya wî ne di gel cîhana derve de. Her yekî ji ewan hesteweran di têgehiştina manaya keriste û pêkhate û rewşên derdor de taybetmendîya xwe heye. Xanî serederî di gel ewê ciyawazyê de kirye. Bo nimûne, di dirkpêkirina hestî de, bi evî şêweyî, corê dîtnê bikarhînaye:

Ye'nî: ew xane yê gil nabite qabil qet'a

Ne bi çeşmê dilê nazir, ne bi rûyê menzûr (Durre, 2002:119)

Li vêre cext li ser dirkpêkirina dîtnê hatiye kirin, ku corekê balaye ji hesteweran. Ewe ewê manayê didet, ku corê dirkpêkirina hestî di gel corên din yê dirkpêkirinê de cuda diket. Bo nimûne, ewî bi şêweyekê hêšta wirdtir serederî di gel hestewera bihîstinê de kiriye, dema dezgehê dirkpêkirina kesekî beruvajî haletê asayiyê fisyolojiya mirovî kar biket, di evê wesfê de dibêjt:

Wan dil guhe guh bi dil ve nîne

Reş çavîn û merdûmek sipîne (Xanî, 2008: 199)

Ewa dihête zanîn ewe, ku amrazê bihîstinê guhe, lê Xanî behsa dû amrazên bihîstinê diket, ku guhê yekê weku hestewer axftinê werdigirît û guhê dûyê jî guhê dilî ye, ku ewê axfitna hatiye wergirtin lêkdideteve û di nêv helçûnan de divewjêrît; ji bo ku di sozeka erênî de derbibirrît, yan jî di pendeka nerênî de araste biket.

Di helbesta (Mîrê meclis) jî de, Xanî bi hostatî sereederî di gel her pênc hesteweran de kiriye û weku alavên destxweş di wêneyên şî'î de bikarhînayine:

Di yekem malik de:

Mîrê meclis nekenît mutribê goya çî biket

Xunçe xendan nebitin bulbulê şeyda çî biket

Hestewera bihîstinê di dû wêneyan de bikarhatye: mutribê goya beranber mîrê meclisê û bilbilê şeyde beranber xunçe gulê. Di herdû erkên evê hestewerê de, mîrî û gulê şiyânên têgehiştinê nebûyine yan jî neviyaye xwe têbigehînin, lê ewa giring li vêre ewe, ku ji aliyê hunerî ve, Xanî selîqeka rayêk û awazên xweş helbijartîne, ku ew dû binemayên ciwankariyêne û hem peyama lêktênegehiştinê bi asanî digehite wergirî.

Di malika dûyê de:

Neynika husnê butan, lazime sahib nezerek

Kesê bîna ku nebit, dîlberê zîba çî biket

Bi rêya hestewera dîtîne ve, herdû aliyên ciwaniyê wênekirîne. Aliyê (neynika husna butan) weku bercestekirina wêneyê dîtîne û (lazime sahib nezerek) wek erkê hestewera dîtîne. Herdû alî di hev kêşeyeka wênegirtina hunerî de hevseng kirîne. Lê jiber jikarkeftina jêdera dîtîne ku bînahîya kesê temaşakare, ewan wêneyên şî'î erkê xwe jidestdaye û tinê ciwaniya derbirrîne dişêweyê wê de mayeve.

Di malikên silal de, herdû hestewerên ast bilind ku bihîstin û dîtînin li pêşya helbestê hatîne. Ewe jî rêkupêkiyeka statîkî didete zincîrbendîya wêneyên şî'î. Lê bizava guhî di erkê xwe yê bihîstinê de û hewla çavî di erkê xwe yê dîtîne de çalak nebûyine û jîndarîya xwe jidestdaye. Xanî viyaye hokara evê sistbûnê destnîşan biket, ku egera wê ne hestewerên bihîstin û dîtîne bûne; belku ewan erkê gehandinê cêhbiçêh kiriye, lê ew dirpêkirina di dezgehê mêşkî de dirist dibît karê xwe nekiriye, lewma tenegehiştin peydabûye. Belge ji bo bayexdana Xanî bi ewan herdû hesteweran ewe, ku bihîstin û dîtînin hevbendîya serekiya mirovîye bi hemû cîhana derve ve, her weku sîfetên bala bi evî şêweyê derdibirrît:

Sîfatên seb'e ji bo (zulcelal)

Bizane heftin ey 'arifê (bilkmal)

Xweşî, şîn, û zanîn û vîn û kelam

Bihîstin digel dîtîne bû tamam (ed-Duskî, 2010: 12)

Li vêre Xanî herdû hestewerên ast bilind li cihê dirist û bi şêweyê xwe yê tewaw bikaranine. Paşî bi heman tertîv ve her sê hestewerên ast nizim bikaranîne.

Di malikên dûv de, hestewerên destlêdan û tamkirin û bêhinkirinê, bi selîqeyeka ciwan pilebendî bo hatyekirin û bi evî şêweyê xwarê:

Di malika sêyê de: Ji hestewera destlêdanê ve destpêkiriye. Herçende astê evê hestewerê nizme jî, lê Xanî hêzeka pitir daye destî, dema di wênekirina wî de tîxeka asinî digrît û tîjîya tîxê jî cevenge ji bo birrîn û yeqlakirinevevaya her kêşeyekê:

Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî'

Tîxê ahen çîte bê destê tewana çî biket

Di malika çarê de, hestewera tamkirinê wek mîtafor bikarhatiye. Ew fêrxwazê guhdarîya waneya fêrkarî diket, eger şîyanên tamkirinê, anku çêj û lezetê ji feyza zanîne wernegrît, ewî şîyanên wergirtina xweşîya waneyê jî nabin. Astê ewî fêrkarî çend bilind jî bît, lê zanista wî cihê xwe nagrît û zehmeta wî di gel wî fêrxwazî dê bê mifa bît:

Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz

Hîkmet û terbiyeta alimê dana çî biket

Di encama erkên sist û helweşayên her dû hestên ast bilind (bihîstin, dîtin) û herdû hestên ast nizim (destlêdan, tamkirin) de, ku nikarîne armanca xwe bihingivên, şa'îrî bêhna ewî haletê nerênîyê metirsîdar li dorhêla xwe kiriye, û berî ku ew rûdana xeternak biqewimît û kar jidest derbiçît, bi rêya hestewera bêhinkirinê xala lawaza ewî dorhêlî destnîşankiriye, çunke kesane zana bêhna metirsîyê diket berî biqewmît. Paşî pilana çareserkirinê danaye. Pêngavên ewî bernamêyî ji hokarên dakeftinê û rêkên xwederbazbûnê û asoyên ronakên ayîndeyê pêkhatiye. Ew her sê pêngav xwe di hebuna metinxwanekê ji mebesta Xanî têbigehît:

Qelbê "Xanî" sedefa gewherê 'rfane welê

Metinxwanek ku nebit sahibê me'na çî biket

Ew vedîtin jî bi şêweyekê herremekî nehatiye; belku li cihekê dîke jî de şa'îrî bi hûrî hizra xwe di rewşeka hosa de kiriye û bawerrî bi xwe hebûye, ku eger ewên beranber mebesta wî têbigehin, ew dê karîr rêberatîya rêbazeka hosa biket û ewî barî ji erdî bihelînît:

Dilê Xanî eger çî genc û xane

Belê qet kes nego Xanî bi çendan (Durre, 2002:130)

Kêm caran rûdidet, ku di yek helbest de her pênc hestewer bikarhatibin, û her yek tewawkara ya dîke bît, û ji hestewerên bala berev jêr ve dabezît û heta digehte hestewera nizima dawiyê ku bêhnikirine. Di pêvejoyeka hunerwerîya hosa resen de, Xanî evê hev kêşeyê di gel hewlên neresen de hevberdiket û encama wê jî ji bo rasterêya helwîstê xwe hevseng diket:

Xanîya dê hebitin bê huneran laf û guzaf
 Aferîn ber te! ku ev şîwe ji bo kes te nehişt (Durre, 2002:114)

Ew rewşa di jîngeha kurdeyê de hebû, ciwanîyê têde bihayên xwe jidest dabûn, Xanî gazindeyan jê diketin û hewldidet bi rêya hunerî ve, ewê lengiyê rast biketeve. Di ewê rastkirneveyê de, erkê dû layeniyê hesteweran destnîşan diket, ku hinek bi germî bizava wirûjandinê diken û hinekên dîke şiyana bersivvedanê nîye û beranber ewan kiryarên arastey ewan dihênekinrin bê helwîst dimînneve. Di ewê bêhelwîstiyê de, têgehiştin di qada danûstandinê de wende dibît û derhavêştayên wê yên (tênegehiştin) û (xwetênegehandin) û (têknegehiştin)ê belave dibin. Xanî ew hemû arîşeyên di dorhêla xwe de heyin, di pênc hev kêşeyên laseng de, bi rêya hunerî ve rastkirîneve û bihayên ciwanîyê jî bo zivrandîneve.

3.2. Ji Aliyê Rohinbêjiyê ve

Heta niha gelek vekolîn li barey jiyân û berhemên Xanî belavbûyne, zorbey ji ewan cext li ser jiyanname û hemecorîya behremendîya wî diken, bi taybetî ji aliyê hizra felsefî û boçûnên wî yên zanistî ve, lê kêmîtir ji aliyê rohinbêjiyê ve kar li ser hatîyekirin. Ewî di naveroka şî'ra xwe de, xwe gihandîye kiroka felsefeya rewanbêjiyê bi giştî, ku ew jî têknegehiştine dinavbera şa'îrî û wergirî de. Têknegehiştin jî di babetê têgehiştinê de dihête lêkdaneve.

Herdû pirsên têgehiştinê û tênegehiştinê, babetên balkêşbûyine û berî Ehmedî Xanî jî gengeşeyên gerim li ser hatînekirin. Melayî Cizîrî yekem kes bûye, di dîroka hizra kurdî de, rih êxstîye bedena evê pirsê. Ew pirs di navbera çar têgehên de azirandibû. Ewî têgehiştin û tênegehiştin û xwetênegehandin û têknegehiştin têkalizandibûn. Ew têkalizandin jî li nêv gumanên nepen de, bo demekê dahatî helawîstî hêlabûn:

Fa'îlek lazim e da fi'1 û eser peyde bit
 Ger tu heddadî nebit kureê heddadî çi kit

Mumkinek dê hebitin da ku teleb hasil bibit
 Seyd û nêçîr ku nebit tole ê seyyadî çi kit

Her gîl û seng dibitin zêr bi tedbîrî hekîm
 Qabilyet ku nebit hikmeta ustadî çi kit (el-Zivingî, 1987: 131-132)

Xanî beşdarî di ewê gengeşê de kiriye. Hewildaye, bi rêya şirovekirina evê pirsê ve, riha Melayî Cizîrî pê hey biket. Rastewxwe ew boçûn di dîbaca Mem û Zîna xwe de derbirrîye:

Bînave rih Melê Cizîrî
 Pê hey bikira Elî Herîrî (Xanî, 2008: 47)

Ewî pîrsa ewê gengeşeyê ji hokaran destpêkiriye û bi encameka bawerpêkirî bi dawî anîye. Destpêkirin li cem wî, destnîşankirina hokarane. Hokara yekem jî mîre ku ew cevenga desthelatê ye. Ev destnîşankirine jî xwe nêzîkî ewê rastiye diket, ku têgehiştin ji rêbaza wê desthelatê diverisyê û dikefte berguhê xelkî û belave dibît. Beruvajî ewê çendê jî, hemû texên civakê xwe mandî biken, karên nû biafrînin, hewlên wan bê akam û mifa dibin; çunke li ser tevnekê pîlan bo hat-ye dariştin destpênaken. Herweha bala ewê çendê jî dikefte stoyê mîrî. Pakaneya şa'ir û feqîran didet. Xanî ew pîrs bi qûlî lêkdayeve û di dîbaca Mem û Zînê de cext li ser evî layenî diket:

Namûse li hakim û emîran

Tawan çîye şa'ir û feqîran (Xanî, 2008: 43)

Xanî ew babet ji bazineyê pîrsyarkirinê û hêbetiya gumanan derêxistiye û ji asoyeka dûredest ve, zivrandiyeye dorhêlekê berçavkirî û helbesta xwe ya (Mîrê meclis) ê, ewa di evê vekolînê de hatiye destnîşankirin, ji bo ewê mebestê terxankiriye:

Di malika yekê de (xwetênegehandin, têknegehiştin) dû binemayên serekî yên babetî ne; çunke xwetênegehandina mîrî di gel mutirbî de û xunçeyê di gel bulbulî de kiryara têknegehiştinê diristkiriye:

Mîrê meclis nekenit, mutribê goya çi biket

Xunçe xendan nebitin, bulbulê şeyda çi biket

Xanî ew her çar aliyên ewê pîrsê (têgehiştin, tênegehiştin, xwetênegehandin, têknegehiştin) geheadîne bersiveka encam selmandî, di duwem malika şî'rê de, ew çar alî di zincîrbendiyeka tokme de hatîne rêkxistin:

Neynika husnê butan _____ tişteke berniyase (têgehiştin).

Lazime sahib nezerek _____ pêdivîye wesa baye (tênegehiştin).

Kesê bîna ku nebit _____ bo çî wesa nebit? (xwetênegehandin).

Dîlberê zîba çi biket _____boçûneka hevcuda (têknegehiştin).

Ji aliyê pêkve grêdana hokar û encamên ewê helsengandinê xuya dibît, ku debît hevbendiyên herdû aliyan bi têgehiştinê destpê biken, ku eve haletekê asayîye û debît wesa baye, lê kêşeyên ewan nehêlaye ew halet hebît û herdû alî têknegehiştinê û hokara ewê jî eve bûye ku:

Bê kerem naçîte tîpa 'edûwan merdê şecî' _____ (xwetênegehandin)

Tîxê ahen çîte bê destê tewana çi biket _____ (têknegehiştin)

Di malika sêyê de, herdû haletên (xwetênegehandin) û (têknegehiştin)ê xistinerrû. Mebest jê dema layenek xwetênegehînit, layenê duwem bê çare dimînit û têknagehin. Evê çendê jî hokara xwe heye:

Talibê 'ilm û kemalê nebitin qabilê feyz _____ (tênegehiştin)

Hîkmet û terbiyeta 'alimê dana çi biket _____ (têknegehiştin)

Ew rewşa fêrxwazî, ewê ramanê didet ku (xwetênegehandin) hokare û encama wê jî (têknegehiştin)e.

Di encama lêkdaneveya ewan her çar alîyan de; diyar dibît, ku Xanî têgehiştin kiriye destpêka ewê hevkêşeyê û bi umêda ewê çendê bûye ku bi heman encam kotayî bihêt, lê ew encama ewî çaverrê dikir bicih nehat û bi tenegehiştinê bi dawî hatiye:

Qelbê “Xanî” sedefa gewherê ‘irfane welê _____ (têgehiştin)

Metinxwanek ku nebit sahibê me’na çî biket _____ (têknegehiştin)

Akama têgehiştinê jêknêzîkbûn û hevalînîye û bandora xwe ya erênî li ser hevbendiyên di navbera her dû aliyên denustandinê de dibît. Bi nebûna têgehiştinê jî her sê aliyên dîke (tênegehiştin, xwetênegehandin, têknegehiştin) teşenediken, her yek li dûv bandora xwe ya nerênî, arîşe û kêşeyan dirist diket.

3.3. Ji Aliyê Perwerdeyê ve

Xanî ji aliyê felsefeya perwerdeyê ve, rêçkeka taybet bi xwe ve hebûye. Binemayên ewê rêçkeyê li ser herdû kiryarên fêrbûn û fêrkirinê nijandîne. Mebest ji herdû kiryaran jî têgehiştine. Ew bi xwe jî gehiştûbûye ewê qonaxê. Bo selmandina ewê boçûnê jî, ew weku mînakê rohinvekirinê behsê astê xwe diket:

Ez pîlewerim negewherîme

Xudristeme ez ne perwerîme (Xanî, 2008: 54)

Ew xweriskîya fêrkariya Xanî, ramana ewê çendê nadet, ku ew negehiştîye astekê zanistiyê paye bilind; belku bawerrî bi rûxsar û rûkeşiyê nîye. Mebesta wî têgehiştine û ewê boçûnê hosa belî diket:

Genca me di dil, guher tijîne

Her çendî îyan xezef firoşîn (Durre, 2002:141)

Di evî wênepê awêteyî de, astê xwe yê fêrkariyê bas diket û bi raşkawî boçûna xwe derdibirrît, ku ewî bawerî bi xweriskîya mirovî ve hebûye, lê ciyawazî di navbera mirovan de heye, ku her yek li dûv şiyarên xwe zanyarîyan werdigirît û fêrî bihayên çakîyê dibît. Di evan herdû haletan de, radeya têgehiştina her mirovekî xuya dibît, lewma hindêk ast nizim û hindêk ast bilindin. Ji bo destnîşankirina astê xwe jî, Xanî xwe di gel corê yekê dadinêt, ku ew astê tevayîya milletê wî bûye, ku rewşa xwendinê di astekê nizim de bûye û xelkî jî bayex bi zanistê nedaye:

Çî bikem ku qewî kesade bazar

Nînin ji qumaşêra xerîdar

Xasma di vî ‘esrî de ku hemyan

Me’şûq û hebîbe bo me hemyan

Ye'nî ji teme' dirav û dînar
 Her yek ji me ra we bûne dildar
 Ger 'lmê tamam bidî bi polek
 Bifroşî tu hîkmetê bi sulek
 Kes nakete meyerê xwe Camî
 Ranagritin kesek Nîzamî (Xanî, 2008: 47)

Xanî dorhêlê perwerdeyê bi şeweyekê rohin û hûrik derbirriye; lewma têtkegehiştin kiriye kiroka evê hozana xwe. Jibilî ewan gilî û gazineyan, ku ji xelkî diket, ji bo ku astê têtgehiştina wan negehiştiye ewê radeyê ku bihayê berhemên wî bizanin. Ew daxwazkerê xwehişyarkirin û têtgehiştinê bûye. Ewî dilê xwe li dûv umêdên bilind berdaye, ku li asoyên dûr bigehîte ewê pileya xuda pê bibexşît:

Meyla wî mehza hîkmet e, seyda wî 'enqa sîrete
 Teyrê wî bala hîmnet e, lewra teleb evrazî kir (Durre, 2002:124)

Xanî ne tinê hewla belavkirina zanistê li welatî daye; belku kar ji bo hevbendîya di gel welatên dîke jî daye, daku bandora xwe netinê li ser welatîyên xwe hebît, belku ew zanista ewî heye bigehîte tevaya mirovayetiye:

Durdane ji dev de me, diborin dem û satan
 Kes nîne bi bidit wan, bi gerîn li welatan (Varlî, 2003:181)

Li dûv evan boçûnên silal hafîne selmandin, Xanî weku perwerdekarek xwe nîşan daye. Li pey şirovekirina karên wî yê fêrkariyê jî di helbesta (Mîrê meclis) de, diyar dibît ku hizra wî ya perwerdeyê Li ser sê stûnan avabûye: (cihê xwendnê, mu'lim, şagird) in. Ew jî bi evî şeweyê xwarê:

Cihê xwendinê, ku bi kutab yan dibistan yan korr yan me'bed an hucreyên ser bi mizgeftê ve, yan jî medrese dihatine binavkirin (Hewramî, 2008: 260-261). Xanî jî medresa taybet bi xwe ve hebûye, ku wane têde gofîne. Dûv jêderan wesa diyar dibît, ku ewî dîrok û mebest ji avakirina wê bi şî'r derbirrî bû û li ser dîwarê wê hatibû nivîsîn:

Mehza esera xeyrê, ne dihatî ji dest Ehmed
 Tewfîqê xuda ya wî da padîşehê emced
 Gulbangî ji xeybê hat, ev renga ku bû tarîx
 Me'bûdî 'îneyet kir û çê bûyî ev me'bed (Durre, 2002:16)

Di malika dawyê ya helbesta mîrê meclis de, pileya xwe ya zanistî di astekê bala de dizanît, lê eger xwendevan nebît ku ew bi metinxwan navdiket, mifa û sûda ewê zanistê amanca xwe nahingivît. Metinxwanî jî meric û binemayên xwe hebûyne, ku bi şeweyekê rêkupêk hatbîte perwerdekirin.

Mu'elim yan mamosta ku moletdar bûye ji bo dersdariyê. Ji bilî ewan saluxdanên wî yê lêzaniyê, debiwaye hevbendiyên baş jî di gel şagirdan de hebiwane. Ew

hevbandî li ser binemaya pîrozîya pêgehê fêrkariyê bitin. Fêrkar rijd û biryarderekê dil qayim bît û li dûv encamên her karekî siza û padaşt hebîtin. Şagird jî dilnerim û xweş wergir bît, ji bo ku kiryara fêrbûnê bi şêweyekê dirist birêve biçît. Di encam de proseya perwerdekirinê li ser binemaya rêzgirtina hevbeş avabibît, ku hevsengi dinavbera mamostsyi u sagidi, yan ji sa'iri u xwendevani de hebit, her weku di malika dawiya helbesta xwe da xuya diket:

(Mu'elim) bila dil wekî ber bîtin

Divêtin ku şagird dilber bitin (Amêdî, 1979: 84)

Ew bernamêyê xwendinê, ku Xanî dikete naveroka helbesta (Mîrê meclis) de behis kirî, dikarin di hinek berhemên wî de bihelincinîn, bi taybetî ewên rastewxwe cext li ser têgehiştina hizrên erênî diken û boçûnên felsefeyî şirovedikeneve. Lê hinek berhemên dike layenên nepen û veşartî tede hene û debît mirov hewil bidet bidozîteve. Di çendîn wêneyên şî'î de, behsa babetên fêrkinê diket, lê mebestên têgehiştinê pê ravekirîne:

Defterê 'îşqê neda dest te mu'elim ji ezel

Me'neya ayetê husnê li te lew ma mestûr (Durre, 2002:120)

Di wêneyekê dike de, vêçûnekê di navbera bernamêyê xwendinê û husna dilberê rêk dêxît, ew wêneyê suxte diçûne ber destê melayî bo fêrbûnê, karekê aşna bûye û bi hejî dîtiye ku bikete wêneyekê şî'î jî:

Meşqê diket wek kutuban rûyê nigar û husnê xet

Bende hezar û tîflê dil, hatine ber melayê zulf (Durre, 2002:139)

Bernamêyê xwendinê wek rastiyeke selmandî berdest kiriye. Wêneyekê şî'î ji bo rohinvekirina babetekê dike bikaranîye:

Etfalê melek hatin, westane debistanê

"La 'îlme lena" gotin, "ebced" bi xwe telqîn da (Durre, 2002:109)

Boçûna Xanî ku cext li ser metinxanî diket, her berdewambûna ewî encamî bûye, ewê (Sîkîtîs Ambîrîks) pêgehiştî û di danustandinên Suqrâtî jî de reng dideve, ku "eger prokramekê xwendinê nebît, û fêrkar û fêrxwazekê hejî wê xwendinê nehatbîte amadekirin, eve di ewî haletî de çandeka firewan nabît ku civak û mirovan bi hevra bi xwe ve bigrît" (Biran, 2008: 70). Metinxwanî pêgeyekê serekî heyê di hizra Xanî de.. Ewî pişt bi kelepurekê ayînî _felsefeyî dibest, ji bo ku nîfşekê lêzan û hoşyar bihête perwerdekirin, lê ewê dudil bû, ku nîfşê serdemê wî bikarît xwe ji pêngavên xweperistiyê rizgar biket.

Xaleka giring ji bernamêyê Xanî, ew bûye, ku rabirdû kiriye jêder û palpişt ji bo perwerdeya serdemê xwe û hewla pîlanrêjîya ewê mebestê jî daye, lê bo dahatî dûr neçûye. hokarê ewê çendê jî, li dûv boçûnên wî di helbesta (Mîrê meclis) de, lewaneye ji bo evan herdû egeran bûye:

Li dûv lêkdaneveyên silal, wesa diyar dibît, ku Xanî bîrmendekê ziyatir riyalîstî bûye, hizra wî ya serekî li barey kawdanên derdora xwe bûye. Her li dûv lêkdaneveyên evê vekolînê, ewî nikarîye bandora xwe di gorrankariyên civakê de hebît. Hemû pîlanên wî weku hesretek hîvîbexş di alê tiyorî de mayneve û bihayekê kelepûriyê şaristaniyê mezin heye.

Ew berhemê perwerdeyê li dûv xwe hêlay, xaleka navendîye bo kar û kiryarên milletî, ku li ser hêleka rast bername li ser bihêne dariştin, lê weku diyar, ji hingî were û heta niha jî bazarê wî hêšta yê kesade û ji qumaşî ra nîne xerîdar.

Di şirovekirina praktîzeyê deqa (Mîrê meclis) de, ewa evê vekolînê pilana xwe li ser dariştî, xuya dibît, ku binyatê wê li ser têgeha (têgehiştinê) hatiye avakirin. Ji aliyê statîkiyê ve jî, bihayên ciwaniyê bi rêya her pênc hesteweran ve di astekê bala de hatîne ragiritin. Ji aliyê rohinbêjîyê ve jî têknegehiştin kiriye kiroka hevbendiyê di navbera xwe û wergirî de. Ji aliyê perwerdeyê ve jî pilana xwe li ser binemayên proseya fêrbûnê danaye. Bi nebûna fêrbûna xudkarî jî, têgeha têgehiştinê nahête têgehiştin.

4. ENCAM

Di evê vekolînê de gehiştîne çend encaman, ku ewên giring wê di evan xalên jêrî de destnîşankeyin:

1. Zorbûna ewan peyvên guzarîstê ji têgeha "têgehiştin"ê diken, ne tinê rêgir bûye liber danana têrmeka taybet bi wê ve, belku ravekirina têrmên dîke jî aloz kiriye, ewên li ser ripna wê dirist dibin wek têgehandin, tenegehiştin, xwetenegehandin, têknegehiştin, ku her yek têrmeka serbixwe ye û têgeha xwe heye. Di şirovekirina helbesta (Mîrê meclis) de, ew her çar têrm hatîne vavêr kirin.

2. Lêzanîya xudî, binemayeka serekîye ji bo ku radeya şîyanên her kesekî, di kontrolikirina hokarên encamdana reftareka xwe de bihête zanîn. Ew kontrolkirin jî pîvereka pesende; ku astê tenegehiştinê di helbesta (Mîrê meclis) de pê bihête destnîşankirin.

3. Têgehiştin amanceka hevpişke di tevaya ewan wêneyên huneriyên helbesta Mîrê meclis de. Ji bo gehiştina ewê amancê jî watayên hevdijên tenegehiştinê di ramanên veşartiyên her pênc dêrre şîrên helbestê de bikaranîne.

4- Rêbaza perwerdeyî ya Xanî; li ser xweriskiya mirovî hatiye avakirin. Ew li ewê baweriyê bûye, ku ciyawazî di navbera mirovan de heye, li ser binemaya ewê ciyawaziyê digel ewan karakterên di helbesta (Mîrê Meclis) de cihgirtî serederî kiriye.

5. Ew bernamêyê perwerdeyî yê Xanî pîlan bo darêjtî, pişt bi kelepûrekê şaristanî dibest, lê biyavê cêbicêkirina wî bernamêyî bo wî desteber nebûye û ewên birryar bi dest jî guhdêrîya wî nekiriye, lewma di yekem malika helbesta xwe de gilî û gazin ji Mîrî kirîne, ku guhdêrîya dengbêj nekiriye û xwe tenegehandîye.

5. JÊDER

Bi Zimanê Kurdî:

Amêdî, Sadiq Bihaedîn (1979), Nûbihara Seydayê Mezin Ehmedê Xanî, Çapxaney Korî Zanyarî, Bexda.

Botî, Kamêran Slêman (2006), Ferhenga Kamêran / Kurdî - Kurdî, Çapxaneya Wezaretê Perwerdeyê, Hewlêr.

Durre, Abdurrahman (2002), şerha Dîwana Ehmedê Xanî - Felsefe û Jiyana wî, Berdan Matbaacilik, Stenbol.

Gerdî, Ezîz (2016), Ferhengî Mem û Zînî Xanî, Dezgey Çap û Pexşî Narîn, Hewlêr.

Hewramî, Heme Kerîm (2008), Mêjûy Perwerde û Xwêndin, B1, Çapxaney Wezaretî Roşinbîrî, Hewlêr.

Lîjney Edeb le Korî Zanyarî (2006), Zaraway Edebî / Kurdî - Erebi - Înglîzî, Çapxaney Wezaretî Perwerde, Hewlêr.

Mîşextî, Mela Xelîl (2006), Ferhenga Merg û Jî, Çapxaney Dezgey Aras, Hewlêr.

Mukriyanî, Giyo (2573k), Ferhengî Mehabad - Ferhengekêkî Qutabxaneyî Kurdî û Arebî ye, Hewlêr.

Qazî, Hafîz (2005), Ferhenga Qazî - Kurdî - Erebi, Çapxana Wezaretê Perwerde, Hewlêr.

Varlî, Ebdulla M. (2003), Dîwan û Gobîdeyê Ahmedê Xanî yêd Mayîn, Ankara.

Xanî, Ehmedî (2008), Mem û Zîn, Amadekirdin û Perawêznûsînî: Hejar, ç. 2, Çapxaney Dezgey Aras, Hewlêr.

Farqînî, Zana (1992), Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Ferhenga Kurdî -Turkî, Stenbol.

Bi Zimanê Farisî:

>**Emîd**, Hesên (1378h), Ferhengî 'Emîd, ç. 16, Moesesey Întîşaratî Emîrî Kebîr, Tehran.

Bi Zimanê Erebi:

Bedewî, 'Ebdurrehman (1984), el-Mewsu'e el-Felsefiye, el-Muesese el-'Erebiye li'd-Dîrasat we'n-neşir, Beyrut.

Bîran, Can (2008), Suqrat, Trc: Faruq el-Hemîd, Dar el-Ferqed li't-Tîba'e we en-Neşr we et-Tewzî', Dîmeşq.

Brown, H. Douglas (1994), Usus Te'elum el-Luxe we Te'lîmîha, Trc: Dr. Abduh er-Racîhî we Dr. 'Alî 'Alî Ehmed Şe'ban, Dar en-Nehda el-'Arabîyye li't-Tîba'e we en-Neşir, Beyrut.

Buntî, Murîs Mîrlu (1987), el-Mer'î we'l-Lamer'î, Trc: Said Muhemed Xidir, Kontrl: el-Eb Nîqulaî Daxir, Daru'-Neşr es-Seqafîyye el-Amme, Bexdad.

Graham, Gordon (2013), Felsefet el-Fen - Medxel îla 'Ilmî'l-Cemal, Trc: Muhemed Yunis, el-Hey'etu'l-Amme li Qusûri's-Seqafe, Qahîre.

Dafîdûf, Linda L. (1983), Medxel îla 'Îlmî'n-Nefs, Trc: Seyyîd et-Tewwab, Mahmûd Omar, Necîb Xezam, el-Mektebetu'l-Akadîmîyye, el-Qahîre.

Eflatun (2001), fî's-Sofistaîyyîn we't-Terbîyye (Muhaweret Protogoros), Trc.û tqd. 'Îzzet Qernî, Dar Quba' li't-Tîbae we'n-Neşr we't-Tewzî', Qahîre.

- ed-Duskî**, Tehsîn Îbrahîm (2005), Cewahir el-Maanî fî Şerîhi Dîwan Ehemd el-Xanî, Matbaat Wezaretî et-Terbîyye, Erbil.
- el-Humeyrî**, Ebdulwasî' Ehmed (2005), Şî'rîyyetu'l-Xîtab fî't-Turasî'n-Neqdîyyî we'l-Belaxîy, el-Muessesetu'l-Camîyye lî'd-Dîrasat we'n-Neşr we't-Tewzî', Beyrut.
- el-Feyruzabadî**, Mecduddîn Muhemmed bin Ye'qûb (2005), Mu'cem el-Qamusu'l-Muhît, Rettebehu we weseqehu: Xelîl Me'mûn Şeyha, Daru'l-Maarîf, Beyrut.
- el-Hicazî**, Midhet Ebdurrezzaq (2012), Mu'cem Mustalehat 'Ilim en-Nefs, Daru'l-Kutubî'l-Îlmîyye, Beyrut.
- ....., Midhet Ebdurrezzaq (2017) Îlmu'n-Nefsi Beyne't-Turasî ve'l-Muasire, Daru'l-Kutubî'l-Îlmîyye, Beyrut.
- el-Kinanî**, Memdûh <Ebdulmin'im (2005), Saykolocîyyetu'l-Îbda' we Esalîb Tenmîyyetîhî, Daru'l-Mesîre lî'n-Neşr we't-Tewzî', Amman.
- el-Minyawî**, Ahmed (2009), Cumhuriyet Eflatun - el-Medîne el-Fadîle-, Daru'l-Kitabî'l-Arabî, Dîmeşq.
- el-Meqdisî**, Yusuf Ziyaeldîn Başa el-Xalidî (1975), El-Hedîyetu'l-Ehmedîyye fî'l-Luxatî'l-Kurdîyye, Thq.: Mihemed Mukrî, Mektebet Lubnan, Beyrut.
- er-Razî**, Muhemmed bin Ebîbekir (1999), Muxtaru's-Sehah, T5, Thq: Yusif Şeyx Muhemmed, el-Mektebetu'l-'Esrîyye, Beyrut.
- el-Tureykî**, Reşîde (2009), el-Cemalîyat we Sualu'l-Me'na, Trc. û tqd: Îbrahîm El-Omêrî, ed-Daru'l-Mutewesîfîyye, Tûnis.
- el-Xîtabî**, Îzzuddîn (2009), Es'iletu'l-Hedasetî we Rehanetuha fî'l-Mucteme' we's-Sîyase we't-Terbîyye, Metba'etu'd-Darî'l-Arabîyye lî'l-'Ulûm, Beyrut.
- el-Zivingî**, Ahmed İbnu'l-Molla Mihemed (1987), el-'Îqdû'l-Cewherî fî ŞERHÎ Dîwan eş-Şeyh el-Cizîrî, ç. 2, Matbaatu's-Sebah, Alqamişlî.
- Eristotalîs** (1953), Fennu'ş-Şî'r me'a't-Tercemetî'l-Arabîyyetî'l-Qedîme we Şurûhu'l-Farabî we İbn Sîna we İbn Ruşd Trc. û Thq.: 'Ebdurrehman Bedewî, Mektebetu'n-Nehdatî'l-Misrîyye, el-Qahîre.
- 'Ebdunnûr**, Cebur (1979), El-Mu'cem El-Edebî, Dar 'Îlm lî'l-Melayîn, Beyrut.
- Har**, Mîşal (2005), Felsefetu'l-Cemal - Qedaya we Îşkalat, Trc: İdrîs Kesîr û 'Izeddîn el-Xîtabî, Menşurat ma ba'de'l-Hedase, Fas.
- Haydicir**, Martin (1995), et-Teqenîyye - el-Heqîqe - el-Wucûd, Trc: Muhemed Sebîla û 'Ebdulhadî Miftah, el-Merkezu's-Seqafiyî'l-Arabî, ed-Daru'l-Beyda.
- Hîgîl**, Frîdrîk (2010), 'İlmu'l-Cemal we Felsefetu'l-Fenn, Mucahîd 'Ebdulmun'îm Mucahîd, Mektebetu Darî'l-Hîkme, el-Qahîre.
- Hinkil**, Imîl (2004), en-Neqdu'l-Edebî we Usûluhu'l-Îlmîyye Trc. Îbrahîm el-Kîlanî, Metabî' Wezaretîs'Seqafe, Dîmeşq.
- Kant**, Emanuel (2008), Neqdu'l-'Eql el-'Emelî, trc.: Xanim Hina, Merkez Dîrasatî'l-Wehde, Beyrut.
- Metar**, Emîre Hilmî (1994), Cimhuriyetu Eflatun, el-Hey'etu'l-Misrîyyetî'l-Amme lî'l-Kîtab, el-Qahîre.

Misad, 'Omer Hesén (2005), Saykolocîyyetu'l-Îbda', Daru's-Safa' lî't-Tîbaa we'n-Neşr we't-Tewzî', 'Amman.

Mustefa, 'Adil (2007), Fehmu'l-Fehm –el-Medxel île'l-Hermenotîqa- Nezerîyyetu't-Te'wîl mîn Eflatûn îla Gadamer, Daru'r-Ru'ye lî'n-Neşr we't-Tewzî', el-Qahîre.

Qansuh, Selah (1984), Nezerîyyetu'l-Qiyemî fî'l-Fikrî'l-Muasir, Daru't-Tenwîr lî't-Tîba'e we'n-Neşr, Beyrut.

Racih, Ehmed <Îzet (b. t), Usûl <Îlmî'n-Nefs, Mektebetu's-Şibliyye, Bexdad.

Rîşardz, E. A. (1999), Felsefetu'l-Belaxe, trc. Se'îd el-Xanimî û Nasir Helawî, Ifrîqiya's-Şerq, Beyrut.

Îbn Sîna (1966), eş-Şîfa el-Mentîq – eş-Şî'r, thq û tqd. 'Ebdurrehman Bedewî, ed-Daru'l-Misrîyye lî't-Te'lîf we't-Terceme, el-Qahîre.

Derxam, 'Adil (2009), Fî Tehlîlî'n-Nessî's-Şî'rî, Menşûratu'l-Ixtîlaf, el-Cezâir.

Bi Zimanê İngilîzî:

Kuhl, Julius & Jurgen Beckmann (1985), Action Control From Cognition to Behavior, Springer-verlag, Berlin.

Oxford Wordpower, Oxford University Press.

Kovar:

Xemrî, Huseyin (1999), "Nezerîyyetu'l-Qîraetî we Teleqqî'n-Nessî'l-Edebî", Mecelletu'l-Ulûmî'l-Însanîyye, hjm: 12, Dîsembir, 1999, Camîatu Mentourî Qostantîne, rr. 173-184.

Extended Abstract

The purpose of this research is explaining and interpreting the opinions of Ahmedi Xani (1650-1707), its concept of comprehension and its derivatives, and how it became an original part of educational thought and the essence of enjoyment amongst his contemporary readers. That's the reason all his writings have bases in education, like Nubahar which is a Kurdish-Arabic dictionary written in a poetic style so Kurdish children can learn the Arabic language, the epic of Mam u Zin for educating the youth and Aqidanama to teach the principles of Islam, and of course in his collections of poetry that emphasis worship of god, appraisalment of the prophet, bravery and importance of studying.

The aforementioned poem (The Prince of the Council) is made of five lines and among its graphic themes, the problem of incomprehension can be felt, which occurs between the prince and the singer, the flower and the hummingbird, beauty of the girls and the ogler, the sword and the meek hand until it reaches the poet and the reader, that no matter the genius of the poet, what is his fault if there are no readers. Among these five lines of poetic themes the concept of comprehension and its three derivatives (incomprehension, deliberate incomprehension and misunderstanding) are clearly observed, and are analyzed in both parts of this research.

The first part which is dedicated to theory puts emphasis on the term "comprehension" in the Kurdish dictionaries, and a comparison of its position among the dictionaries of the neighboring nations. The term's philosophical, psychological and educational science of its conceptual outlook has been explained.

The main quality of comprehension is its direct link to language, which is shown by the rate of awareness, the lower the rate of awareness the higher the negative effects of derivatives of comprehension. Here we can see the role of this term in the coexisting of humans, which is why it's given such importance in the researches of psychology and philosophy.

In psychology, comprehension is related to human behavior, to understand behavior, not to just predict it, we have to determine the reason of intention the person, which always depend on two basic factors: first is personal reason, second is reactions to the effects of society. By not having these two correlated conditions the person receives incomplete information and the process of comprehension reverses, and undesired incidents start to form.

Philosophically comprehension is the essence of awareness, and the job of philosophy is the true evaluation of the awareness of elemental world knowledge, which depend on some subjective thought that the average person can't find themselves in.

In the different arrays of philosophy, the number of the derivatives of comprehension have increased, and it's necessary for them to be interpreted according to aesthetic philosophy, rhetoric and education.

The second part and during analysis of the poetic text (the prince of the council), interpretation of Xani's thought about the process of comprehension has been demonstrated. To prove his opinions and in accordance to need his other poems have been highlighted and used as evidence to show the fact that the concept of comprehension has dominated a large part of educational thought in the aforementioned poem as follows:

Aesthetically, there are differences among the senses of humans, which are our connective instruments to the outside world, and Xani has dealt with these differences. In the first line the sense of hearing has been emphasized, and in the second line sight is used as an instrument of incomprehension between beauty and the viewer. In the first two lines the senses of hearing and sight have been used which are the dominant senses, and in the other three lines the senses of touch, smell and taste have been used which are the inferior senses. This usage of hierarchy of the senses gives beauty to the poem.

Rhetorically, the subject of incomprehension is made into the main issue of the poem, which is a primary foundation of philosophy of rhetoric, that puts the poet and the reader in a lively discussion, that starts with the reasons and ends when it reaches the conclusions.

Educationally, Xani has walked the inter-related paths of learning and teaching. His objective in this is comprehension. The result of comprehension is closing the distance, especially the closeness created between teacher and student.

حممہ ئاغای گورہ لہ بے لگہ نامہ کانی عوسمانیدا

Hama Agha in The Ottoman Documents

بزار عوسمان ئہ حممہ د*

عہ بدولوا حید جلال نوری**

پوختہ:

لہ میژووی کورد دا چہ نندین کەسایەتی ناوداری کورد دەر کەوتون کە توانیویانە خزمەتی کۆمەلگە و مبلەتە کەیان بکەن. ئەووی لێژەدا ئیمە دەیینین میژووی کەسەیاتییەکی شاری کۆیە و ھۆزی غەفورییەکانە، کە بە "حممە ئاغای" ناسراوە، بەادەبەیک تاییەتمەندییەکی وەرگرتووە لہ ناو کورداندا، ھەر کەسێک بەخشنە و لیبوردی و ئازایەتی لێ کۆبییەتووە ئەوا بە حممە ئاغای وەسف دەکرێت. ئەگەرچی بۆ لیکۆلینەووە کردن لہ بارە ئیم کەلە پیاوہ سەرچاوەی زۆرمان لہ ژێردەستدا نییە، بەلام ھەبوونی بے لگە نامە کانی عوسمانی وایکردووە بە شیکێ ژبانی ئیم کەسایەتییمان بۆ باس بکات و زۆرێک لہو بابەتانە جینگای گفتوگۆ و گومانن بۆمان روون بکاتووە، ھەر یۆیە ئیم توێژینەووە مانی پیکھاتوہ لہ دەروازە و دوو تەوہرە سەرەکی، کە بۆ ھەر تەوہرە بە کیش چەند لقیکی لیدەبییەتووە، بە شیبوہەیک لہ دەروازەدا باس لہ جوگرافیای شاری کۆیە و بارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابووری کۆیە لہ سەردەمی حممە ئاغادا دەکات، وە لہ تەوہرە بە کەمدا باسمان لہ ژبان و کەسایەتی حممە ئاغای کردووە، ھەر وەھا تەوہرە دووہم تیشک دەخاتە سەر شپۆی (حدران) و سەر کەوتنی حممە ئاغای لہ ئامانجە کەیدا.

کلیلە وشە: حممە ئاغای، بے لگە نامە، دەولەتی عوسمانی، کۆیە، سەنجەقی کۆیە.

Abstract:

Through history there are many people whose names are remained alive. They are honorable due to having some personal characteristics such as generous, merciful, brave and revolutionary etc. The one we are talking about is the history of a great man of Koya City and Ghafuri Tribe who is known as "Hama Agha". He had

* توێژەر لہ زانکۆی کۆیە & خوێندکاری دکتۆرا لہ زانکۆی نیودەولەتی ئیسلامی مالیزیا

Bzhar Othman Ahmed (PhD Student, Department of History and Civilization, International Islamic University Malaysia & Researcher at Koya University) (bzhar.ahmed@koyauniversity.org & bzhar1989ahmed@gmail.com)

** مامۆستا لہ کۆلیژی زانستە مرۆییەکانی زانکۆی نیودەولەتی ئیسلامی مالیزیا

Abdul Wahed Jalal Nori, Asst. Prof., (teacher at KIRKHS, International Islamic University Malaysia (wahed@iiu.edu.my)

gained a special characteristic among the Kurds, which other are being defined as “Hama Agha” when it comes to being generous, forgiving, and brave. However, to do research about this great man we do not have a lot of sources, but due to existing Othman’s archives and documents enable us to illustrate the biography of this person. Thus, this paper consists of an introduction and two main sections and each section has some parts. In the introduction, the demography of Koya City and societal and economic situation at the time of Hama Agha has been discussed. In section one, the biography and personality of Hama Agha have been discussed. In section two, it sheds light on the battle of (Khedran) and Hama Agha’s victory.

Key Words: Hama Agha, archives, Ottoman state, Koya, Koysanjaq

پيشه کي:

په کپک لهو کهسايه تيانهي له ميژووي شاري کويه داخواهني نوابانگيکي تايهت بهخوي بووه، نهویش بههوي ليهاتووي له کاره کاني و روو بهروويونوهوي نهياره کاني له پيناوي شاره کهيدا نهوا حهमे ئاغاي کويه بووه، ههروه کو دهبين له لايه ن عوسمانيه کانهوه دهستگير کراوه، جگه لهوش رپوويپووي ههموو مهترسي هيژشپک بوتهوه که يو سهر خه لکي کويه و دانيشتواني دهو روبهري هاتونه ته پيش. نهو سوودي له هاوکاري و دوستايه تي له گه ل هوزه کاني ئاکو و بلباس و خوشناو بينوه و له هه مانکاتيشد لپوويپووي هيژش و مهترسيه کاني هه موهند و شيخ بزيني و بهر زنجيه کان بوتهوه. بهخشنده ييه که ي بهرا ده يک بووه، له هه ر ئاست و ته مه نيکدا بيت هه رده م بهخشنده بووه و هيچ کاتيکش نا دادی له دهسه لاتداران قبول نه کردوه. پينگه ي گه وره ي کهسايه تي نهو له بهلگه نامه کاني عوسمانی و ياداشتي نهفسه ره بهري تانيه کانداره نگيداوه تهوه و وايکردوه هه ميشه دهوله تي عوسمانی و بهري تاني به چاويکي ريزه وه سه يري بکه ن و چاره سه رکردني کيشه کاني بهرده م حه مه ئاغا به چاره سه ري بارودوخي خه لکي کويه و دهو روبهري بزنان.

ئامانج له م تويزينه وه يه دا نهويه که تيشک بخه ينه سه ر په يوه ندي نيوان نهو و دهوله تي عوسمانی و دواتریش په يوه ندي نهو له گه ل حکومه تي بهري تاني، ههروه ها تيشک خسته نه سه ر په يوه ندي نوابراو له گه ل هوزه کاني دهو روبهري کويه و چو نيه تي پاريزگار يکردني حه مه ئاغا له شاري کويه و له پاراستني گوند و مولک و مالي خوي و خه لکي ناوچه که له مه ترسي هوزه کانيتر، نهویش به پشت بهستن به چهن د ميتو ديکي زانستي له پيش هه موويان ميتودي ميژووي و خسته نهو و شيکردنه وه ي ده قي بهلگه نامه کان وه کو سه رچاوه ي يه که م، ههروه ها به کاره ي تاني سه رچاوه زانستيه کانيتر وه کو ليکو لينه وه زانستيه کان و تيره نه کادي يه کان و کتي به کان که له باره ي شاري کويه نوسراون، له

گرینگترین ئەو سەرچاوانەش (مەسعوود محەمەد، ھەماغای گەورە) ھەروەھا کتیی (W. R. Hay: Two Years in Kurdistan) کە نمونەیی سەرچاوەی گرنگی ئەم توێژینەووەیەن، ھاوکات چەندین سەرچاوەیتر کە لە لیستی سەرچاوە کاندلرێزبەند کراون.

دەروازە: جوگرافیای شاری کۆیە و بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری کۆیە لە سەردەمی ھەمە ئاغادا:

ئەگەرچی پێناسە و وەسفی زۆر بۆ شاری کۆیە کراون، بەلام ئیمە دێوانینە سەرچاوە عوسمانییەکان کە باسی شاری کۆیە دەکەن، بەتایبەتی لە سائنامەییەکی عوسمانیدا کە بەروارەکەیی دەگۆیتەووە بۆ سەردەمی ژبانی ھەمە ئاغای کۆیە و بەمشێوویە باسی شاری کۆیە دەکات "کۆیە لە باکووری لیوای شارەزورە، قەزای کۆیە ۱۸ کاتمێژ لە کەرکوکەووە دورە، لەم قەزایەدا دوو ناحیە ھەیە بە ناوەکانی (شەقلاوہ " باليسان "). خەلکی قەزای کۆیە بە گشتی کوردن، تەنھا ھەندێک مەسیحی ھەیە کە لە گوندی ھەرمۆتە (لەسائنامە کەدا بە ئرموطە ناوی ھاتووہ) دەژین و نیو کاتمێژ لە شاری کۆیە دوورە. لەم گوندەدا ۱۰ مائی کلدانی ھەن، لە شاری کۆیەدا بازارگانی توتن بە شێوویەکی زۆر فراوانە، ئەم شارە لە دامپنی چیاوی ئەیوب سولتان (ھەییەت سولتان)ە، وە سەرچاوەی ئاوی ئەم شارە لە شاخ و دەشتی کۆیەووە ھەیە. لەم شارەدا (۱) دانە حکومەت قۆناغی (کاروانسەرا)، وە یەک دانە قشڵی ھومایۆنی وە (۱) دانە ردیف دبوئی، وە یەک دانە جامع (مزگوت) وە (۱۰) دانە نوێژگە (مصلی) ھەیە. ھەروەھا شەش قوتابخانەیی مندالان و سین مەدرەسە و سین تەکیە و ۱۴۲۰ مائ ھەیە و ۴۲۰۰ کەس لە کۆیە دەژین. ھەروەھا ۳۴۰ دوکان و (۵) قاوہخانە و (۸) سوختە و (۳) ھەمام و (۱) فرن و یەک بنکەیی ئاسایش ھەیە. ھەروەھا لە رپی زبانی بچوکەووە بەھۆی ئەسکەلەیی تەق تەق (شوینراوہستانی بەلەم) ئەوا گرنگترین و پپ ئیشترین رپگای بازارگانی ھەیە (سائنامەیی ویلائیەتی موسل، ۱۳۲۵: ۲۲۲). شاری کۆیە پینگەییەکی گرنگی ھەبوو، ئەویش بەھۆی ھەلکەوتەیی شوین شاره کە، کە لە بازارگانیدا پینگەییەکی باشی ھەبوو، ھەروەھا لەپروی باشی و زۆری بەرھەمە کشتوکالییەکانەووە، تەنانەت بازارگانی توتن و میوہ لە نیوان شاری کۆیە و بەغدا و تەنانەت بۆ شارەکانیتری وەکو ھولێز و کەرکوک و سنە و سابلاغ ئەنجام دەدرا (تەیب، ۲۰۰۸: ۵۳-۵۴).

تەوەرە یە کەم: ژیان و کەسایەتی حەمە ئاغا:

یە کەم: چەڵەک و کەسایەتی حەمە ئاغا:

حەمە ئاغا کۆی مەحمود ئاغا کۆی حەمەد ئاغا (حەمە ئاغا- کەحەمە ئاغای گەورەش بەناوی ئەووە کراره تەو) کۆی کەریم ئاغای کۆی غەفور ئاغایە (حەمەد، ۲۰۱۰: ل ۴۰). کاپتن های له کتییە کەیدا له باسی حەمە ئاغای کۆیەدا دەلیت « ئەو بەتەمەنە و دەلیتی ۱۳۵ سألە، بەلام تا ئیستا بەهێزە و له سەر فکر و زیهینی خۆی ماوه و خاوەنی کەسایەتیەکی گەورە و خاوەن کەرەمەتیکی زۆرە» (Hay, ۱۹۲۱: ۱۲۶)، هەر خۆی له شوینە کێژدا دەلیت " حەمە ئاغا ئەگەر چی بەتەمەنە، بەلام دار جغارەیه کی درێژی بەدەستەوویه و هێشتان بەهێزە. ئەو هیچ کاتیک ئاوی گەرم بۆ خۆشوشتن و بۆ دەستنوێژ هەلگرتن بە کارناهیی. بەگشتی تەمەنی ئەو له نیوان ۹۵ بۆ ۱۰۰ سأل دەییت" (Hay, ۱۹۲۱: ۱۲۸). ئەوی لێزەدا جینگای باسە، حەمە ئاغا له سالی ۱۲۵۴ له دایکبووه، ئەویش بە پێی مەسعود مەحمەد پێی وایه له سالی ۱۲۵۴ له دایکبووه، بەو پێیەکی کە سالی کۆچی دواي ۱۹۲۰/ز ۱۳۳۸ له بووه و ماوهی ۸۴ سأل ژیاوه، کە بلیین (۱۳۳۸-۱۳۵۴) لەمەوه بۆمان دەردەکهوی کە حەمە ئاغا ۸۴ بەهاری بینیوه (حەمەد، ۲۰۱۰: ل ۴۱). سەبارەت بە سأل و شوین کۆچی دوايشی ئەو بەوونی دیاره، طاهر أحمد حەویزی له بارە پوژری کۆچی دواي حەمە ئاغای گەورەدا دەلیت " له شەوی ۲ له سەر ۳ سالی ئای ۱۹۲۰ کۆچی دواي کرد، کەرۆژە کە ی زۆر گەرم بوو، ئاسمان هەوریکی ئەستور دایگرتبوو، دواي نیووۆ قەرە کە ی له (کە کۆن) تەوابوو و ئینگلیزه کان بەرپەسمی تا سەر گۆه کە ی له گەلی چوون" (حەویزی، ل ۱۴۳). له گەل ئەمانەشدا مهلای گەورە^۲ له بارە ری کەوتی کۆچی دواي حەمە ئاغادا ئەم شیعەرە فارسییە نووسیوه:

پی تاریخ جستجو کردم

بز الاشهب به گریه لب بگو شد

1 بۆ بینی وینە ی حەمە ئاغا، بروانە پاشکۆی ژماره (1) له لیستی پاشکۆکاندا.

2 مهلای گەرە: مهلامه حەمەد جەلیز ادناسراوبە مهلا یگەر میکو یه" له هفتاکانی سەدهی نۆزده له باشووری کوردستان له شاری کۆیه له دایکبووه، هەر وها رۆژی ۱۲-۱۰-۱۹۴۳ له شاری کۆیه کۆچی دواي کردوه. مهلای گەرە یەکیکه له زانا گەر مکانی کوردستان و مرو فیککی دادپەر وەر و کوردستان پەر وەر بووه، له بواری کۆمه لایەتی، ناین، ئەدەب، شیعرب بە کوردی و عەرەبی بەر هەمی شاکار بیه کە ی. که تەفسیری کوردی له کەلامی خودا وەندی له بەناو بانگرتن بێمانه له دەسالی پیش کۆچی دواي دا ژیا ی خۆی بۆ ئەم بەر هەمە می تەرخان کردوه. بۆ زانیاری زیاتر له بارە ی ژیان و بیرو مەری بێهکانی مهلای گەرە بروانە (حەیدەری، سنجای، ۲۰۱۴: ل ۶۶-۴۷۲) ; (خۆشناو، 2017).

تأسف حەمەئاغا مرد

بەر تارىخ قدر فرمود

تەنانەت لە سەر کێلی قەبرە کەیدا هۆنراویەك نووسراوە، کە مەسعود مەحەمەد ئەم نووسینەمان

بۆ دەگوازیتهوه کە لە سەر کێلی قەبرە کەیدا هەبووه:

غفوری زاده محمداغا

باز این چه اتشن بر مزود

از مز من کون وجود

زدشعله بر چرخ کبود

رووی زنی (زمین) پر شد زد (ز دود)

یک أجلت نزیل شد

ملك و ملك تبدیل شد

ئەم وشەییە (زمین، زدود) هەلەیه، وە هەندێ پڕستەى ناو شیعەرە کەش هەلەیه، بەلکو سەرەتای

شیعەرە کە دەین بەبجۆرە بۆ "باز این اتشه بروفزود"، وشەى (مزمەن) لە مسەرەعی دووھەمدا (خرمن)

بوو (حەمەمەد، ۲۰۱۰: ۸۳-۸۴).

کاپتەن های^۳ بەردەوام دەبێت لەو سەفەى حەمە ئاغا و دەلێت "حەمە ئاغا خەندەیهك بەر ووخسارییهوه

دیاره، خاوەن پڕیشپێکی وەکو بەفر سپی درێژە، سینگ و شانێ پانە" (Hay, 1921: 126p) حەمە

ئاغا هەر لە سەرەتای گەنجییەیهوه سوارچاک بوو و هەمیشە (تیغ و پرەمب) ی هەلگرتوو، بەلام

لە دوواتردا و لە گەڵ پێشکەوتنی تەفەنگی ئاگردار، ئەویش گۆنکاری کردوو و تەفەنگی ئاگرداری

هەلگرتوو و تەنانەت دەلێن ئەو کاتانەى لە سەفەر دەگه‌ایهوه و تەفەنگ و فیشە کەدانی بناردایە کامە

ژووری خێزانی، ئەوا مانای وابوو کە مێوانی ئەویان دەبێت (حەمەمەد، ۲۰۱۰: ۴۵)، چونکە ئەو

لە ماوه‌ی ژيانیدا پینج خێزانی هەبوو، بە ناوه‌کانی:

3 کاپتەن های: ئەفسەریکی سەربازی بەریتانی بوو، لە کاروباری ناوخوازی میزبۆتامیا لەگەڵ بەریتانیا خزمەتی

دەکرد. لە ساڵانی 1919-1920 سەردانی کوردستان دەکات و چەندین کاری بۆ دەولەتی بەریتانی ئەنجامداوه و

چەندین کار بەدەستی لە ناوچەکانی کوردستان لە دواى ئەمانی دەولەتی عوسمانی لە کوردستان ئەرکدار کردوو،

بۆنۆمۆنە پێگەى قائیمقیامییەتی کۆیەى داوه بە حەمە ئاغای کۆیە. برۆانە (Hay, 1921: p II)

- ١- ڕەعبەیی کچی حاجی بە کرئاغا
- ٢- عەیشانی کچی ئەبابە کرئاغا
- ٣- عەیشی (لە سەبیدەکانی باداوەیە)
- ٤- حەبیبەیی کچی ئەمەین ئاغای حاجی بە کرئاغا
- ٥- عەیشە (نایشەخان) کچی ئەسەدئاغای حاجی بە کرئاغا (مخەمەد، ٢٠١٠: ٤٦)

هەر لە باسی حەمە ئاگادا، مەسعود مەحمەد دەلیت «کەسیکی بالابەرز بوو و زۆریش گرنگی بەرپیکپۆشی و جوانی جل و بەرگی نەداو. هەر وها ئەو مۆلک و مالهێ حەمە ئاغا لە بەر دەستیدا بوو، هەمووی بەخۆی کچیوێتی و یاخود بە کرێ لە دەوڵەت وەر یگرتوو (مخەمەد، ٢٠١٠: ٤٨). بۆیە برایەکی لەخۆی گەورەتری هەبوو، بەناوی (سمایل ئاغا)، بە بەلگەیی ئەوێ قادرئاغا کۆی سمایل ئاغا و حەمە ئاغا و لاش زاوا بوونە و هەردووکیان سەر و کچیکی حاجی ئەسەدئاغا حەوێزیان هیناوە» (مخەمەد، ٢٠١٠: ٤٧).

یە کەم کاری کە بە دەستی هەو گرتبێتی ئەوا (ئاگادەر بەندی / میر قەلاتی) بوو، شوێنی وەزیفە کەیی هەم دەربەند بوو و هەمیش قەلاتیکی سەردەمی پاشای واندووزی لیبوو (مخەمەد، ٢٠١٠: ٤٩). بەلام لەم ماوەیدا رووداویک لە دەستیدا روودەدات، ئەویش کوشنی زدایکیهێتی. مەسعود مەحمەد هۆکاری ئەم کوشنەش دەگەرێتێتووە بۆ ئەوێ جارێک میوانی زۆرپوی تیدە کەن و حەمە ئاغاش بە کەسیکی میوان دۆست و ناندەربووە، وە شانازیشی بەووە دەکرد. گواهی کاتیکی نان بۆ میوان دەهێنن نانه کە کەمیکردوو و ئەویش بەخۆیدا دەشکێتووە و دەچیتووە دیوی مالهێو کە زدایکی سەرپەرشتی مالهێ کە دە کات و لە ئەنجامی تۆبونیکی زۆر و دەمەقالی نیوانیان دایکی دە کوژیت، لە کاتی سەر مەرگی ئەو زدایکەدا، بە حەمە ئاغا دەلیت "تو وکت لیناکەم، ئەمما ئەو نەندەم لە خوا دەوێ کلاو سوور لە دواتووە نەوا"، واتە نێزینە لە دواتووە نپوات، کۆی خۆی بەدوای خۆیووە نەبیبی (مخەمەد، ٢٠١٠: ٥٠).

حەمە ئاغا هەمیشە وەکو کەسیکی کاسبکار و چاکەخواز و خێرخواز دەرکەوتوو و هەو لێداووە زۆر کیشە دروست نە کات، بەلام لە گەڵ ئەمەشدا هەندیکات بارودۆخە کە وایخاستوو کە پوو بەووی دەسەلات و دەوڵەتیش بیبێتووە، هەر وەکو مەسعود مەحمەد لە شوێنیکدا ئامازە بۆ ئەو دە کات کە حەمە ئاغا ماوەیەک لە دەوڵەتی عوسمانی یاخی دەبیتووە و بە چە کدارە کانیهێو دەچیت

چپای دیدەوان، لەم کاتەدا فەتاحی کۆی دەروێشی کۆی بابیل کە قسۆهوانی گوندی بانەمورد بوو و زۆر ھاوکاری حەممە ئاغا و سەربازەکانی دەکات بە پێدانی خۆراک و پینخۆر و ھەموو جۆرە ھاوکارییەک، ھەر بۆیە ھەندێ خەلکی گوندەکەیی خۆی ئیخباری دەکەن گواپە یارمەتی یایخووبووێ دەدات، ھەربۆیە دەیگرن و بە گوریستیک بە ناوقەدی ئیستریکەو دەییەستەنەو و بە پراکیشانی ئیستەر بە مەیلەو غار تاکو کۆیەیی دەبەن (حەممەد، ۲۰۱۰: ۱۰۳-۱۰۴).

دووھەم: ھەلمەتی تەقییەدین پاشا و گیرانی حەممە ئاغا:

لە ساڵی ۱۲۸۴ک تەقییەدین پاشا، والی بەغدا ھەلمەتیک دەکات بە مەبەستی دەستگیر کردنی سەرکردەیی ھۆزی مەنگو، بۆ ئەمەش پوڤیگای کۆیە دەچیتە بیتوین و پشدر، لە گەنەویدا کە پیاوہ دیارەکانی غەفورییەکان لە گوندی (میر سەبید) خۆیان حەشار دەدەن و بە شەویش لەوێ دەخەون، بەلام لەم کاتەدا ئافرەتیک ھەلدەستی بە ئیخباریکردنی غەفورییەکان، کە ئەم ئافرەتە ناسناوی (کەسکەفەندی) بوو، بەمەش تەقییەدین پاشای والی بەغدا لە شەوێکدا ھێرش دەکاتە سەر غەفورییەکان و لە شەوێکدا براگەورەکەیی حەممە ئاغا، بەناوی (سمایل ئاغا) دەکوژری و حەممە ئاغاش دەتوانی بکوژی بپارێ کەیی (ھەیتەیک بوو بەناوی سمایل ئاغا) بکوژیتەو، بەلام شمشیریک بەر بناگوویی دەکەوی و تاکو مردنیشی شوینی برینەکەیی ھەر دیار دەبیت و خوزاوی لێھاتوو، بەمەش بە برینداری دەکەویتە دەستی سوپای عوسمانییەکان. لەم شەویدا زۆرەیی غەفورییەکان دەردەچن و دەتوانن پرابکەن، بەلام مەحمودئاغا و حەممە ئاغای کۆی بەدیل دەگیرین، ھەرچەندە مەسعود مەحمەد دوو بۆچوون لەبارەیی مەحمود ئاغاوہ باس دەکات، لەوانە لەسەرەتادا دەگیریت دوايي ماوہیک مەحمود ئاغا ئازاد دەکریت و ھەندیکیت دەلین مەحمودئاغا ھەر نەگیراھو ھەر لە ئەنجامی ھاتوچۆی نیوان کۆی و کەرکوک و بەغدا بەھۆی زیندانی و سۆراغکردنی بەردەوامی حەممە ئاغاوہ لە کەرکوک نەخۆشە کەویت و لەوێ گیانی سپاردووہ (حەممەد، ۲۰۱۰: ۵۸ل). بۆ سەلمانانی بۆچوونی دووھەمیش ئەوا لە بەلگەنامەیکەیی عوسمانیدا لە نامەیکە کە بۆ ویلايەتی بەغدا نێردراوہ لە ریکەوتی (۱۹-)

4 تەقییەدین پاشا: کوری عەبدولرحمان حەلەبی، لە سەرئای خویندنی دا بە خویندنی نابینی دەستیپکردوہ و دواتریش بۆتە موفتی شام، دواتریش لە تەمەنی 51 ساڵیدا لە ساڵی 1868 بۆتە مۆتەسەریفی ویلايەتی شارەزور، لە دواتریش دا بۆتە والی بەغدا. (Cunbur, 2007: 162).

پەنجەب- ۱۲۹۰ ی کۆچی) که ئاماژە بۆ ئەو دەکات حەممە ئاغا لە بەغدا زیندانی کراوە و باوکی هەمیشە لە هەولێ ئازادکردنی داووبوو (MKT_MHM__00463_A } 001_001_001_001).

هەر لەمبارەو هەش کاپتن های لە باسی حەممە ئاغادا دەلیت "ئەو لە سەردەمی گەنجیتیدا شۆپی تور که کانی کردووە و دواتر بۆ ماوەی یازدە ساڵ گیراوە، تەنانهت لە شۆپی تور که کاندا بە شێکی گوپی لیبۆتەو، هەمیشە ئەو برینەیی بووبوووە کێشەیی بۆی" (Hay, 1921: p128)، بەلام دەبگۆزێنەو بۆ کەرکوک و دواتریش دەبیبەنە بەغدا، بۆ ماوەی یازدە ساڵ زیندانی دەکریت و لە زیندانداندا لۆقتنە (کافتریایەکی بچوک) دروست دەکات و خواردن بەی بەرامبەر دەدات بە زیندانیان و کارمەندان زیندانبیە که لە سەر ئەرکی خۆی. که بۆ ئەم ماوەی زیندانبیەشی خوشکە کەیی بەناوی (زیندەخان، خیزانی پەسۆلی که ریم ئاغای ئامۆزای حەممە ئاغا بوو) وە چەند کەسیکیتر بەردەوام کاری چیشت لێنان و مەتبەخچەییان بۆ حەممە ئاغا و زیندانبانیان زیندانبە کەرکوک. تاکو لە ساڵی ۱۲۹۹ ک و لە تەمەنی ۴۵ سالییدا لە زیندان ئازاد دەکرێ (حەممەد، ۲۰۱۰: ۵۴-۵۸) که ئەوکاتە تەنھا حەسەن ئاغا برا بچو که کەیی دەمینیت لە ژیان (حەممەد، ۲۰۱۰: ۵۸). ئەگەرچی بەر لە هاتنە دەرەو هەوێ لە زیندانداندا تۆزێک کار ئاسانی بۆ دەکریت، ئەویش بەهۆی هەول کانی باوکییەو که هەول دەدات لە زیندان دەریبەیت، هەر لەمبارەو هەش مەسعود مەحەمەد لە کتیبە کەیدا ئاماژە بۆ ئەو دەکات، که حەممە ئاغا ماوەیەک لە شاری کەرکوک دەستبەسەر دەبێ و لە مالی (نازم بەگ)، که لە بنەمالەیی نەفتچی و دەسەلاتداریکی بەناوبانگ بوو (حەممەد، ۲۰۱۰: ۹۷). ئەمەش دەرخەری ئەو هەوێ که هەموو ماوەی زیندانبیە کەیی لە بەغدا بەسەر نەبردووە.

ئەو هەوێ جیگای سەرنجە، لە بەلگە نامەیی کە عوسمانیدا لە نامەیی کە بۆ ویلایهتی بەغدا نێردراوە لە ریکهوتی (۱۹-پەنجەب- ۱۲۹۰ ی کۆچی) که ئاماژە بۆ ئەو دەکات حەممە ئاغا لە بەغدا زیندانی کراوە و دەلیت " لە سەنحاقی شارەزووردا، لە خانەدانزادە کانی قەزای کۆیەدا، مەحمود ئاغازادە (حەممە ئاغا) که بە سزادانی هەتا هەتایی سزادراوە و یازدە ساڵ دەستگیر کراوە، سەبارەت بە لیبوردنی ناوبرا، که شەش ساڵی حوکمە کەیی لە ئەنجومەنی بۆیو بەردنی ویلایهتی بەغدا ماوەتەو. تاوانباری ناوبرا بە دۆسیە کەییەو بۆ ماوەی کاتی سزادانە کەیی گواستراوەتەو. تاوانباری ناوبرا دۆسیە کەیی سەبارەت بە هۆکاری دەستگیر کردنە کەیی بە تەلەگراف شیکردراوەتەو و بۆ دیوانی یاساکان نێردراوە. لە گەل ئەمەش دا ئاغای ناوبرا مالی کەیی که دیاریکراوە، ئاغای ناوبرا

له گه‌ل براده‌ره کانی، یه کینک له کچه کانی به‌قال باشی مه‌حمود (مه‌حمود سه‌رۆکی به‌قاله‌کان) به‌ناوی که‌سکه یاشینجه بۆ مائی یه‌کن له براده‌رکانی بردراوه و کوشتراره. له‌دوای ئهم کوشتمش له گه‌ل هه‌ندئ له دۆسته کانی به‌هۆی به‌رده‌وامیان له شه‌قاوته و پیننی مائی خه‌لکیدا، له ئه‌نجامی ئهم به‌دوادا‌چوانه‌دا، وه به‌پینی مادده‌ی دووهم، یاسا سزای هه‌تا هه‌تاییه‌که‌ی به‌رده‌وامه ، هه‌ر له ریکه‌وتی ٤ - جماد الاول - ١٢٨٦ دۆسیه هاتوو‌ه‌که‌ی به‌ته‌وا‌ی نییه (ته‌نزیم نییه = کیشه‌ی تیدایه)، هه‌ر بۆیه سه‌باره‌ت به‌ چۆنییه‌تی جیبه‌جیکردنی سزاکه‌ی جارێک تێپارێژ به‌ ئه‌نجومه‌نی والا^٥ کراوه، تا‌کو هه‌ولدان و چاره‌سه‌ری دۆسیه‌ی ناوبراوه سه‌رله‌نوێ بخریته‌ پێپاردانه‌وه ("A_MKT_٠٠٤٦٣_MHM_٠٠١٠١_٠٠١_٠٠١").^٦

ئهو‌ی له‌م به‌لگه‌نامه‌یه‌دا ده‌بیرێت، حممه ئاغای تاوانباریش کراوه به‌ پیننی مائی خه‌لک و به‌مچۆره‌ حوکمه‌که‌ی به‌سه‌ردا سه‌پینراوه، به‌لام به‌ ووردبو‌نه‌وه‌ی زیاتر له به‌لگه‌نامه‌که‌ ده‌ریده‌خات که حممه ئاغای به‌هه‌ول له کانی باوکی، هه‌روه‌ها به‌هۆی ناو‌ن بوونی (ته‌نزیم نه‌بوونی) که‌یسه‌که‌ی یاخود بلیین نپاستیبوونی که‌یسه‌که‌ی، ئه‌وا تاوانه‌که‌ی به‌سه‌ردا ساغ نه‌بو‌یته‌وه و به‌سزایزیندانی هه‌تا هه‌تایی یاخود له‌سینداره نه‌دراوه. زیاتر له‌هوش له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی تاییه‌تدا به‌کۆدی (٦,١٠٣,٠..DA..I.A.O.B) سه‌باره‌ت به‌ کوژرانی که‌سکه مه‌حمود که‌ریم دا له‌به‌رواری ١٤-٥-١٢٨٦ له‌مائی شیهان ناویکدا کوژراوه، ئه‌گه‌رچی ئهم به‌لگه‌نامه‌یه‌ نوێیه له‌نیو مالپۆی ئه‌رشیفی عوسمانیدا بلاو کراوه‌ته‌وه، به‌لام به‌پینی زانیارییه‌ کانی سه‌ر ئهم مالپۆه ئاماژه به‌ حممه ئاغای ناکات که بکوژی ئهم ئافره‌ته بو‌ییت، ئه‌مه له‌کاتی‌کدا به‌پن مه‌سه‌ود مه‌حه‌مه‌د، ئه‌وا هه‌لمه‌ته‌که‌ی ته‌قییه‌دین پاشا و گه‌یرانی حممه ئاغای له‌سالی ١٢٨٤ ک‌پرویداوه، به‌لام کوژرانی که‌سکه له‌ سالی ١٢٨٦ ک‌پرویداوه، واته له‌وکاته حممه ئاغای له‌ زینداندای بووه (مه‌حه‌مه‌د، ٢٠١٠: ٥٨).

5 ئه‌نجومه‌نی والا: ئهم ئه‌نجومه‌نه له‌ سالی ١٨٣٧ دامه‌زرا، ئیشی ئهم ئه‌نجومه‌نه ئه‌وه‌بوو کاری نێوان خه‌لک و حکومه‌ت جیبه‌جی بکات، واته‌ پرده‌ی په‌یوه‌ندی نێوانیان بوو. دواتر ئهم ئه‌نجومه‌نه له‌ سالی ١٨٦٧ هه‌له‌وشینراوه و له‌ جیاتی ئه‌و ئه‌نجومه‌نی شورا‌ی ده‌ولت دامه‌زرا. (باجگر، ٢٠١٨: ١١).

6 بۆ بپیننی ده‌قی به‌لگه‌نامه‌که‌، بروانه‌ پاشکۆی ژماره (2) له‌ لیستی پاشکۆکاندا.

سینیم پروپو بوونو هه له گهَل شیخ بزینییه کاند:

حههه ئاغا هر له دواى هاتنه دهره وهى له زیندان، بۆ بهر گریرکردن له ده ستریزى هه مه وه نده کان بۆ سه ر شارى کۆیه و ناوچه ی غه فووریه کان، ئەوا دۆستایه تی له گهَل شیخ بزینییه کان پیکده خات، چونکه هه ندى له هه مه وه نده کان زوو و هیزشيان ده کرده سه ر شاره که (DH. MKT.) ۰۱۶۶۰،۰۰۱۴۳،۰۰۱. دواتریش خودی ئەم شیخ بزینییه بوونه کیشه یه کی گه وره بۆحه مه ئاغا و شارى کۆیه، چونکه دواى سوودمه ند بوونيان له به رو بوومی کۆیه، ئەوا ته ماحیان له کۆیه کرد و خه ریکی خۆ سه پاندى بوون له کۆیه (Hay، ۱۹۲۱: ۱۲۸p). دواتریش هه ر به وه نه و نه وستان و کهوتنه تالانکردنی شارى کۆیه و پرا و پروتی ئەم شاره و پریگرتن له خه لک. ئەم کیشه کیشه ی نێوانیان نزیکه ی ۲۵ سالی خایاند (حه مه د، ۲۰۱۰: ۵۹ل-۶۰)

بۆ ئەم بابه ته ش به لگه نامه یه کی عوسمانی ئاماژه به مه ترسی شیخ بزینییه کان ده کات له ناوچه که و ته نانه ت پشبینی جولاندى هیز ده که ن بۆ ده رکردنی شیخ بزینییه کان له ناوچه که دا، هه ره کو له به لگه نامه که دا ئاماژه ده کات "بوپوه به رایه تی کاروباری ناوه خۆ / کۆمسیۆنی کاروباری خیرا - وه لام ده رباره ی هۆکاره کان ۱۸- مایس- ۱۳۱۸ پۆمی که پشبینی تالانکاری و تیکدانی کاروبار کرا، له گهَل ئەمه ش دا له وه لامی سه ره تایی تالانکاریه کاند دووباره ئاگاداری دراوه به حه مه ئاغا له باره ی ده سته که وته کان ته نها له گوندى قازبه گ به یانکراوه. له مه ش زیاتر هه یج شتیکیتری نه نار دۆته وه، پوس له کاتی گوزارشت له پینداگریدا که وه لام نامه یه کی بۆ مه سه رفیه ت نووسیه، که له تالانکراوه کان حه مه ئاغا و میرزا قادر و په سول ئاغا کارکراوه. ئەگه ر نه یادت، هیزی سه ربازی له سزادانی دارایی که رکوک دارپکه وتبوو وه لیزه ش دووباره حه مه ئاغا ئاگادار کراوه ته وه که وه لامی کاره ئەنجامدراوه کان داوه ته وه و هیزی ناماده کراو تاکو هاتنی ئیزه هه ر چه ند خانوو و مال و هه ر چه ند کشتوکالی هاوالتیان زه ره ر پینگه به نیت به مه ش ئەم هیزه سه ر که وتوو ناییت، ئەگه ر هیزی ناماده کراو بۆ ئیزه جو له بکات، ئەوا ئاسایش له ناوچه که دا تیکده چیت و نامینیت. هه ر بۆیه له حالی په ریشانی خه لکی ناوچه که له تینییه به هیزه کاندایه که ده پره چاوبکریت. له بهر ئەمه شه زه ره رگه یه نه ری ئەم قه زایه ئاغا یه کان شیخ بزینییه کان که ناوچه که به ده ست ده هین، به مه ش بۆ چاره سه ری کیشه که ی کۆیه، هه ر پیاپیگ له قائمه مقام حیلمی به گه وه ده رچیت، پیوسته جیه جی بکریت" (BEO_001874_140494_001_001).

تەنانهت گەرزی و ئالۆزی لە گوندی (خرابه) دروستبوو لە نیوان حەممە ئاغا و شیخ بزینیه کان، که هۆکارە کەشی دەگۆپتەوه بۆئەوهی که جەمیل ئاغای کۆی حاجی ئەسەدئاغا هەڵدەستێ بە فرۆشتنی گوندی (خرابه) بە توفیق ئاغای شیخ بزینی، بەمەش حەممە ئاغا پێی ناخۆش دەبیت و بەدوای جەمیل ئاغا دەنێریت و پارە یۆیستی دەدات و گوندە که دەگۆپتەوه و پارە ی توفیق ئاغای شیخ بزینیش دەداتەوه و لەمەوه گوندە کە لەسەر تاپۆ دەکات و خوارزایەکی خۆی که زاواشی بوو، بەناوی سالح ئاغا^۷ لەسەر ئەم گوندە دادەنیت، هیندە ی پیناچی لە دەرفەتیکدا شیخ بزینیه کان که هەست دەکەن سالح ئاغا لە دەروە ی خرابە یه، هەڵدەستن بە هیژ شکرده سەر ئەم گوندە، بەلام دەستبەجی سالح ئاغا دەگۆپتەوه و دەیهوێت گوندە که کۆتێۆل بکاتەوه (حەممە، ۲۰۱۰: ل. ۶۰).

هەر ئەمەش وایکرد بەهۆی ئەم هیژ و تالانکاریه ی شیخ بزینیه کان حەممە ئاغا و مەلای گەورە هەولدهن بە په یوه ندیکردن بە مته سه ریفیه ی کەرکوک لە پێگه ی بیته له وه،^۸ بەلام بە ی سوود بوو، دواتر په یوه ندی بە ویلایه ی موسله وه کردبوو وه له بارودۆخی خۆیان ئاگاداریان کردبوونه وه، بەلام ئەوانیش وه لامیان نه دا بۆوه. ئینجا داوایان کردوو ه نامیان بگه یه نیته وه زیری ناوه خۆی ئەو کاتی ده وله تی عوسمانی، وه زیریش له وه لامدا پرسیبوو ئایا هۆی ساردی نیوان شیخ بزینی و حەممە ئاغا چییه؟ بەمەش له وه زیری ناوه خۆش ی ئومێد بووبون و ئەجاره هەڵدەستن بە ناردنی تەله گرافامه یه ک بۆ دیوانی سولتان (مایین-بلاط) بنێرن تاکو له و بارودۆخه یان ئاگاداریان بکەنه وه. بەمەش بە فرمانی سولتان، الی نقل ده کریت و مته سه ریف لاده بردیت له کاره کە ی و زۆریه ی به رپرسه سه ربازیه کان گۆانکاریان پیده کرێ و به فرمانی سولتان هیژێک به فرمانده ی نویره ده نێرن بۆ ده ستگیر کردنی پیاماقوول و ده ستپۆیشتوو ه کان شیخ بزینیان. بەمەش ماوه یه ک ئەم به رپرسانه ی شیخ بزینیه کان زیندان ده کرین و قه ره بووی زه ره و زیانه کەش ده ده نه وه خه لکی کۆیه و له م قه ره بووه ش دا ۴۰ لیره ده دریت به مەلای گەورە (حەممە، ۲۰۱۰: ل. ۶۲-۶۳).

7 بۆ ناوی ئەم کەسایه تیانه (جەمیل ئاغا، حاجی ئەسەدئاغا، توفیق ئاغا، سالح ئاغا) که له سه ره وه ناویان هاتوه، زۆر له سه رچاوه کاندایه گه رابن، بەلام هه یچ زانیاریه کمان له باره یانه وه ده ستته کهوت. توێژهران.

8 ئەو کاته به رپۆمبه ری تەله گرافامه (نائل ئەفەندی) بوو، که تورکیکی خەلکی ئەسته نبول بووه و په یوه ندی دۆستایه تی له گه ل مەلای گەوره زۆر به هه یز بووه، سه رجه می ئەم هه موو هه ولانه ی مەلای گەوره و حەممە ئاغا ش بۆ ئەم بابەته هه مووی ماوه ی ۳-۴ رۆژی خایاندوو وه سه رجه م سه سه رفه کانی ئەم په یوه ندی کردنه ش له ئەسته ی حەممە ئاغا بووه. (حەممە، ۲۰۱۰: ل. ۶۲).

لەگەل ئەمەش دا لەنامەيەكى وەزارەتى ناوەخۆى دەولەتى عوسمانى كە بۆ سەرۆكايەتى وەزيران نيز دراوہ و دەردە كەوئىت ماوہيەك حەمە ئاغا و بەرپرسانى شىخ بزئىيە كان لە موسل دەمئىننەوہ بەمەبەستى چارەسەر بوونى كيشە كەيان، ھەر وەكو لە بەلگەنامەيەكى عوسمانيدا ئاماژە بۆ ئەو دەكات و دەلئىت "بابى عالى (سەرۆكايەتى وەزيران) - نوسىنگەى نوسراوہ كانى بۆيۆە بەرايەتى كاروبارى ناوەخۆ - ژمارە: ۲۶۶۳ / بۆ: جەنابى پايەدار سەرۆكى وەزيران - بۆ: ھەموو لايەنى پەيوەندىدار: لە نىوان عەشايەرە كانى قەزاي كۆيە و رانايە ليكدوور كەوتنەوہ دروستبووہ، بەمەش تواناي كاروبارى گشتى دەولەتى لە ناوچە كەدا تىكداوہ، بۆ دەستپيكردى چاكسازى لە نىوان عەشايەرە ئاماژە پيكراوہ كان، كە بەرژەوہ ندىيە كانى لايەنگرانى پەسول ئاغا و حەمە ئاغا لە قەزاي كۆيە بە دەست بەيئىرئىت، كە بە ھۆى ھەبوونى ئەم دووانە لە ناوچە كەدا بە گشتى چاكسازىيە كانى حكومەت لە ناوچە كەدا قورس دەيئىت. تاكو دۆزىنەوہى پيگە چارەيەكى گونجاو لە نىوان ئەم عەشايەرە نادا، وا بە باش دەزانئىت كە رپگە بدريئىت بە مانەوہى حەمە ئاغا و پەسول ئاغا بۆ ماوہيەكى كاتى لە موسل. وە بە پيى گوتەى يە كيك لە ئەندامە كان كە لە تەلە گرافنامەى بەروارى ۱۲ - تشرىن الاول - ۱۳۱۱ (پۆمى پيشكەشكراوہ، وەلامدانەوہى بەدواداچوونە كان و ابەستەى پراى گشتى و كارى سەرۆكايەتى وەزيرانە. لە مبارەيەوہش ئەمەر و فەرمان لە حاوہ نشكۆوہ يە. لە ۱۲ - جماد الاول - ۱۳۱۳ كۆچى / ۱۹ - تشرىن الاول - ۱۳۱۱ پۆمى - وەزىرى كاروبارى ناوەخۆ: رەھىب" (BEO_۰۰۰۷۰۰_ ۰۵۲۴۸۵_ ۰۰۲_ ۰۰۱). بەم ھش چيتر شىخ بزئىيە كان نەيانتوانى وا بە ئاسانى ھيژش بکەنەوہ سەر شارى كۆيە و تالانكارى ئەنجامبەدن (عەمەد، ۲۰۱۰: ل ۶۴).

ھەر وەھا لە فەرمانئىكى سەرۆكايەتى وەزيرانيشدا ھاتووە: "بابى عالى (سەرۆكايەتى وەزيران) / نوسىنگەى نوسراوہ كانى بۆيۆە بەرايەتى كاروبارى ناوەخۆ - تەلە گرافنامەيەكى ھاتوو لە ويلايەتى موسلەوہ بۆ وەزارەتى ناوەخۆى پايەدار... لە نىوان عەشايەرە كانى قەزاي كۆيە و رانايە ليكدور كەوتنەوہ دروستبووہ، بەمەش تواناي كاروبارى گشتى دەولەتى لە ناوچە كەدا تىكداوہ، بۆ دەستپيكردى چاكسازى لە نىوان عەشايەرە ئاماژە پيكراوہ كان، كە بەرژەوہ ندىيە كانى لايەنگرانى پەسول ئاغا و حەمە ئاغا لە قەزاي كۆيە بە دەست بەيئىرئىت كە بەھۆى ھەبوونى ئەم دووانە لە ناوچە كەدا بە گشتى چاكسازىيە كانى حكومەت لە ناوچە كەدا قورس دەيئىت. تاكو دۆزىنەوہى پيگە چارەيەكى

9 بۆ بىننى دەقى بەلگەنامەى عوسمانى لەمبارەوہ بىروانە پاشكۆى ژمارە (3) لە ليستى پاشكۆكاندا.

گونجاو له نیوان ئهم عهشایه رانه، وا به باش زانرا که پێگه بدریټ به مانهوهی حممه ئاغای و پره سول ئاغای له موسل بۆ ماوه یه کی کاتی. مشیر حممه دفرمان ۱۲- تشرین الاول- ۱۳۱۱ / مه حممه د سالح " (BEO_000700_052485_003_001).

**تهوه وهی دووهم : شپوی (خدران) و سه ره که وتی حممه ئاغای له ئامانجه کهیدا
یه کهم: هۆکار و نه نجامه کانی دروستبوونی شپوه که:**

شپوی خدران ده گۆپته وه بۆ نه بنجای ملاملانی نیوان حممه ئاغای و سه یید ئه حممه د، که سه ره نه بنجام به شپوی خدران و لادانی سه یید ئه حممه د له پۆستی قائیمقامی کۆیه کۆتایی پیدیت، هه رچه نده طاهر احمد هه ویزی نوسه ری کتیی میژووی کۆیه، سه ره تایی کیشه که ی نیوانیان ده گه رنپته وه بۆ ئه وهی گوايه سه یید ئه حممه د نامه یه ک بۆ حممه ئاغای ده نیزیټ و پیی ده لیټ "ولاغیکی باشت هه یه، به دیاری ئی، به پاره ئی، بۆم بنیره"، حممه ئاغاش وه لآمی ده داته وه و ده لیټ "ئهو هیشتا ئهو پیاوه نییه، که سواری و لاغی من بی". دواتر سه یید ئه حممه د داوا له ده ولت ده کات دايمه زرین و وه کو قائیمقامی (رانیه) تاکو له وپوه زه ره له به رژه وه نده یه کانی حممه ئاغای بدات، بۆ ئه مه ش سه ردانی کۆیه ده کات، بۆ ئه وهی له پێگه ی کۆیه وه بچیته رانیه، به لام حممه ئاغای غه فوریان پیاوه کانی ده نیزیټه چپای هه یهت سولتان بۆ ئه وهی که مین بۆ دابنن، به مه ش دوا ی رزگار بوونی له م که مینه بوینگای سه ورده ش ده چیته وه سلیمانی و داوای هاوکاری له هۆزه کانی میراوده لی و جافه شه کان ده کات تاکو به سوپایه که وه به ره و رانیه رپوات (هه ویزی: ل ۹۵).

کوئخا هه ویزی شاخه پیسه که ۱ که خۆی له و شپوه دا به شداری کردوه و باس له هۆکاری دروستبوونی ئهم شپوه ده کات و ده لیټ "سه یید ئه حممه دی با به سه سول، که له ساداتی سلیمانی بو، له سه رده می عوسمانلییه کاندای فرمانی حکومه تی بۆ ده رچوو به قائیمقامیه تی رانیه، هه ماغا (بگه ره تیکای غه فوریان) به رژه وه ندیان له وه دا نه دیت ده سه لاتداریکی وه کو سه یید ئه حممه دی با به سه سول له رانیه بیته قائیمقام و له نگه ری ده سه لات به باریکدا بچیت که وار نه گه به زه ره ری خۆیان ته واو بییت، هه ماغا وه لآمی بۆ سه یید ئه حممه د نارد که، واز له و نیازه به یی و رپانیه نه گه رته به ره، سه یید ئه حممه د به وه درژدتر بوو له سه ره مه به سه ته که ی و رپاریدا به شپویش بیټ هه ر بچیت بۆ رانیه " (خه مه د، ۲۰۱۰: ل ۱۰۷).

10 بۆ ئهم ناوه له سه رچاوه مکاندای گه راین، به لام هه یچ زانیارییه کمان ده سه ته که وت. توژی ره ران.

سەرئەنجام شپۆی (خدران) لە نێوان ھێزە کەمی سەبید ئەحمەد و ھێزە کەمی حەمە ئاغا بە سەرۆکایەتی قادر ئاغادروست دەبیست و بە شکستی ئەو حەمە ئاغا کۆتایی دیت (ھەویزی، ل ۹۵). لەم شپۆدا حەمە ئاغا راستەوخۆ بەشدارێ نە کردوو و لە کۆیە ماوەتەو، ھەرچەندە زۆر گومانان کرد بۆ زانیی ھۆکاری بەشدارینە کردن راستەوخۆی شپۆ کە، بەلام نەگەشتین بە وەلامیکی گونجاو. ھەرچەندە دوای بە بیستی ھەوایی شکستی لەشکرە کەمی، ئەو دەچیتو زۆر کەس داوای لێدە کەن نپوات، بەلام بە گۆییان ناکات، تاکو لە «دەباخان» کەسێک بە ناوی (برایم) دەچیتە پێشی و داوای لێدە کات بگۆریتەو و نەچیت، ئینجا بە قەسە دە کات و دە گۆریتەو (ھەویزی، ل ۹۶). بۆ ئەم شپۆ حەمە ئاغا لەشکرێکی لە ئاکۆ و بلباس و خوشناو و خەلکی و لاکی کۆیە کۆ کردووە کە دوو ھزار کەس دەبوو و سەر جەم مەسەفی خواردن و ئامادە کارییە کانی ئەم شپۆش لە ئەستۆی ئەو بوو. کۆیخا ھەویز دەلی «لەشکرێ حەمە ئاغا لە شپۆنە سەختە کان خوایان توند کردبوو، تفاقیش وەھا ریکخرابوو لە سەنگەرە کاندای چینی گەورەیان راخستبوو، بەمەنجەل پلاوی لە سەر پۆدە کرا بۆ لەشکر، ھەر وەھا بە ئیستریش کوندە ئاو بۆ سەنگەرە کان دەچوو، بە بار نان دابەش دە کرا. وەستای چەخماخ ساز بە سەنگەرە کاندای دە گۆتا ئە گەر یە کێک فیشەکی پینەماپی بۆی داگر نەو، تەنانەت نالەند دە گۆتا و لاغی خواسی نال دە کردووە، لەشکر لەو سەنگەرە سەختانە کەوتنە جوولە جوول و بێ ئۆقرە پی، وردە وردە ھەر تاقمە سەنگەری بە جیھێشت و بەرەو مائی خوای تیی دەقوچاند» (مەمەد، ۲۰۱۰: ل ۱۰۷).

لەئەنجامدا سەبید ئەحمەد سەردە کەویت لە شپۆ کەدا و دەتوای خدران بگرت، تەنانەت دەچیتە دیو خانە کەمی قادر ئاغا و داوای قاوہیە کە لە قاوہ چیبە کەمی قادر ئاغا دە کات و داوای خواردنەو، بە ھەوت گولە قاوہ چیبە کە دە کۆژیت و دە لیت «وہختی خوای سویندم خواردبوو، ھەتا قاوہ چیشی بکوژم» (ھەویزی، ل ۹۵). ئینجا ھەرچی گوندی ناوچە کانی بیتوین و رانیە ھەبوو، کە ھی حەمە ئاغا و دۆستە کانی بوون، سویتیران و تالانکران (ھەویزی، ل ۹۵).

ئەگەرچی لە مەیدانی شپۆدا سوپاکەمی حەمە ئاغا شکستی ھینا، بەلام لە ئەنجامدا ھەر ئەو

11 بە وردبوونەومان لە بەلگەنامە عوسمانییەکان بۆمان دەردەکەوئ، کە ھەزە کوردییەکانی و مکو ئاکۆ و بلباس و خوشناو، ھاسۆزی حەمە ئاغا بوونە لە رووبەر و بوونەو شێخ بزینیەکان و لە رووبەر و بوونەو سەبید ئەحمەد دا لایەنگیری حەمە ئاغانیان کردووە (BEO_001874_140494_003_001).

سهرکه و توبوو له پیکاندى ئامانجه کهى و توانى نههیلئیت سهیدئه حممه له پۆستى قائیمقامى رانیه بههیلئیته وه، ته نانهت کویچا ههویژ که به شداری شهه کهى کردبوو، دهلیت «دهولتی عوسمانلی ویستی قهره بوی خهساره کهى حممه ئاغا بکاته وه، بهلام ئەوا گوتیوی «هیچ خهساره لمینه که وتوو» (حممه د، ۲۰۱۰: ل ۱۱۰).

له مباره وه له ناوچۆ کی یه کیک له بهلگه نامه عوسمانیه کاندان نووسینه کان مه سعود مه حممه پشپاست ده کاته وه ئامازه بۆ ئەم بابته ده کات و دهلیت « بۆ بوپۆز: داواکاری گشتی له موسل، وینه یه که له تهلگرافنامه ی بهرواری ۲۷- شوبات- ۱۳۱۸ یرۆمی - له نیوانی گهوره کان بهرزنجه شیخ ئەحممه ئەفهندی وه حممه ئاغای کۆیه هه ندی پروداوی دوو به ره کی پرویاندا وه که سهید ئەحممه هه لسا وه به کۆ کردنه وه ی عه شیره ته کان وه کو شیخ بزینی و شیر و بورتاس، ئینجا هیزشی کردۆته سهر گونده کان ژێردهستی حممه ئاغا و داوی تالانکردنی گونده که و کوشتنی خه لکی گونده کان سهر به ناوبرا، ئینجا حممه ئاغاش به مه بهستی به ره نگار بوونه وه و بهرگریکردن هه لسا وه به کۆ کردنه وه و وه گرتنی هاوکاری له عه شیره ته کان مه نگو و ئاکو و چهند عه شیره تیکیتی ناوچه که و هه لسا وه بهوانی شیخ بزینییه کان و کوشتن و پینی ئەوان. بهممش داواکارانی گشتی له سهنجاقی کهرکوک و سلیمانی هه لسا ون به ئالوگۆی نامه له نیوان سهرۆکی عه شیره ته کاندان، ئەممش به مه بهستی ته میپکردن و لپیچینه وه ی ئەم تاوانه و ههروه کو له لایهن فرمانبه رانی دادوره ی ویلایه ته وه به نووسراوی بهرواری ۲۲- آگوستوس- ۱۳۱۷ یرۆمی به مه بهستی ئاگادار بوون له پرودا وه کان و باوردۆخی ناوچه که هه لسا ون به ئاگادار کردنه وه ی شورای دهولت و سهرۆکایهتی پایهداری دهولت به مه بهستی لیکۆلینه وه کردن له پرودا وان» (BEO_001874_140494_003_001).^{۱۲}

له بهلگه نامه یه کیترا ئامازه ئەنجامدانی چاکسازی له نیوان عه شیره ته کان و چاره سهرکردنی کیشه که ده کات و دهلیت "له نیوانی گهوره کان بهرزنجه شیخ ئەحممه ئەفهندی وه حممه ئاغای کۆیه هه ندی پرودا پرویاندا وه که ناوبرا ون هه ندی پیاوانیان له عه شیره ته کانیان کۆ کردۆته وه و بووه نه ته هۆی توندوتیژی نواندن به رامبه ر مولک و مالی یه کتری و سوتاندن و له ناوبردن هه ندی گوند و کوژرانی ژماره یه کی زۆری خه لک و ده ره به در بوونی خه لکه که. له ئەنجامی ئەممش دا به پینی به لاغی کاورباری دادوه ری تاییه تی که له لایهن ویلایه تی موسله وه ئاگادار کرا ونه ته وه،

12 بۆ بینینی دمقی بهلگه نامه که، بروانه پاشکۆی ژماره (۴) له لیستی بهلگه نامه کاندان.

به رژه وهنديان دلنيا نايتهوه، بهمهش به پيداچوونهوهی داواي گشتي له ويلايهتي موسلهوه بو وهزارهتي داد ي پایه بهرز له گهل بلاو کراوهی بالای دهولت که تاييدا داواي پيداچوونهوهی خيرا کراوه له ۳۰- شوبات- ۳۱۸ رومي به ژماره حوت سهد و چل و سچ که فهريمان به ناگدار کردنهوه، سه روكايه تي کراوه. ماوهيه که له روه داوه کاني نيوان هم عه شايه رانه دا چهندين روه داوه رويانداوه، که له پيشتريش دا گرويک که ساني حو کمکراو بوو کهش که ليوردني بالايان بو دهر کرابوو، له دادگايي کردنه کاني کوپه دا که به شيوهيه کي سه رنج راکيش خه ساره و زياده کاني زياد بووو، دهر باره ي هم بابه ته دهسته ي به ريوه بردي نه نجومه ني مته سه ريفيه ي که روك، که به يانايي محاصه ماتي مه جوته به شيکي له پيش رويانيدا، بيرو بووه سه ربازيه کاني قبولنه کرد و لايبرد. له پيشتريش دا جولانه وه ئيستطلاعيه کان دووباره خودي ويلايه تي خه به ردار کردوه. له باره ي چه ته عه شايه ره کانيشدا، له وه سه روه بنده دا دووباره پايندي نه وه هلسو که وتانه بوته وه که نه مانهش له ناستي چاووه وانکراوا نين”
 ۱۳. (002_005_140494_BEO_001874)

له نهنجامي نه مه دا سه يد نه حمده له پوستي قائمقامي لاده برديت و له بهر نه وه ي زاواي شيخ سه عيد نه فنهديه، بويه سزايه که ي له سه ر سوک کراوه و ليوردني بوته کراوه، هه روه که له به لگه نامه يه کدا نامازه ده کات و ده لپت ” له ۱۸- ميس- ۳۱۸ رومي سه عيد نه حمده نه فنه دي زاواي شيخ کاک سه عيد نه فنه دي، له لايه ن والي پيشوو حازم به گ نه فنه ديه وه سالي رابردوو وه کاله تي قائمقاميه تي رانيه ي وه رگرتوه، له وداني نه وروداوه ي له کاتي گواستنه ويدا له بهروراي ۲۳- تشرين الاول- ۱۳۱۷ رومي، ته له گرافنامه ي هاتوو له وه زاره ته وه که ناوبراو و دوسته کاني ليوردني گشتيان بو به يانکراوه. فهريمان به راي ميري له ماده ي پيشوو دا وه کورپوزيک له معامله تي دواتر دا ناوبراو و دوسته کاني وه کو پيوست هلسو که وتيان نه کردوه، به لام به گه يشتي کاتي تيگه ياندين و ته ميي کردنيان نه رکي ويلايه ته، به لام به هو ي پيشاندان ريز و ئي حترام بو شيخي ناوبراو (شيخ سه عيد نه فنه دي، واته خه زووري سه عيد نه حمده)، نه وا ليوردني گشتيان بو دهر کرا. هه روه ها له کاتي پيشکه شکردني راپورتی داواکاري گشتي له دادگاي سه ربه خويدا داواکاري گشتيش وته ي په يوه ندياري نه بووه و ته نها له لايه ن نازم نه فنه دي به گه وه له بهروراي ۱۲- اغستوس- ۱۳۱۷ رومي به بي ره يانه وه يه که هه بووه دهر باره ي دادوهر ي و ياساي پيداچونه وه و به دوا داچوني ته ميي کردني هه ندي له عه شايه ره کان

13 بو بينيني دهقي به لگه نامه که، بروانه پاشکوي ژماره ي (5) له ليستي پاشکوکاندا.

کە سەرکەوتو ناییت. بەمەش شورای دەولەت، سەرۆکایەتی ئاگادار کردۆتەووە لە م بارو دۆخەدا، شورای ناوبراو بەردەست ناییت. لە ئەنجامی کێشەیی ئەحمەد ئەفەندییەووە لە کاتی گەشتی بابەتی مافی تاکە کەسیدا سەبید ئەحمەد ئەفەندی و دۆستەکانی لە سلیمانی و ناوچەکانیتردا وە هەلسەنگاندنی بابەتی حمە ئاغای و دۆستەکانی لە قەزای کۆیەیی تابعی سەنجەقی کەرکوک، لە بەدواداچونی معاملات و هەلسەنگاندنی داواکان و سەردانیکردنی دادگادارپاویژکردنی یاسایی تیگەشتی پێویستە. هەر وە کو لە داها تودا ئەوراقی پابەند بەم بابەتە پێویستە بۆ مەتەسەریفییەیی سلیمانی بنێردرێت، بەمەش خودی بەدواداچوونی ئەم بابەتە، ئاگادار کردنەووی هەردوو مەتەسەریفییەیی (کەرکوک و سلیمانی) پێویستە. لە تەلەگرافنامەیی پێشوو مەتەسەریفیی کەرکوک (عوسمان پاشا) لە ئەنجامی سزادانی ئەحمەد ئەفەندی کە بوەتە هۆی تالانکردنی چەندین مآل و دەست بەسەرداگرتنی ئەو مالانە، کە ئەگەر ئەمەش بەهۆی هێرشێ عەشایەری رانییە (واتە: شیخ بزینییەکان) هەو بوو بێت، لە گەڵ پێشاندانی ریز و ئیحترام بۆ شیخی ناوبراو (شیخ کاک سەعید ئەفەندی) ئەوا دەرخرەیی تا چڕادەیهکی بێ ئەدەبی و بێ سنوری مەتەسەریفیی ناوبراو (سەبید ئەحمەد)، بۆیە لە پلە و مەکانەتە کەیی دوورخراوەتەووە. (BEO_001874_140494_006_001).

دووهم: هۆکارەکانی شکستی لەشکرە کەیی حمە ئاغای:

۱- بێ سەرۆکایەتی لەشکرە کەیی حمە ئاغای، هەر چەندە سەرکردایەتییه کەیی دابوو دەست برازا و زاوای خۆی (فادەر ئاغای کۆی سمایل ئاغای) کە ئەگەر چی خودی ئەو کەسیکی ئازا بوو، بەلام لە توانایدا نەبوو سەرکردایەتی بەسەر ئاکۆ و بلباس و خوێشناو کانییدا بکات، پەنگە ئەگەر حمە ئاغای خۆی لە خدران بوایە، ئەوا ئەم لەشکرە بە ئاسانی بلأووی لێنەدە کرد.

۲- لەشکرە کەیی سەبید ئەحمەد وە کو (هێزە کەیی طارق کۆی زیاد لە فەتھی ئەندەلوس) وابوو، کە ئەوان هاتبوون و هیچ گەوانەو هیهکیان نەبوو، دەبوو هەررژد بن لەسەر بردنەووە، بەلام هۆزەکانی دۆستی حمە ئاغای لە مآل و حالیی خۆیان نزیکیبوون و سەلامەتی ئەوان لە گەوانەو هیان بوو لەم شپەدا (مجمەد، ۲۰۱۰: ۱۰۸-۱۰۹).

سببەم: هۆکارەکانی سەرکەوتنی حمە ئاغای لە پیکاندنی ئامانجە کەیی (کە بوو هۆی لابردنی سەبید ئەحمەد لە پۆستی قائیمقام):

١- سەھید ئەحمەد بە ئێ پرسى حكومت ئەم لەشكرەى كۆكردهوه.

٢- بۆ مانەوهى سەھید ئەحمەد بە قائىمقامى لەرانیە، بەتایبەتى لە دواى ئەم شۆه گەورەیه، ئەوا پێویستى دەكات هەمیشە هیزىكى ئامادە كراوى لە گەلدايىت.

٣- رانیە و پشدر هەرىمى سەر سنوورى ئێزانن و هەبوونى سەھید ئەحمەد بەمجۆرە لەم ناوچەیه لە بەرژەوهەندى دەولەتى عوسمانى نايىت، بەلكو هەبوونى حەمە ئاغا لە ناوچە كەدا زیاتر لە بەرژەوهەندى دەولەتدايه (محمەد، ٢٠١٠: ١٠٨).

ئەنجام:

لەم توێژینەوه یەماندا بە گشتى گەشتین بەم ئەنجامانەى خوارەوه:

١- بە پێى بەلگەنامە كانى عوسمانى دەردەكەوتى حەمە ئاغا لەناو دەولەتى عوسمانیدا جىنگاى بايەخ پیدان بووه، تەنانەت لە پیناوى خەلكى شارەكەى و هۆزە كەیدا ئامادەى پرووپووبوونەوهى عوسمانیە كانیى بووه و ئەمەش وایكردوه حەمە ئاغا بۆ ماوهى پازدە سال بەكەوتیە زیندانەوه. لە گەل ئەمەش دا دەولەتى عوسمانى ریزیان لەو گرتوه و زۆر جار حیسابى بەرژەوهەندى ئەویان كرده و تەنانەت بۆ چارهسەر كردنى كیشە كانى ناوبراو لە گەل هۆزە كانیتر ئامادەبوونە هیترى سەربازى بچولێنن، كە خودى ئەمەش لە بەرژەوهەندى حەمە ئاغا بووه.

٢- سەرەرای ئەوهى كەسێكى كۆمەلایەتى و سەرۆك هۆزىكى دەولەمەند و لێهاتوو بووه، ئەوا حەزى لە دۆستایەتى زانایانى ئاینى كرده و هەمیشە پەيوەندى و دۆستایەتى لە گەل مەلای گەورەى كۆیه دا هەبووه.

٣- بەلگەنامە عوسمانیە كان بۆمان دەردەخەن كە ناوبراو خاوەنى دیبلۆماسیەتێكى تاییەت بەخۆى بووه لپوو پوو بوونەوهى ئەو هۆز و هیزانەى كە مەترسى بوونە بۆسەر پینگەى خۆى و هۆزەكەى لە شارى كۆیه دا، هەر وه كو توانیویەتى بەهاو كاری شیخ بزینییه كانر وو پوووى هەمەوهەندە كان بییته وه لە شارى كۆیه و دواتریش رووپوووى شیخ بزینییه كان بییته وه و مەترسى ئەوان لە سەر شارى كۆیه و دەورو بەرى نەهیلێت.

٤- بەلگەنامە كانى عوسمانى ئاماژە بە پەيوەندییه كى باشى حەمە ئاغا لە گەل هۆزە كانى ئاكو و

بلباس و خوژشناو ده کهن، ته نانهت ئهم هوزانه پشتگیری هههه ئاغایان کردوه له کاتی هه بوونی شو و مملانی هههه ئاغا له گهل هوزه کانیتردا.

لیستی سه رچاوه کان:

کتیب به کوردی

- باجگر، نهوزاد یه حیا ۲۰۱۸: کوی سه بنجاق له بهلگه نامه کانی عوسمانی دا، وه گیزانی: ناشتی قادر، بلاو کراوهی زانکوی جیهان - خانهی بهلگه کان، ههلیر.
- تهیب، جهمال فهتولا ۲۰۰۸: کویه ۱۹۱۸-۱۹۵۸ "لیکولینه وهیه کی میژووی سیاسییه"، چاپی دووهم، چاپخانهی شههاب، ههلیر.
- ههویزی، طاهر أحمد: میژووی کویه، بهرگی دووهم/ بهشی یه کهم، چاپخانهی نمیر، بهغدا.
- محمه د، مه سعوود ۲۰۱۰: هه ماغای گهوره، چاپی دووهم، چاپخانهی ئاراس، ههلیر.
- حهیدهری، مومتاز، سنجای هیزش ۲۰۱۴: قاموسی ناوه نه مره کان، بهرگی یه کهم، چاپخانهی پرژه لات ههلیر.
- خوژشناو، هیمن عومهر ۲۰۱۷: بیروهی وروانینه کانی مه لای گهوره، ئاگرافیک، دیاربه کر.

سه رچاوه کوردیه کان به لاتینی

- Bacgir, Newzad Yahya 2018: Koysancaq le Belgenamekanî Osmani da, Wergêranî: Aşti Qadir, Bilawkirawey Zankoy Cihan- Xaney Belgekan, Hewlêr.
- Teyib, Cemal Fethûlla 2008: Koya 1918-1958 "Lêkolîneweyekî Mêjûyî Sîyasî ye", Çapi Dûyem, Çâpxaney Şehab, Hewlêr.
- Hewêzi, Tahir Ahmed: Mejúy Koya, Bergi Dûyem, Beşi Yekem, Çepxaney Nimîr, Bexda.
- Mehemed, Mes'ûd 2010: Heme Axay Gewre, Çapi Dûyem, Çepxaney Aras, Hewlêr.
- Heyderi-Sincawi, Mûmtâz, Hêriş 2014: Qâmûsî Nawe Nemrekân, Bergi Yekem, Çepxaney Rojhelât, Hewlêr.
- Xoşnaw, Hêmin Omar, 2017: Bîr û Riwanînekânî Melay Gewre, Çepxaney A Grafik, Diyarbekir

کتيب به تورکي

- Cunbur, Müjgân (2007). “Takî”. Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. C. 8. Ankara: AKM Yay.

به لگه نامه کان:

- B.O.A.I.. DA..6.103.0
- A_}MKT_MHM__00463_00101_001_001
- BEO_001874_140494_005_002
- BEO_000700_052485_002_001
- BEO_000700_052485_003_001
- BEO_001874_140494_003_001
- BEO_001874_140494_004_001

پاشکۆیه کان

پاشکۆی ژماره (1)، وپنهی هههه ئاغای کۆیه، که به کامیرای کاپتن های گیراوه.¹⁴

14 W. R. Hay, TWO YEARS IN KURDISTAN “Experiences of a Political Officer 1918-1920”, LONDON: SIDGWICK & JACKSON, LTD. 3, ADAJSVICE ADELPHI, W.C. 1921, p.150.

وەرگێزانی بۆ کوردی:

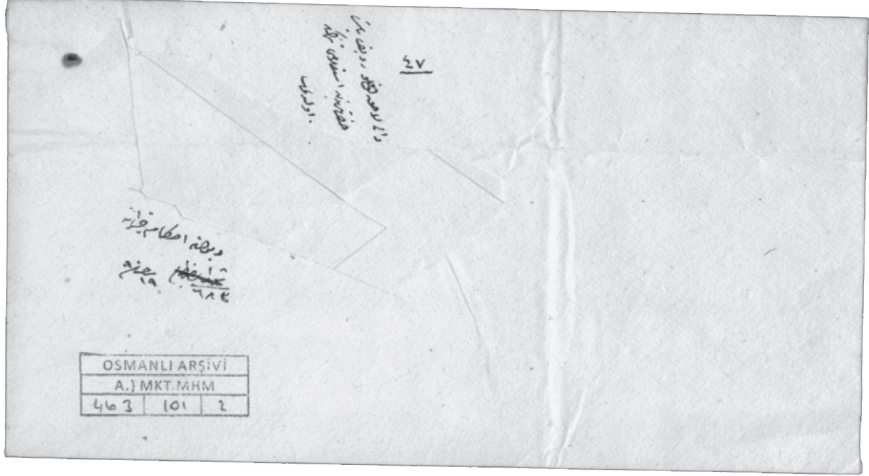
بۆ ویلایەتی بەغدای پایەبەرز

لە سەنجاقی شارەزووردا، لە خانەدانزادەکانی قەزای کۆیەدا، مەحمود ئاغازادە (حەممە ئاغای) کە بە سزادانی هەتاھەتایی سزادراوە و یازدە ساڵە دەستگیر کراوە، سەبارەت بە لیبوردنی ناوبراو، کە شەش ساڵی حوکمە کە ی لە ئەنجومەنی بۆیۆهەردنی ویلایەتی بەغدا ماوەتەو. تاوانباری ناوبراو بە دۆسیە کە یەو بە ماوەیەکی کاتی سزادانە کە ی گواستراوەتەو. تاوانباری ناوبراو دۆسیە کە ی سەبارەت بە هۆکاری دەستگیر کردنە کە ی بە تەلەگراف شیکردراوەتەو و بۆ دیوانی یاساکان نێردراوە. لە گەڵ ئەمەش دا ئاغای ناوبراو مالپە کە ی کە دیاریکراوە، ئاغای ناوبراو لە گەڵ برادەرەکانی، یە کێک لە کچەکانی بەقال باشی مەحمود (مەحمود سەرۆکی بەقالەکان) بەناوی کەسکە یاشینجە بۆ مائی یە کێ لە برادەرکانی بردراوە و کوشترآو. لەدوای ئەم کوشتنەش لە گەڵ هەندێ لە دۆستەکانی بەهۆی بەردەوامیان لە شەقاوت و ریبینی مائی خەلکید، لە ئەنجامی ئەم بەدواداچونانەدا، وە بەیبی ماددە ی دوو، یاسا سزای هەتا هەتاییە کە ی بەردەوامە، هەر لە بەرواری ٤ - جماد الأول - ١٢٨٦ دۆسیە هاتوووە کە ی بەتەواوی نییە (تەنزیم نییە = کێشە ی تێدایە)، هەر بۆیە سەبارەت بە چۆنییەتی جیبەجیبکردنی سزاکە ی جاریکیتر پراویژ بە ئەنجومەنی والایە کراوە، تاکو هەولدان و چارەسەری دۆسیە ی ناوبراو سەرلەنوێ بخرێتە ریباردانەو.

15 ئەنجومەنی والای: ئەم ئەنجومەنە لە ساڵی ١٨٣٧ دامەزرا، ئیشی ئەم ئەنجومەنە ئەو بوو کاری نێوان خەلک و حکومەت جیبەجیب بکات، واتە پردی پەیموندی نێوانیان بوو. دواتر ئەم ئەنجومەنە لە ساڵی ١٨٦٧ هەلۆشێنراوە و لەجیباتی ئەم ئەنجومەنی شورای دەولەت دامەزرا. (باجگر، ٢٠١٨: ١١).

زهرفی نامه کەش، له سهەری نوسراوه " ئەم نامە یه گه یشته نوو سینگی سەر کردە ی دیف (دیف باشی) ... دیوانی یاسای سزا، ۱۹ - رەمەزان - ۱۲۹۰." ۱۶

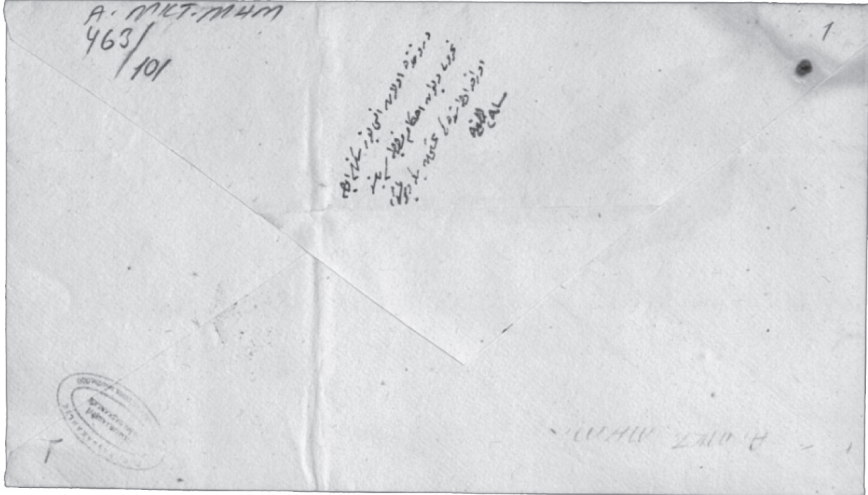
T.C. BAHARLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI BODU

A.)MKT.MHM.00463.00101.002

لەرووی دوو هەمی نامە کەدا نوسراوه " له ناو ئەم نامە یه دا شهش سهە و ههشتا ئاقچه، شیکردنه وهی یاسای سهەرۆ کایهتی دیوان " ۱۷.

T.C. BAHARLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI BODU

A.)MKT.MHM.00463.00101.002

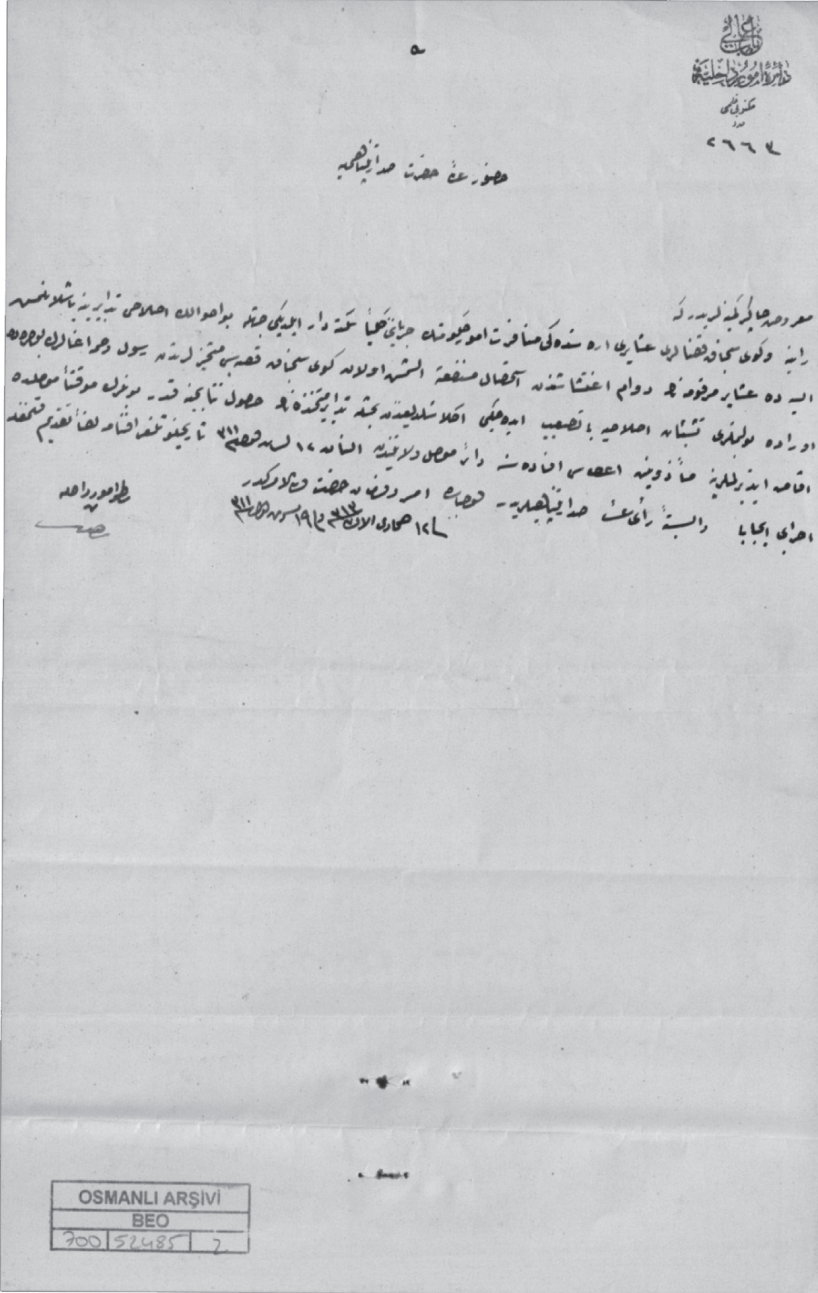
16 A_)MKT_MHM_00463_00101_002_001

17 A_)MKT_MHM_00463_00101_002_002

پاشکۆی ژماره (۳)

بهلگه نامه بهک له بارهی کیشهی نیوان حممه ئاغای کۆیه و شیخ بزینییه کان ده کات

T.C. BAHARLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOLU)

BEO.000700.052485.002

وەرگێڕانی بۆ كوردی:

بابی عالی (سەرۆكایەتی وەزیران)

نوسینگەى نوسراوەكانى بۆئێوەبەرایەتی كاروبارى ناوەخۆ - ژمارە: ۲۶۶۳

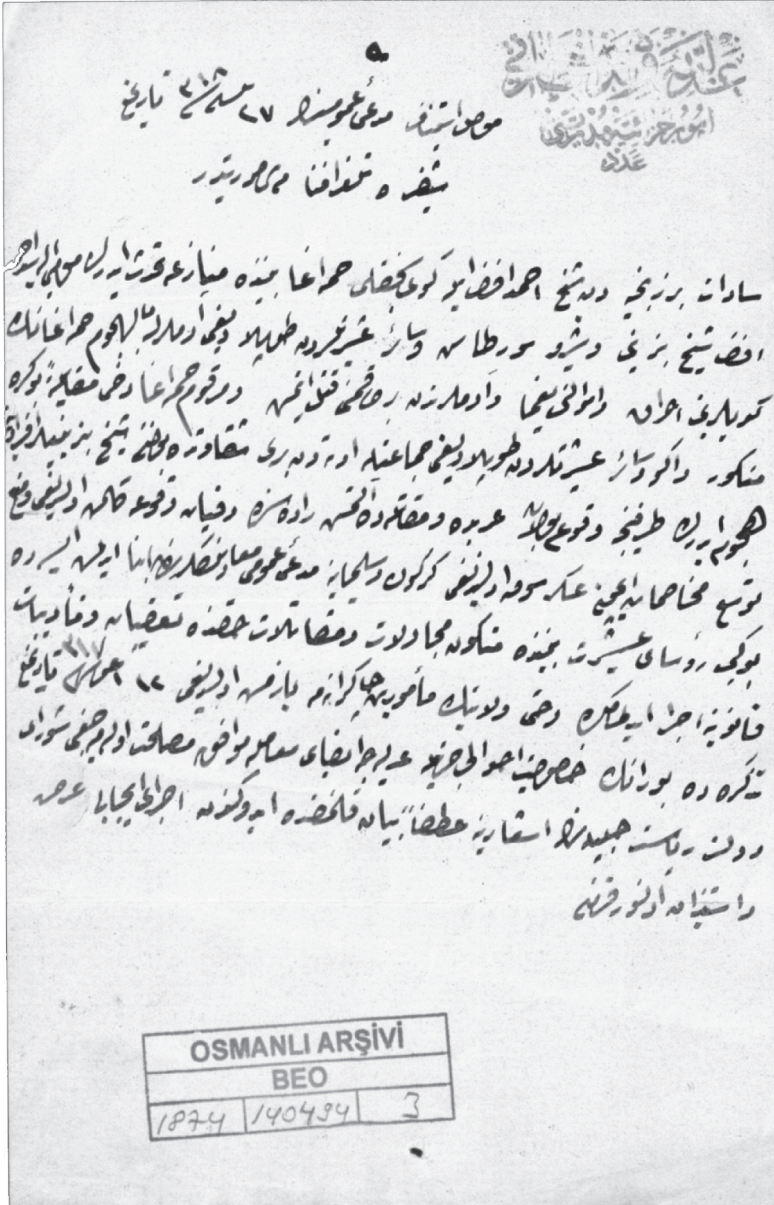
بۆ: جەنابی پایەدار سەرۆكى وەزیران - بۆ: هەموو لایەنى پەییوەندیار

لە نیوان عەشایەرەكانى قەزای كۆیە وێرانیه لێكدوووركەوتنەوێ دروستبوو، بەمەش توانای كاروبارى گشتی دەولەتی له ناوچەكەدا تێكداو، بۆ دەستپێكردنی چاكسازى له نیوان عەشایەرە ئاماژە پێكراوەكان، كە بەرژەوهندییهكانى لایەنگرانی پەسول ئاغا و حەمە ئاغا له قەزای كۆیە بە دەست بهێنرێت، كە بە هۆی هەبوونی ئەم دووانە له ناوچەكەدا بە گشتی چاكسازیهكانى حكومەت له ناوچەكەدا قورس دەبێت. تاكو دۆزینەوێ كۆیە چارهیهكى گونجاو له نیوان ئەم عەشایەرانهدا، وا به باش دەزانرێت كە پێگە بدرێت بە مانەوێ حەمە ئاغا و پەسول ئاغا بۆ ماوێهێكى كاتی له موسڵ. وە به پێی گوتهی یەكێك له ئەندامەكان كە له تەلهگرافنامەى بەروارى ۱۲- تشرین الاول- ۱۳۱۱ (پۆمى پێشكەشكراو، وەلامدانەوێ بەدواداچوونەكان وابەستەى پرای گشتی و كارى سەرۆكایەتی وەزیرانە. له مەبارەیهوێش ئەم و فەرمان له خاوەنشكۆوێه. له ۱۲-جماد الاول- ۱۳۱۳ كۆچى/ ۱۹- تشرین الاول- ۱۳۱۱ پۆمى - وەزیری كاروبارى ناوەخۆتێههیب.

پاشکۆی ژماره (٤)

بەلگه نامه يهك له باره ی كيشه ی نىوان حهمه ئاغا و شىخه كان بهرزنجی

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA) *

BEO.001874.140494.003

وەرگیزانی بۆ کوردی:

بۆ پەیز: داواکاری گشتی لە موسڵ

وینەبەك لە تەلگرافنامەى بەروارى ۲۷- شوبات- ۱۳۱۸ی پۆمى

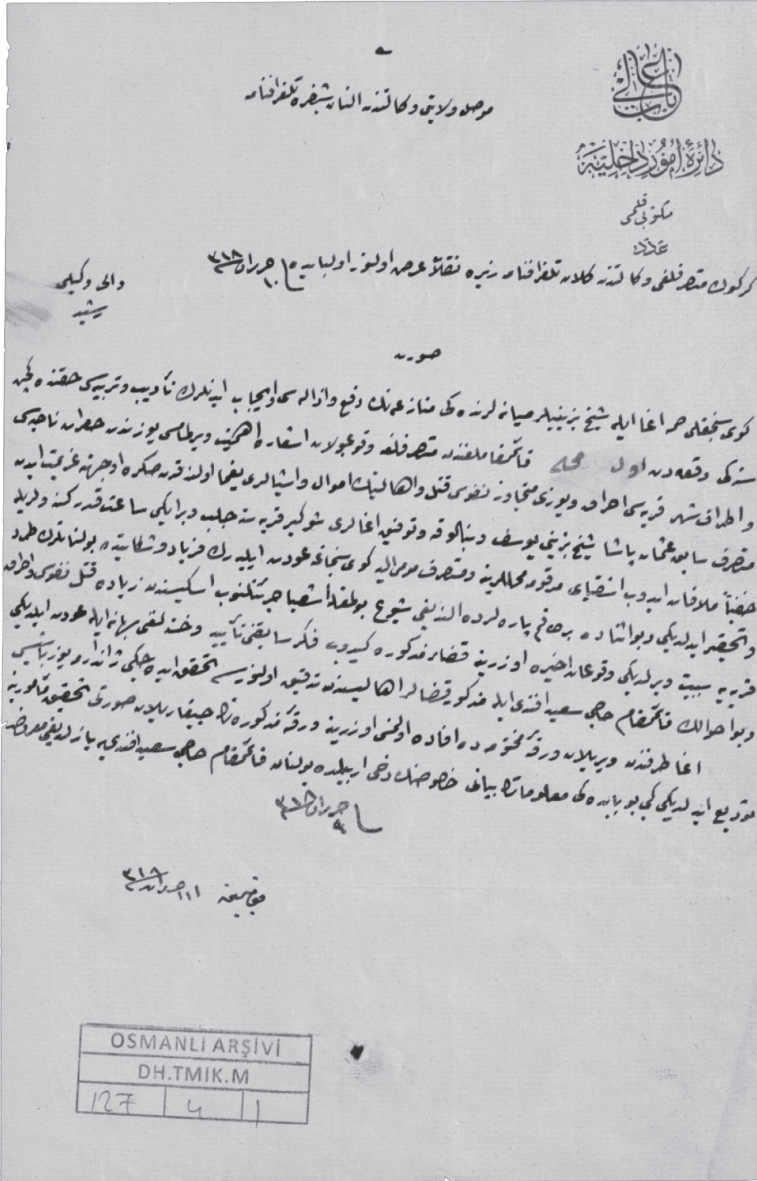
لە نێوان گەورەکان بەرزنجە شیخ ئەحمەد ئەفەندی وە حەمە ئاغای کۆیە هەندى پروداوى دووبەرەکی پرویانداوہ کہ سەبید ئەحمەد هەلساوه بە کۆکردنەوہی عەشیرەتەکانی وە کو شیخ بزینی و شیر و بورتاس، ئینجا هێرشی کردۆتە سەر گوندەکانی ژێردەستی حەمە ئاغای غەفوریان و دواى تالانکردن گوندەکە و کوشتنی خەلکی گوندەکانی سەر بە ناوبرا، ئینجا ئەویش بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوہ و بەرگریکردن هەلساوه بە کۆکردنەوہ و وەرگرتنی ھاوکاری لە عەشیرەتەکانی مەنگو و ئاکۆ و چەند عەشیرەتێکی تری ناوچەکە و هەلساوه پیاوانی شیخ بزینیەکان و کوشتن و پینی ئەوان. بەمەش داواکارانی گشتی لە سەنحاقی کەرکوک و سلیمانی هەلساون بە ئالوگزی نامە لە نێوان سەرۆکی عەشیرەتەکاندا، ئەمەش بە مەبەستی تەبئیکردن و لێپێچینەوہی ئەم تاوانە و ھەر وە کو لەلایەن فەرمانبەرانى دادورەى ویلايەتەوہ بە نوسراوى بەروارى ۲۲- آگوستوس- ۱۳۱۷ی پۆمى بە مەبەستی ئاگاداربوون لە پروداوه کان و بارودۆخی ناوچەکە هەلساون بە ئاگادارکردنەوہی شورای دەولەت و سەرۆکایەتی پایەدارى دەولەت بە مەبەستی لیکۆلینەوہ کردن لە پروداوانە.

پاشکوی ژماره (۵)

بهلگه نامه یه که له باره ی کوشتن و برینی ناوچه کانی ژیرده سه لاتی حمله ناغا له لایهن به رزنجیبه کانه وه.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAIRE BASKANLIĞI (BOA)

DH.TMIK.M.00127.00004.001

وەرگێڕانی بۆ كوردی:

بابی عالی (سەرۆكایەتی وەزیران)

بەرئێوە بەرایەتی كاروباری ناوەخۆ

بیھێ (بەناوی خودا)

تەلەگرافنامە یەکی شیفەرەیی بۆ وە کالەتی ویلايەتی موسل

نامە یەکی گەیشتو لە مەسەرفیەیی کەرکوکەو بۆ وەزیر لە ۱۰-حزیران-۱۳۱۵

وە کیلی والی : رەشید

وێنە یەك

لە نێوان گەورەکانی بەرزنجە شێخ ئەحمەد ئەفەندی وە حەمە ئاغای کۆیە هەندێ پروداو پرۆیانداووە کە ناوبراوان هەندێ پیاوانیان لە عەشیرەتەکانیان کۆ کردۆتەووە و بوو تە هۆی توندوتیژی نواندن بەرامبەر مۆلک و مائی یەکتەری و سوتاندن و لەناوبردنی هەندێ گوند و کۆژرانی ژمارە یەکی زۆری خەلک و دەر بەدەر بوونی خەلکە کە. لە ئەنجامی ئەمەش دا بە پێنی بە لاغی کاروباری دادووەری تایبەتی کە لە لایەن ویلايەتی موسڵەووە ئاگادار کراو نەتەووە، بەرژەو هەندیان دنیایا ناییتەووە، بەمەش بە پێیدا چوونەووەی داوای گشتی لە ویلايەتی موسڵەووە بۆ وەزارەتی دادی پایە بەرز لە گەل بلاو کراووەی بالای دەوڵەت کە تیایدا داوای پێیدا چوونەووەی خێزا کراو لە ۳۰- شوبات- ۳۱۸ (پۆمی بە ژمارە حەوت سەد و چل و سێ کە فەرمان بە ئاگادار کردنەووە سەرۆكایەتی کراو. ماو یە کە لە پروداوەکانی نێوان ئەم عەشایەرەدا چەندین پروداو پرۆیانداووە، کە لە پێشتریش دا گروپیێک کەسانی حوکمکراو پھوکەش کە لێبوردنی بالایان بۆ دەر کرابوو، لە دادگاییکردنەکانی کۆیەدا کە بە شێو یەکی سەرنج پراکیش خەسارە و زیادەکانی زیاد بووبوو، دەر بارە ی ئەم بابەتە دەستە ی بەرئێوە بردنی ئەنجومەنی مەسەرفیەیی کەرکوک، کە بە یاناتی مخاصەماتی مەجوئە بە شێکی لە پێش پرودانیدا، بیروباو پە سەربازییەکانی قبوڵنە کرد و لا ی برد. لە پێشتریشدا جولانەووە ئیستتلاعییەکان دووبارە خودی ویلايەتی خەبەردار کردووە. لە بارە ی چەتە عەشایەرەکانیشدا، لەو سەرو بەندەدا دووبارە پابەندی ئەو هەلسو کەوتانە بۆتەووە کە ئەمانەش لە ئاستی چاوپۆوان کراو دا نین.

Extended Abstract:

Kurds had given a lot of leaders among its history, some of them whose names are reminded up until now as honorable, due to having some speciality such as generous, merciful, brave and revolutionary etc. Hama Agha-i Koya is one of these leaders who his community has given to the history. He was a very merciful, generous and powerful person. Obviously existing sources are incomplete to study on him, but due to existing Othman's archives and documents enable us to illustrate the biography of this person.

This paper consists two main chapters with an introduction about Hama Agha with some of the figures, each section has some parts. In the introduction, the demography of Koya City and societal and economic situation at the time of Hama Agha has been discussed.

In section one, the biography and personality of Hama Agha, his life and Hama Agha's life in the prison of Baghdad and Kirkuk and his conflicts with Shaikh Bzain clan have been discussed by narrating the Ottoman Archives and contemporary sources. While in section two, sheds new light on the reasons and results of the battle of (Khedran) and Hama Agha's victory according to the Ottoman Archives.

After getting Ottoman Archives, the study has got some results such as he had been given importance by the Ottomans, even due to protect his tribe, he was ready to fight against Ottomans. Therefore, he had been arrested and lived in Ottoman's prison in Baghdad and Kirkuk. In addition, the Ottomans helped him, when he fought with other Kurdish tribes. However, he was a lord and social chief, and gave importance to stay with educated men and imams, for example; Mala-i Gawra-i Koya was his close friend. Moreover, Hama Agha had a good relationship with Ako, Bilbas and Khoshnaw tribes, even these tribes helped him during the conflict with other tribes.

WERGEREK / A TRANSLATION

Mîrektiya Hekkariyê ya Kurdan (Sedsala 14-15an)*

The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)

Alexander Khachatryan

Ji Îngîlîzî: Mehmet Şirin Filiz**

Peydabûna xanedan û mîrektiyên kurdan ên başûrê Ermenistanê heya vê gavê di xebatên kurdolojî û ermenolojiyê de nebûye mijara xebatên taybet. Sedema vê yeke bi kêmasiya xebatên bi vî warî re têkildar e û metodolojiyê rast û dirust jî tune¹. Analîzeke bi hurgilî di derbareyê materyalên ku ji çavkaniyên ermenan hatine bidestxistin û berawirdkirina wan bi epîgrafên erebî yên ku di qadên başûrê Ermenîstanê de hatine parastin, siberoj dê kronoloji, jeneoloji û dîroka sosyopolîtîk a xanedanên kurdan derxe holê.

Hin mîrektiyên kurdan li başûrê Ermenîstanê di sedsala 14an de, ji mêj ve dihatin zanîn. Di nav van mîrektiyên feodal de Baxeş/Bedlîs (Eşîra Rojkî), Wan-Westan (Eşîra Hekkariyan) û yên biçûk wekî Hîzan, Hazo, Çêrmûg, Spayîrd, Palo hebûn, herêmên din ku di nav mîrektiya Hekkariyan de bûn Wan-Westan (wekî Şemo, Şembo an jî Şemyonîd jî tê zanîn)² xwedî cihekî taybet bûn.

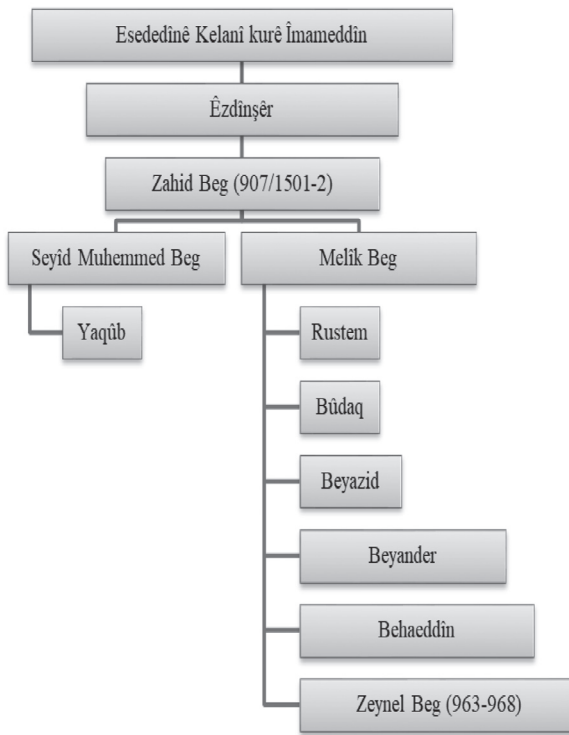
* Berî mirina wî bi demeke dirêj Dr. Alexander Khachartian soz dabû ku ev gotara berdest, peşkeşi *Iran and the Caucasus*ê bike; lêbelê mirina wî ya ji nişka ve rê neda vê plana xwe bibe serî. Digel vêkê jî di demekê kin de jina wî gotara ku nehatiye weşandin da min ku di rastiya xwe de hin wersiyona destpêkê bû. Digel hin kêmasiyên wê yên eşkere, min hewl da ku ez wê edit bikim û bo weşanê amade bikim. Helbet nivîskar divê ev gotar temam bikira, wê jî vê versiyonê gelek çêtir bibûya. Lêbelê ev wersiyona berdest jî, ji bo xebatên qadê gelek giranbuha ye. Di her şertî de ez difikirim ku weşandina vê xebata hevalê min î mirî, vazifeyê exlaqî ye, karekî giranbuha û zanistî ye jî. (Editor)

** Lêkoliner, Beşa Ziman û Çanda Kurdî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn- Tîrkiye. ORCID: 0000-0003-0622-5510

1 Ji bo nêrînên metodolojîk di xebatên kurdolojiyê de, bi taybetî jî serdema ku kurd ketine nav Ermenistanê bnr.; G.S. Asatrian, "Die Ethnogenese der Kurden und die fruhe Kurdisch-Armenische Kontakte", *Iran and the Caucasus*, vol. 5 (2001):41-74.

2 Têgeha Hakkariya di lîteratûrê de hem ji bo nîşandana erdekî, hem jî eşîrekî tê bikaranîn, Wefayatu'l-

Heya demên dawî jî, baweriya serdest ew bû ku damezîrînerê vê mîrektiyê ku di nav xwe de heremên wekî Wan, Colemerg û Hekkariyan, Esededdîn Kelanî (salên 80-90 yê sedesala 14an) bû. Mîr Êzdînşêr kûrê wî bû. Ew bawerî di lîteraturê de bêhtir dihate qebûlkirin, bi taybetî jî di xebatên E. Zambaur, M. A. Zekî de³. Ev lêkoleran, bingeha agahiyên xwe ji daneyên *Şerefnameyê* girtibûn. Li gor agahiyên vê xebatê ew nivîskarên ku behs li ser wan bûn, bi xeletî difikîrîn ku Êzdînşêrê I. (Êzdînşêrê damezîrînerê mîrektiya Hekkariyê), Êzdînşêrê II. (Êzdînşêrê kurê Esededdîn) ku çar-yeka 15an de desthilatdar bû. Di encamê de Êzdînşêrê I. û nesla wî ya nêz di şecereya ku ji hêla wan ve hatiye sazîkirin de kêma. Li jêr binêrin (E. Zambaur).

Tablo 1: Rêveberên Wan, Westan, Colemerg û Hekkariyê.

Áyan we Ebnau'z-Zeman, Cilda 1. (Beirut 1979): 180-181; İbnü'l-Esir, el-Kamîl fi't-Tarîx, Cilda 19., (Beyrût, 1979): IX, 384, 385, X, 604; V. Minorsky, Studies in Caucasian History (London, 1953): 144,146; "Hakkari", Encyclopedie de l'İslam, Nouvelle Edition (E.I.N.E.), vol. 3 (Paris-Leiden, 1971): 85; Dekhoda (Loyat-nâme-ye Dehxoda, h.ç): h.c.; Di vê gotara navborî de têgeha Hakkari em ji bo navê eşîrekê bi kar tînin. Ji bo nişandina navê wîlayetekê, em ê vê têgehê bi awayekî giştî, çawa ku di çavkaniyên erebî de hatiye bikaranîn, bi kar bînin.

3 Muhammed Emin Zekî, Tarîxü'd-Duvel we'l-İmaratî'l-Kurdîyye fi'l-Ehdî'l-İslamî, (el-Qâhire, 1949); E. De Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslam (Berlin, 1955).

Di çarçoveya agahiyên dawî yên ku ji çavkaniyên ermenan hatine bidestxistin, bi taybetî jî hin kolophonên destxetên ermenan û encama xebateke dawî ya Prof. Levon Khatchikian nîşan dide ku Êzdînsêr, damezîrînerê Mîrektiya Hekkariyê, ku di çavkaniyên ermenyan de baş dihate zanîn, di çaryeka sedsala 15an de ne desthilatdar bû, bes di salên 1380an de desthilatdar bû. Ji bîlî vê yekê Kahtchakian navên hin mîrên xanedanên Hekkariyê derxistîye holê, ev jî bûye sedem ku bingeha van eşîrên kurdan baş werin zanîn. Eger em gavekî din ji vê xebatê wedetir biçin, ew agahiyên ne-sîstematîk ku di materyalên dîrokî yên di çavkaniyên Ermenyan de hebûn, berhev kirine û nîşan daye ku ev mîrên kurdan behs li wan bûne, ji salên 1380an ve rolên girîng di jiyana sosyopolîtîk a bajarên başûrê Ermenîstanê de girtine.

Ligel vê yekê problem divê bê revîzekirin. Em ê hewl bidin hemû detayên ku di derbarê Mîrektiya Hekkariyê ya li beşa Wan-Westanê de ji bo analîzkirina jeneolojiya wan, derxistina nexşeyek kronolojiya desthilatbûna wan û sedemên têkçûna wan vekolin.⁴

Colophonên destxetên Ermenan di derbarê têkçûna eşîrên kurdan ên serdema nîveka sedsala 14an de agahiyên gelek gîrîng didine me. Ji ber vê yeke di colophonê sala 1318an de hatiye nivîsandin behsa van xalan hatine kirin: “*Niha Khndu Beg Terziyê qezeya Westanê, Încîleke min ku di bin çavderiya kurdekî de bû standiyê.*”⁵

Heya destpêka sala 1338an, kurd wek şervanên parçeyek artêşa Xanedana Çobanî xwe didan nîşandan (Tîmûrtaş İbn Çoban 1318-1328). Kurdan li hember ‘Elaeddîn Eretna şer dikirin. ‘Elaeddîn li Erzincanê serxwebûna xwe bi dest xistibû.

“*Di sala 87an de (1338) li gor Teqwîma Ermenan, Tîmûrtaş derket holê û êrîşî Erzîncana ku di bin parastina Xwedê de bû kir, kurd û tetarên heremên hemû, top kir û bajar dorpêç kir.*”⁶ Hebûna eşîrên kurdan di rojên Çobanî de, bi xwe ne semptomîk bû. Mirov dikare bifikire ev eşîr ji ber ku girêdayî Çobanî bûn, mecbur man ku alîkariya xizmeta leşkeriya wan bikin.

4 Nivîskarên ereb yên di sed salên 12 û 13an de pesen dikin ku eşîrên kurdan ên koma Hakk - riyani ji gund û wîlayetên Musilê li bakûr ber bi sinorê Cezîretu Ibn Umer ve dirêj dibin. Ev wîlayet bi toponym (navê cih) xwe tê zanîn (bnr. Yaqût al-Hamewî, Mu’cemu’l-Buldan, Cil - da 5an, (Beyrut, h.ç.): 408; Aboulfeda, *Geographie d’Aboulfeda*, Texte arab publié d’après les Manuscrites de Paris et de Leyden par M. Reinaud et M.G. de Slane (Paris, 1840): 275; “Al - hakkâriyya”, *Al- Muncid fi’l-Luxati we’l-E’lam*, (Beyrût, 1983): 729. Navê Hakkariya erdeki gelek fireh di nav xwe de dihewîne ji jora Zapê heya Colemergê.

5 *Խղակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականիս* կազմեց Ե. Լալայեան, պրակ առաջին (Թիֆլիս, 1915): 114-115 ‘*Մ.Ղ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, կազմեց Լ. Խաչիկիս ըւսան, 1950): 153.

6 Bnr.:304-305

Li gor nivîstekeke erebî ku heya vê demê li Xelatê hatiye parastin.

الامير الكبيرالمقتول في مقاتلة الاكراد... تيمورتاش بن الامير الكبير تور تاش توفي في شهر ربيع الآخر من شهور سنة ثمان وعشرين و سبع مائة.

“Kurd(ên Xelatê) mîrê mezin Tîmurtaşê kurê Turtaş di meha Rebû’l-Axir, 728an de kuşt (Rebandan 1328).”⁷

Wisa xûya dike ku li gor Thovma Metsopetsî’s. “Kurdan, heyfa wan erdên xwe yên talankirî girt...”⁸ Ew bi heman demê ve girêdayî ye. Li gor colphona Încîla ku li Axtamarê di sala 1355an de bi xetên ermenkî hatiye nivîsîn wiha dibêje... “ku di wan rojên anarşik de ku bi darê zorê hemû netew û eşîrên derdora welat girtin bin desthilatdariya xwe, ew ji nesla Deccal dihatin. Heya ku wan ruhê xwe ji dest da, îşkence li neteweya me ya xaçhebîn kirin”⁹. Piştî vê pasajeke din vê yekê piştrast dike ku hejmarek zêde ermenên Westanê di sala 1377an de bi awayekî giştî bi encama helwestên hovane yên kurdan gelek zilm û zordarî dîtine: “Gelek ermenî bi destê kurdan hatine qetilkirin.”¹⁰

Piştî têkçûna Çobaniyan ya sala 1357an başûrê Ermenistanê ket bin desthilatdariya Celayîriyan. Piştî Sultan Uweys (1357-1374) li şûna wî Sultan Huseyn hat (1374-1382). Ew li Tebrîzê bi destê birayê xwe Ehmed hate kuştin. Di vê serdemê de başûrê Ermenistanê ji aliyê kurekî din ê Uweys ve hate birêvebirin, Bayezid (1382-184),¹¹ Celayîrî Sultan Ahmad li Tebrîzê di sala 1382an de derket ser text; lêbelê birayên wî li hember wî serî hildan. Bi alîkariya hêzên leşkerî yen Qere Muhammedê Qereqoyîni ew li hember birayê xwe bi ser ket.¹² Digel vê yeke rewş guherî, vê carê jî ew û Qere Muhammed ku bûbû xwedî hêzeke mezin li Ermenistana navîn di dijberî hev derketin. Ew li hember artêşeke mezin ku ji hêla Toktamiş Han ve dihat birevebirin, di sala 1384an de şer kir lêbelê bêyî ku berxwedaneke baş bide, reviya Bexdayê.¹³ Waqanûsên ermenî dinivîsin ku “Sultan Ahmed Xanê Tebrîzê bi pêşengiya mîrê kurdan (Medan), bi rêya Vostanê, koçî bajarê Babilonê kir ku ev

7 Bnr. Aptûrrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri* (İstanbul, 1932): 75; Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, publié sous la direction de Et. Combe, de J. Sauvaget et de G. Wiet, tome XV (le Caire, 1956): 247, no. 5562.

8 Թովմա Մեծովիցի, *Պատմություն Լանկ-Թեմուրայ հաջորդաց իւրոց* (Փարիզ, 1860): 29.

9 Լալայեան, *op.cit.*: 203-204; cf. hem jî Խաչիկյան, *op.cit.*: 414.

10 *Հայ ժողովրդի պատմություն*; h. 4 (Երևան, 1972): 21.

11 Bnr. *Ibid.*: 20-21; Վ. Մանանդյան, *Երկեր*, հ. 4 (Երևան, 1977): 347; cf. herwiha Zambaur, *op.cit.*: 253; J.M. Smith, “Djalayir-Djalayirid”, *El*, vol. 2 (Leiden-London, 1965) 401-402.

12 Մամուել Անեցի, *Հասարակութի գրոց պատմագրաց*, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յավելումներով և ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Սիքակեանի (Վաղարշապատ, 1893): 170; cf. herwiha Մանանդյան, *op.cit.*: 347.

13 *Հայ ժողովրդի պատմություն*. 22-231.

bajar niha wekî Bexda tê zanîn, di wan salên ku ew desthilatdar bû de wî hemû merixê xwe û artêşa xwe jî bi xwe re birin."¹⁴ Ji van îfadeyan tê fêhm kirin ku Mîr Yezdin hevalbendê Siltan Ahmedê Celayirî bû.

Li ser epîgrafên erebî yên li başurê Ermenistanê derbarê tarîxa niştecihbûna Mîr Êzdîn de li Wanê, an jî Westanê gelek agahiyên girîng hene. Ji ber vê yeke di têtetêna Qubbeya Helîme Xatûna ya Westanê ku bi awayekî baş hatiye parastin de wiha dibêje:

امر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عز الدين برسم المرحومة حليلة خاتون في محرم سنة ستة وثلاثين و سبع مائة.

"Ev qebra pîroz ji bo Helîme Xatûn, meha Muharremê (21ê Tebaxê-20ê Îlonê)"¹⁵ di sala 736an de bi fermana Melîk Îzeddîn hatiye çêkirin."

Her çend ev nivîstek behsa nijada Melîk Îzeddîn neke jî, hin sedem hene ku em bawerî binin ku ew ji eşîra Hekkariyê bû.

Agahiyên pêşîn ên derbarê hewldanên vî mîrî de kêm in, lêbelê tê behskirin ku ji destpêka 1384an ve rêvebirek bi navê Êzdînşêr, di jiyana polîtîk a wîlayetên başurê Ermenistanê de roleke girîng lîstîye. Behsa vî mîrê kurd, paşê ji hela Thovma jî tê kirin. Mesopetsî behsa wî li gel Tîmûr di sala 1387an de bi dagirkirina daristanên Wanê dike

Di navbera çavkaniyên Ermenan û nivîstekên erebî ku li jor hate behskirin de 50 sal navberek/valahiyek heye. Wisa xuya dike ku nivîsteka erebî, referansa herî kevn a derbarê vî mîrî de ye ku em rastî vî mîrê bi navê Êzdînşêr tên. Nivîsteka erebî dest nîşan dike ku Melîk Êzdînşêr li Westanê di sala 736an (m. 1335)¹⁶ de bi cih bûye. Her çend em negihîjin agahiyeke berbiçav a derbarê Êzdîn de, bi taybetî jî agahiyên bi vê serdemê re eleqedar, yanî navbera salên 1335an heya sala 1384an jî, dîsa em rastî navê Êzdîn di çavkaniyên ermenan de tên. Bi têtikiliya girtina Tîmûr a daristanê Wanê Thovma Metsopetsî wiha rapor dike: *"Dema wî ji wir hereket kir, ew (Tîmûr) çû Tospê û êrîşî daristanên Wanê kir. Û di vê serdemê de Êzdînê malbata Senekerîm neçû ba wî, bes li daristanê ma, bi artêşa xwe û bi gelên xaçebîn, li ber xwe da. Paşê ew (Êzdîn) ji kelehê daket û çû ser Tîmûr. Tîmûr wî zêft kir û gire da."*¹⁷

14 Ղ. Ավշան, Հայաստանի (Վենետիկ, 1901): 554.

15 Внр. *Répertoire*: 65-66; А.А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., *БЫП. I* (Ереван, 1987): 123, no. 194.

16 Metn û tarîxa vê kitabeyê ji hela dîroknasekî kurd ê ji Iraqî ve jî hatiye piştrastkirin. Ev A. R. Yousuf e ku dibêje ev kitabeya erebî ku di xetan di hewîne, baş tê fêmkirin di tarîx û xeta wî de tu gûman tune. Ji ber vê jî ez spasîyê xwe pêşkeşî wî dikim.

17 Մեծնփղի, *op. cit.*: 30.

Nirxandina Thovma Metsopetsî jî girîng e lewra ew derbarê Êzdînê mala Senekerîm de diaxive. Ev referans jî ji bo hin nivîskarên ermen dibe bingeh ku ew bifikirin, Mîr Êzdînşêr, ji aliyê dê ve ji Xanedana Ermen Artsrunid e.¹⁸

Li gor referansa Metsopetsî li ser Êzdînê malbata Senekerim, em dikarin bibêjin ku Helîme Xatûna ku di nivîsteka erebî ya di têketina tîrbeya Westanê de behsa wî hatibû kirin, ne jina Êzdîn e, lêbelê ew ji bo rûmet û bîranîna dayika wî hatiye çêkirin. Li gor nivîsteka Helîme Xatûn ji zû ve di sala 1335an de miribû.

Di çavkaniyên ermenan de hin referans derbarê jina Îzeddîn de hene. Li gor referansa (heya sala 1389an) jina Îzeddîn jineke tirkmen bi navê Paşa Xatûn bû.¹⁹ Ev yek li ser nivîsteka erebî ya kevirê gora Paşa Xatûn jî hatiye nîqaşkirin:

... اللهم تعطف برحمتك ورافتك على ساكن هذا اللحد باشا خاتون بنت الأمير الكبير المرحوم الأمير شيخ شرف ابن الأمير الكبير امين... ابن تكين ابن الامير عز الدين الروجي. توفي في شهر رجب من شهور سنة ثمان [وتسعين] وسبع مائة

“*Ya Rebbê min keremdarî û sempatiya we, bila li ser Paşa Xatûna ku li vir îstîrehet dike be keça mîrê mezin Şêx Şerefê dawî, kurê mîrê mezin. Amin... İbn Tegin ibn Emîr Îzeddînê Rojkî ku di meha recebê di sala hefsed û (nod) û heştan mir*” (Nisan, 1396).²⁰

Nivîsteka jor nîşan dide ku Paşa Xatûn di sala 1396an de mir²¹ ku ew tarîx ji aliyê kronolojik ve li gor çavkaniyên ermenan jî rast e. Her çend nivîsa li ser nivîsteka erebî derheqê nîjada wê de tiştek nebêje jî ji cih û dema mirina wê tê fêmkirin ku ew keça Sêx Şeref, Paşa Xatûn e ku bi heman navî, di çavkaniyên ermenan jî dihate nasîn ev yek jî nîşan dide ku ew jina mîrê navdar mîr Êzdînşêr bû. Têgeha Rojekî yan jî Rojkî binyada kurd a Êzdînşêr nîşan dide. Ev navê eşîra kurd di metnên dawîya qerna navendî ya ermenan de bi awayekî eşkere kurdîtiya wê nîşan dide. Gelek caran di kunyeya destxetên ermenan de Rojkî (azgn roskanic) wekî hemwateya peyva kurd hatiye bikaranîn.²²

Wekî ku berê jî hate destnîşankirin, di serdema sefera yekemin a Tîmûr a sala 1387an de, Êzdînşêr mîrê Wanê bû. Bishop Simon bi hewldanên wî re peywendîdar

18 Nûnerê herî dawî yê vê malbata xanedanê, Senekerim Artsuni ye. (Bnr. Մամանդյան, *op. cit.*: 363; Հայ ժողովուրդի պատմություն: 58).

19 Մ. Օրմանեան, Ազգապատմութիւն, հ. Բ, մասն Ա (Պէտրոպոլ, 1960): no. 1371, 2010, no. 1389; cf. Հ. Մամանդյան, Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաներ (Էջմիածին, 1903): 189; 191-192;., *op. cit.*: 597 *idem.*, ԺԵ դարի հայերեն անասորների հիշատակարաններ, մասն երկրորդ /1451-1480/ (Երևան, 1958): LVII.

20 M. Karamagarali, Ahlat Mezartaşları (Ankara, 19729: 242, no.106.

21 Lêkolerê Tirk Karamagarali ji bo ku diroka wê kitabeya erebî zelal bike diroka kit - beya kêleka wî ji xwe re bingeh digre, 815

22 Bnr. G. S. Asatrian, *op.cit.*:56.

tiştên wiha dibêje: *“Di sala 841/1392an de Mîr Êzdîn bajarê birayê xwe Westanê di meha tebaxê, roja sêşemê de bi awayekê balkêş xist bin desthilatdariya xwe.”*²³ Li gor vê yeke bi awayekê eşkerê xûya dibe ku bajarê Westanê beriya sala 1392an di bin desthilatdariya birayê Êzdînsêr de bû, lê navê wî ji aliyê dîroknasên ermenan ve nehatiye dayîn. Lêbelê axir referanseke bêtir kevn û binirx ku di colophonêk tê dîtîn. Ev colophon derheqê revebirên ewilîn ê Westanê de ye ku meseleyê dikare zelal bike. Ji ber vê yekê di sala 1386an de moxolek dema bi tamirkirina *încilekê* mijûl bû wiha digot: *“Li gorî sala ermenan di 835/1386an de Arghunê li qesra Melîk Esedê yê bajarê Westanê dema xê pirtûka pîroz min ji nû ve çêkir û wekî bîranînên min, yê dê û bavê min î Kurdamir dayika min Heriktikin û hemû meritên min.”*²⁴

Khatchakian dibêje ku Melîk Esedê ku li vir behs li wî dibe bi îhtîmaleke mezin rêvebirê Westanê bû.²⁵ Îfadeya jorîn daneyên ku ji colophonên din hatine wergirtin piştrast dikin ku Êzdînsêr rêveberiya Westanê ji birayê xwe bi darê zorê standiye. Navê birayê ku li vir tê dayin di rastiya xwe de Melîk Esed e û wekî ku em dibînin di sala 1386an de hakimê Westanê bû. Gelek zehmet e mirov diyar bike ku ka gelo kengê ew bûye desthilatdarê Westanê; lêbelê li gor kîtabeya erebî li ser tîrba Helîma Xatûnê ew Melîk Mîr Îzedîn/Êzdînê (Şêr?) di sala 1335an de rêvebirê Westanê bû û bajêr ji destê wî ji aliyê birayê wî Mîr Melîk Esed ve hatibû wergirtin, paşê careke din Êzdînsêr (Mîr Îzedîn) di sala 1392an de ev der bi dest xist.

Referansa derbarê rêveberiya Mîrê Hekkariyê, Melîk Esedê Westanê di sala 1386an de bi awayeke kronolojîk yê herî kevn e. Ev di metnên ermenan de dikare bê dîtîn. Raporên ermenî yê ji sala 1392an vir ve, li ser êrişên dawî yê mîrê Kurd Êzdînsêr di nav xwe de agahiyên gelek girîng dihewînin: *“Ev Mîr Êzdîn di sala 842an li gor salnameya ermenan 1392an ku li hember Yusuf rabûbû, Paşayê Westanê, li hember Zekeriyayê katolîk ê Extemarê suîqesdek pêk anî.”*²⁶

Zekeriyayê katolîk piştî ku ji aliyê Qadî Caferê Westanê bi înkarkirina bîr û baweriyên xwe yê dînî hate suçdarkirin, bi rastî jî bi awayekî hovane hate kuştin. Tarîxa mirina wî bi îhtîmaleke mezin 15ê Mehek e, ew tarîx li gor salnameya ermenan beramberî roja çarşemê 25ê Tirmehê sala 1393an tê (ne 1392).²⁷

Têkiliya mîrê Kurdan bi Qereqoyunî Yûsuf re, ji ber arezûya Qereqoyunî Yûsuf bi başûrê gola Wanê re peywendîdar bû. Yûsuf hewl dida ku sînorê desthiltdariya xwe berfirehtir bike û hin erdên ku di destê mîrê kurdan de

23 *Խաչիկյան, ՋԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 597, XII.*

24 Cf.: Լալայան, *op. cit.*: 117; Խաչիկյան, *op. cit.*: 563.

25 H.b.:715

26 Մեծոփեցի; *op. cit.*: 71; Լ. Խաչիկյան, *ՋԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն առաջին /1401-1450/ (Երևան, 1955): 8.

27 Օրմանեան, *op. cit.*: 1993-1994 , no. 1376 ; Մանանան-Անադյան, *op. cit.*: 182183.

bûn dagir bike, Ev herêm, başûr û rojhilatê gola Wanê bûn. Ji bo bihêzbûna desthilatdariya Qereqoyunî, divê serê ewil dawî rêveberiya mîrê kurdan ên Wan û Westanê bihata.

Di serdemên pêşîn ên desthilatdariya wî de Êzdînşêr I. li hember hêza Tîmûr têk çû²⁸ û ji ber vê yekê bi hevalbendiyê berdeyamî, li hember Qere Yûsuf xizmeta rejîma Çaxatayî kir. Di vê konteksê de, Thovma Metsopetsi hin agahiyên giranbuha dide: “û di heman rojan (1395) de paşayê Westanê gazî Mîr Êzdîn kir û di nav hêza Çaxatayîyan de çûn ser Yûsuf û ew çend rojan şer kirin, paşê gihaştin aştiyekê. Û *“Di rojên paş de prenekî Çaxatayî digel 400 mêran ji daristana Basen hate gundê Aghi ji bo alikariya mîr bike û aştiyek di navbera wan de saz bike.”*²⁹

Ji vê îfadeyê tê fêmkirin ku ji bo têkbirina Qere Yûsuf, Mîr Êzdîn alîkariyê aktîf da artêşa Tîmûr. Li gor çavkaniyên din Tîmûr ji bo alîkariya leşkerî qaîm bike, wî wekî parêzerê keleha Avnîkê tayin kir.³⁰ Li gor vê metne tê dîtin ku artêşa Çaxatayî alîkarî da Izeddîn û dema mirov kronolojiya bûyerên alîkariya hatiye dayin yanî alîkariya bo Êzdînşêr dinêre ev yek êşkere xûya dike.

Helwestên şerûd di navbera Mîr Êzdîn û Qere Yûsuf de ji bo demekê devam kir. Ligel alîkariya ku artêşa Çaxatayî da Izeddîn, Qere Yûsuf disa jî bi ser ket û wî avêt zindanê: *“Di wê salê (1398) wî (artêşa Qere Yûsuf) mîrekiya Hekkariyê zeft kir ku ew li gor pêşiyên xwe, ji bo millete me yê xaçebîn parezvanekî gelek baş bû, wan ew li ser behrê xist zindanê û bi artêşeke mezin ku ji nesla wan pêk hatibû, êrîş birin li ser geliyê Dizê, derdora Colemêrga wêrankirî, mal hatin şewitandin, milkê gel hate talankirin, her çi dîtin, wekî daristanên Anî ku nedihatîn zewtkirin, dest danîn serê.”*³¹ Ew êşkere ye ku ev rapor derbarê talankirina desthilatdariya Êzdînşêr de ye ku desthilatdariya wî ji geliyê Dizê digihîşt Elbaka (Başkale) biçûk heya daristanên Aniye.

Zîndanîkirina Êzdînşêr ji aliyê nivîskarekî din ên ermen jî hatiye pesendkirin: *“Wî nivîsandiyê ku ev notê min di qezeya Barman de bi gotineke din Elbakê, di serdema desthilatdariya Mîr Eladdîn û Mîr Zendîn (Êzdîn, Izedîn) hatiye nivîsandin ku hêj li ser Girava Extemarê di zindanê de ye.”*³²

Bi qelsbûna rêveberiya Tîmûr bi taybetî jî piştî mirina wî (807/1405) Êzdînşêr, mîrê Wan û Westanê û kurê wî Melîk ligel mîrê Bedlîsê Şemsedîn hevalbendiyê xwe pêşkeşî Qere Yûsuf kir: *“Lêbelê Yûsufê Tirkmen piştî mirina Tîmûr artêşa xwe ya biçûk û jihevketî ku eskerên wî tev nexweş ketibûn, di sala 857/1408an de berhev kir, ji zindana Şamê derket holê û dîsa hat cihana me, yanî qeza Bedlîsê. Mîr Şemsedîn*

28 Մանասան, *op. cit* 366.

29 Մեծոփեցի; *op. cit.* 47-48.

30 F. Sumer, “Qara-Qoyunlu”, *EI, N.E.* vol. IV (Leiden-London, 1975): 586

31 Խաչիկյան, *Մ-Գ դարի հայերեն անագրերի հիշատակարաններ*: 621.

32 bnr.: 622

kurê Mîr Şerefxan bo pêşwaziya wî çû, qedr û qîmet da wî; nan, hesp, çek hin cûreyên leşkerî û kelmelên leşkerî dan wî. Ew ber bi axa Reştûnik û manastira Varag çû, paşê jî ji bo biat bike hat ba Mîr Şemsedînê Bedlîsê û kurê wî Melîk (Malik)³³. Mîrê kurd Mîr Şemsedînê Bedlîsî li hember Tîmûr hevalbendê Qere Yûsuf bû. Li gor vê nîşaneyê mîrê Westanê Êzdînşêr hevalbendiya xwe bi Qere Yûsuf diyar kir.

Di nav vê kontekstê de hêjayê gotinê ye ku ligel Mîr Êzdîn kurê wî Melîk jî kete nav vê wêneyê. Melîk ji sala 1412an wê de digel têkiliya wî bi Êzdîn re gelek caran di çavkaniyên ermenan de derbas dibe.³⁴ *“Li gor salnameya ermenan 861/1412an dema rêveberiya Qere Yûsuf desthilatdar bû, di bin rêveberiya Êzdîn û kurê wî Melîk ê welatê me de ew gelek kesên baş bûn bo xaçebînana, destê wan li ser gelê me bû.”*³⁵ Di sala 1418an de cara duyem behsa Melîk tê kirin: *“Di sala 867/1418an de li gor salnameya ermenan di serdema Patriarch Davit li axa Reştûnik... Di serdema desthilatdariya tranîka Yûsuf li ser welatê me Emîr Êzdîn û kurê wî Melîk (Malik) Mihemed (Muhammed) ku Xwedê bibe piştevan û alîkarê wî, ji ber ku ew helwestên gelek baş nîşanî gelê me yê ermen dide.”*³⁶

Ev yek nîşan dide ku navê kurê Êzdîn yê rast û dirust Melîk Mihemed (Muhammed) bû. Li gor colophona li ser *Încîlê* ku di sala 1419an de li gundê Narek hatiye nivîsandin navê Êzdînşêr êdî wekî mîrekî derbas nabe, ji ber ku bi ihtîmaleke mezin kurê wî Melîk Mihemed (Muhammed) jî mêt ve di berdêla wî de rêveberiyê girtibû dest xwe: *Di sala 868/1419an de li serdema Patriarch Davit di rêveberiya melîkê wilayeta me Melîk û kurê Emîr Êzdîn Melîk de.*³⁷

Ev îfade bûbû bingeş ji bo Khatchikian bifikire ku Mîr Êzdînşêr heya sala 1419an³⁸ di desthilatdariyê de maye lêbelê divê bê gotin ku Melîk Muhemmedê ligel bavê xwe tê behskirin ji sala 1412an ve, ji ber ku ew di demên pêş de jî, ji zû ve ye di berdêla bavê xwe de rêveberiyê girtibû dest, lêbelê di metnên ermenan de dîsa jî behsa wî di bin navê bavê wî hatiye kirin.³⁹

Hêjayê gotinê ye ku behsa têkiliyên Mîr Êzdîn bi ciranên wî yên kurd re bi taybetî jî bi Bedlîsê re bê kirin. Samuelê Anî di berdewamiyê de wiha dinivîse: *“Di sala 854/1405an Şemsedîn rêvebirê Bedlîsê hate Elcewaz (Adilcewaz/Bznunik)ê û 13 rojan ew der dorpêç kir û hemû erdê wan deran talan kir, wî gelek mêt û kêşe kuştin; lêbelê*

33 Մեծոփեցի, *op. at.*: 70.

34 Nîskarekî ermenî wiha dinivîse: Niha (1444) ev avahiya ku wekî tirbekê hatiye lêkirin, di serdema Qara Yusuf Xan û mîrê Vostanê, Mîr Yezdîn û kurê wî Melîk Mahmud de. Bnr. Իսախիլյանի *op. at.*: 565).

35 H.b.: 580.

36 H.b.: 220.

37 *ԺԵ դարի հայերեն անասիրերի հիշատակարաններ, մաս առաջին..* 231.

38 Հայ ժողովրդի պատմություն: 36, 58.

39 Իսախիլյան, *op. at.*: 565-566.

*nikaribû ev derên ha bi dest bixin, wê demê mîrê vir Mîr Êzdîn bû...*⁴⁰ Ji ber vê yekê wisa dixûyê ku desthilatdariya Êzdîn li Elcewazê jî hebû, dema Şemsedînê Bedlîsê hewl dida welat dagir bike; Êzdîn li hember wî sekinî. Milmilaneya di navbera mîrên Bedlîsê û Wan-Westanê de gelek deman berdewam kir.

Samuelê Anî bi berdewamî dibêje ku: *“Di sala 868/1419an de Mîr Êzdînê Westan hêrs bû û êrîş bir ser Bedlîsê û nêzî 60 gundî talan kir, desthilatdariya xwe heya li ser Segham berfireh kir.”*⁴¹

Eger em werin ser tarîxa mirina Êzdîn û maweya rêveberiya kurê wî Melîk Mihemed, dîroknivîs Samuelê Anî, xwedî hin tiştên hêja ne ji bo gotinê: *“Di sala 872/1423an de Melîkê Westanê mir, wekî bavê xwe Mîr Êzdîn û kurê wî.”*⁴² Ev tiştên ku Samuelê Anî behs dike ji hêla dîroknivîsên din jî tê pesendkirin: *“Di sala 872/1423an de heman Îskender ku bi gelek leşkeran berê xwe dabû Averel û ev der zeft kiribû, rêvebirên welatê me ligel xwe gelek xelatan birin û çûn ba wî. Wî bi dermanan mîrê me Melîk Mihemed bi jehrê xistibû, wî kuşt û ev yek li hemû derên welatê me bû gelek sedemên êş û azaran.”*⁴³ Kuştina Mîr Melîk Mihemed tenê bi redkirina biatê ji Îskenderê Qereqoyunî dikare bê ravekirin. Hevsengiya hêzê li herêmê careke din guherî. Heya destpêka sala 1419an de di rojên kurê Tîmûr, Şaxrûx, Tîmurî tîkiliyên nepenî digel Qere Osmanê Aqqoyunî çêkiribû (1378-1435) ku wî li herêma xwe êrîş dibir ser sînorên rojava yên axa Qereqoyunîyan.⁴⁴

Kurê Tîmûr Şaxrûx ku artêşeke mezin bi rê ve dibir, bi awayekî biçûkxistinî li deşta Zêtkayê (Eleşgirt) nêzî Bagava, di meha Tebaxê roja yekê di sala 1421an de li hember Îskenderê kurê Yûsufê Qereqoyunî bi ser ket. Dema Şaxrûx bi xenîmeteke mezin vegeriya Xorasanê, Îskender û birayê wî Îspeniyar ber bi Mêrdîn û Mûsilê ve reviyar.⁴⁵

Piştî bidestxistina vê serkeftina Tîmûriyan, Melîk Mihemed bi ihtîmalekî mezin xayintî li hember hevalbendê xwe Îskender kiribû. Şerefexanê Bedlîsê behsa vê tîkiliya nû ya mîrê kurd dike. Di sala 824/1421an de Melîk Mihemed kurê Melîk Izedîn û Emîr Şemsedînê hakimê Bedlîsê û Exlatê, bi kêf û şahiyekê sermest bûbûn, gihaştin wê şerefê ku xaliçeya ku li bin lingên Mîrza Şaxrûxê kurê Emîr Tîmurê Gurgan bû, maçî bikin. Wan bi vî awayî alîkariya hêzeke emperyal wergirt. Mîrza Şaxrûx hin xelat dan wan û wî ji bo rêveberiya nû alîkarî standin. Dema ku wan hêj şerekî bixwîn li nêzî Zêtkayê li hember kurê Qere Yûsufê Tirkmen dimeşand,

40 ՄամուկլԱնեցի, *op. at.*: 172-173

41 H.b.

42 H.b.

43 Իսաչիլյան, *op. at.*: 375.

44 Հայ ժողովրդի պատմություն՝ 34.

45 Մեծոփեցի, *op. cit.*: 81; Մանանյան, *op. at.*: 384-385.

Mîrza Şaxrûx cara pêşîn destûr da wan ku axa xwe ziyaret bikin.⁴⁶

Mîr Sultan Ehmed piştî kuştina wî li Westan (Reştûnik)ê derbasî şûna Melîk Mihemed bû, lêbelê ew jî dîsa gihast heman qederê. Hin agahiyên girîng ên bi hurgilî li ser colophona *Încîlekê* ku di sala 1425an de li Extemarê hatiye nivîsandin têne dîtin: “*Despotê şeytên Mîrza Îskender hakimê Tebrîzê ku bi eslê xwe tirkmen bû, Sultan Ehmed avêt zindanê ku ew mîre Westanê bû, wî bi zîncîrên hesinî li keleha Alıncaqê girê da, wî jî ew keleha wî dixwast. Erdên Ermenistanê Elbak, Karpak, Westanê heya nifûsa wan a Bedlîsê paqij kir.*”⁴⁷

Ev nîşan dide ku Sultan Ehmed mîrê Westanê di keleha Alıncaqê de hatiye hebiskirin û paşê jî ji ber ku wî red kiriye ku daristanên Wanê teslîmî wî bike, Yûsufê Qereqoyunî ew daye kuştin. Piştî mirina wî kurê wî Melîk Esed rêveberiya Wanê wergirt; lêbelê nikaribû li hember hêzên Îskender bisekine û wî bi şexsê xwe di sala 1425an de keleh teslîmî wî kir. Behadînê apê wî ku rêvebirê Westan û Urmiyeyê bû ji hela Yûsufê Qereqoyunî ve hate kuştin. Di nav vê konteksê de Thovma Metsopetsi wiha dibêje: “*Û di sala duyemîn de (1424) ket ser Bedlîs û Xelatê, peyam şand bo Mîr Şemsedînê kurê wî yê ne fermî; lêbelê ji wî hêrs bû û ferman da leşkerê xwe ku wî desteser bikin û serê wî jê bikin. Wan jî Sultan Ehmedê hakimê Reştûnik û kurê Mîr Êzdîn desteser kirin û wan daristana Wanê talan kir. Di heman salê de wî nikaribû wan deran bi dest bixwe; lewra wî berê xwe da Tebrîzê, di heman salê de jî Sultan Ehmed di keleha Alıncaqê de kuşt. Di sala din de 874/1425an de wî êrîş bire ser Wanê, careke din bi cih kir. Wî li wir tehdê li lawekî kurdan ku navê wî Esed bû kir. Ew kur, paşê ji destê wî rizgar bû û tiştên ku yê wî bûn paş ve stand û berê xwe da Colemêrgê. Di heman salê de wan apê wî Behadîn kuşt, erdên Reştûnik û girava Extemarê dagir kirin.*”⁴⁸

Divê li vir behs bê kirin ku Îskender di dagirkirinê de bi ser ket erdên bingehîn yê ku mîrên kurdan ên li Hekkariyê desthilatdar bûn di nav du salan de girt bin desthilatdariya xwe (1424-1425). Melîk Esed kurê Ehmedê ku li Wanê li ber xwe dabû, têk çû û dev ji daristanê berda û berê xwe da kelaha Colemêrgê. Piştî wan bûyeran artêşa Îskender Urmiye zeft kir û birayê Ehmed Behadîn kuşt. Armanca Îskender di serdema vî şerê du salan de girtina hemû axa Colemêrgê bû û bidawîkirina mirektyên kurdan ên nîv-otonom bû.

46 Bnr. *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, pie* pour le premiere fois, trad, et annote par V.Veliaminof-Zernof, t. I, texte persan, premiere *partî (St-Petersborg, 1860) Cheref-Nameh ou fastes de la nation kourde par Chere-fouddine, prince de Bidlis, dans l'ialet d'Arzeroum,*) trad, du persan et comments par F.B. Charmoy, 1.1, pt. 2 (St. P.Ctersbourg, 1870): 118-119.

47 *Իսափիլյան, op. cit* 326, 328, ԳՎԴ; Մամուլի Անեցի, *op. cit.*: 143; *Լալալյան, op. at:* 353; *Մանանյան, op. cit.*: 386-387.

48 *Մեծոփեցի, op. cit.*: 84; *Իսափիլյան, op. cit.*: 326, 328, 375, 376; *Մամուլի Անեցի, op. cit.* 173.

Di rastiya xwe de ev mîrekiyên kurdan ên nîv-otonom ku li başûrê Ermenistanê herêmên wekî Bedlîs, Reştûnik, Hîzan û deverên din hatibûn damezirandin, xwedî berjewendiyên lokal bûn û gelek caran bi otorîteyên navendî re diketin nav şer. Dema pêdivî çêdibû, wan hikumdarê xwe tenê dihîşt û li hember wan tevî artêşên dijminan dibûn. Sefera Îskender ber bi herêmê ve di sala 1424-1425an de ji ber van yekan pêk hatibû. Ev sefer hindik mabû ku Mîrekiya Hekkariyê ji holê rake.

Zanyarên ku bi taybetî bi mîrekiya Hekkariyê re peywendîdar dibin, dibêjin ku Esededdîn Kelanî kurê Îmadeddîn ku bi Êzdînşêr navdar bû, nesla wî wisa dixûyê ku ji wî tê.⁴⁹

Şerefxanê Bedlîsî di derbarê keseyatiya Esededdîn de di serdema rêvebiriya wî de wiha dibêje: “Nesla mîrên Hekkariyê, Esededdîn îbn Gulabin Îmad ku qedere ew biribû Misrê, li wir xizmeta Sultanên Çerkezan kiribû....”⁵⁰ Paşê dibêje koleyên ji Sûrî ku li ser riya xwe bûn, li Misirê û Suriye ve bazirganiya xaliçeyan dikirin, tevgerên Esededdîn dîtî û wan biryar da ku ev mîrik ji bo rêveberina mîrekiya Colemêrgê guncav e. Wan, bîr û baweriyên xwe bi Esededdîn re par ve kirin û wan, qebûl kir ku ligel çend komên Sûriyeyî, biçin Hekkariyê. Roja Şemiyê, Esededdîn bi qasî têra xwe leşker girtin cem xwe û êrîşî keleha Dizê kir. Paşê wî êrîş bir ser hêzên dijmin û ji ber vê yekê, mîrên Hekkariyê cara duduyan vegeriyan ser desthilatdariya xwe. Roja şemiyê di zimanê vî gelî (Sûryanî) de wekî Şembo tê zanîn û ji ber vê sedemê ew wek rêveberên Şemboyan tene zanîn. Piştî mirina Esededdîn kurê wî Êzdînşêr û neviyê wî Zahid Beg bûn desthilatdar.⁵¹

Di Şerefnameyê de ji beşa ku ji bo mîrên Hekkariyê hatiye terxankirin mirov fêm dike ku bi heman navî, yanî bi navê Êzdînşêr du mîr hene. Yek ji wan beriya Esededdîn Gulabî (Kelanî) desthilatdar bû û behsa wî bi peywendiya dagirkirina daristanên Wanê (1387)⁵² tê kirin. Piştî mirina wî Esededdîn Gulabî (Artêşa Zêr) ku ji Misrê hatibû vê heremê, bû mîr û yê duyemîn, ji bîlî kurê Esededdîn Gulabî kesek din nebû, ew piştî mirina bavê xwe bû desthilatdar.

49 Bnr. Zambaur, *op. cit.*: 264¹ [Zambaur, Arabic translation II; 395], Zaki, *op. cit.*: 370 -381.

50 *Scheref-nameh*: 92; *cf*: *Cheref-Nameh*: 117-118.

51 *Scheref-nameh*. ۹۳; *cf*: *Cheref-Nameh*: 118-119.

52 Dîroka rast a dagirkirina keleha Wanê di hin destxetên Şerefnameyê de hatine pêşkeşkirin, Di heman demanê heman yên orijinal ên bi zimanê farisî ya ku ji hela V. Veliaminof de jî ev yek xwe dide der. Bnr.(Scheref- nameh:90) her çend dîroka xelet 787 di metna orijinal ya Şerefnameyê bi farisî de hatibe parastin jî, dîroka rast (1387) di wergera Fransî ya Charmony de ji nû ve hatiye sazkirin. Bnr. (Cheref-Nameh: 116cf. H.b: Pt. 1, 503 note 294). Mixabin dîroka xelet di wergera Rûsî de jî heye of E.I. Vasil’eva (bnr. *Sharaf-nameh*) wergera Rûsî ji hela Vasil’eva, hatiye kirin, Moscow, 1967: 153, 515, note 273).

Tiştê ku wekî ecêb xuya dike “îbn” kur ji navê wî tam (Esededdîn îbn Gulabî îbn Îmadeddîn) ji hela hin lêkolîneran ve hatiye derxistin û di berdila Esededdîn îbn Gulabî îbn Îmadeddîn wekî “Esededdîn Gulabî” hatiye îfadekirin. Heger em werin li ser “Kelani” (كلاني) mirov dikare bi hêsanî bibêje ku ew bi xeletî hatiye nivîsandin “Gulabî”yê di metna Şerefnameyê de bi şaşî bi vî awayî hatiye nivîsandin ku paşê wî riya xwe ya rast dît û bi literaturê peywendidar û wekî Esededdîn Kelani îbn Îmadeddîn hate pênamekirin.⁵³

Xeletiyên kronolojîk ên di lîteratura dîrokî de ji hebûn, hatine destnîşankirin. Ji ber vê yekê wekî ku berê ji behs lê bû, Mîr Êzdînşêr ku di sedsala 14an de rêvebir bû, ji Esededdîn zêdetir wekî Êzdînşêr II. hatiye pênamekirin ku ew, di navbera salên 1480-1490an de desthilatdar bû. Ji ber vê sedemê di şecereya ku ji hêla Zambaur û Emîn Zekî ve hatiye berhevkirin de navê Êzdînşêr I. tune. Ev agahiyên kêr, qismen ji ber kêmasiyên lêkolîneran bi xwe ne; çimkî ew lê hay nebûn ku agahiyên di Şerefnameyê de hatibûn dayîn jî, dikaribûn kêr û xelet bin; lewra Şerefhan jî, hin îfade ji çavkaniyên din wergirtibû û wî di hin cihan de şaşî kiribû. Bo nimûne di beşa li ser Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn de ew cara yekem li ser rewşa derketina Esededdîn li Misrê dixafe, paşê vî dide aliyekî û behsa beriya vî zemanî dike. Serbazên Aqqoyunî Sofî Xelîl û Ereşah Beg êrîşî Êzdînşêr dikin ku ew beriya Esededdîn desthilatdar bû, ew wî dike û dawî li desthilatdariya wî fîne. Ev yek piştî mirina yê duyemîn bû ku Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn (Artêşa zêrîn) ji Misrê berê xwe da Kela Dizê; ev der dagir kir, wilayeta Hekkariyê ji dijminan paqij kir û rêveberiya Hekkariyê ji nû ve saz kir. Piştî ku ji ber sedemên siruştî Esededdîn mir, li gor rêzê kurê wî Êzdînşêr II. û neviyê wî Zahid Beg bûn desthilatdar.

Bi analîzkirina agahiyên derbarê Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn de di Şerfanmeyê de tê dîtin ku Şerefhan, di navbera du mîrên ku bi heman navî “Êzdînşêr” de tu cudahî nekiriye. Ev jî bû sedem ku agahiyên nerast derbarê dîroka Hekkariyê de têkevin nava notên wî. Ji ber vê yekê jî, bi awayekî balkêş kronolojiya bûyeran guheriye. Bo nimûne Êzdînşêr I. li gor Şerefhan di serdama serbazê Aqqoyunî de bû ku di rastiya xwe de ev Êzdînşêr II. bû, lêbelê Êzdînşêr I. di serdama Tîmûriyan û rêvebirên Qereqoyuniyan de jiyabû. Agahiyên Şerefhan ên li ser kuştina Êzdînşêr I. ji hela çavkaniyên dîrokî yên ermen, faris an jî ereban ve nehatiye pesendkirin. Li gor Şerefhan, Êzdînşêr ji hela serbazê Aqqoyunî Sofî Xelîl û Ereşah Beg⁵⁴ ve hatiye kuştin. Lêbelê dema em vê agahiyê bi çavkaniyên ermen, faris û yên din re didin berhev, xuya dibe ku di rastiya xwe de Êzdînşêr II. ji hêla serbazê Aqqoyunî Silêman Bîjenoxlî ve hatiye kuştin. Di hewla bihara duduyê meha receba 894/1489an de hukumdarê Aqqoyunî Yaqûb Silêman Beg, Bîjenoxlî şand herêmên kurdan ên başûrê Behra Wanê, da ku careke din Aqpo-

53 Cf. Zambaur, *op. cit.*: 264; (Zambaur Arabic translation, I: 395) Zaki, *op. cit.*: 380-381.

54 Scheref-Nameh: 92; cf. Sharah- Nameh: 155-156

yuniyan li vê heremê bike desthilatdar. Silêman Beg di vî karî de bi ser ket, bi hin serhildêrên kurdan re hevalbendî çêkir, di demeke kurt de qûntara çiyayên wan dagir kir; lêbelê hewldanên wî bo bidestxistina hin serokên serhildêran ên wekî Hesên Behdînanê Amedî û Êzdînşêrê Hekkarî neçûn serî.⁵⁵

Serhildanên rêvebirên kurdan ên bikordîne di dema desthilatdariya hukumdarê Aqqoyunî Yaqûb de bi ser neketin. Silêman Beg wezîrê mezin û fermandarê artêşê⁵⁶ sefereke nû bir ser Êzdînşêr ku ew hevalbendê Gulabî Beg, waliyê Erzincanê û Sofî Xelîl bû. Li gor agahiyên metna Moves ya sala 1491an: “*Û Silêmanî, Êzdînşêr kuşt, kurdek ku bi 3000 leşkerî hatibû, li ber wî feq hatibû dayîn. Wî berê xwe da Sofî Xelîl û heya ku ew gihîşt deşta Wanê, wî ew jî li wir kuşt û kurê padîşah derxiste ser textî.*”⁵⁷ Li gor wan agahiyên Êzdînşêr wekî hevalbendê Sofî Xelîl tê tasvîrkirin; ne wekî dijminê wî. Di derbarê vî şerî de hin referansên din jî hene ku dîroknasê faris Fazlullah îbn Ruzbihan Khun jî, bi vî şiklî dinivîse. Beriya ku nûçeyên nebixêr di derbarê artêşa Gulabî de gihîştibû ajanê Sofî Xelîl, mîrê mezin (Silêman îbn Bijen) li hember wî (Sofî Xelîl) dest bi şer kir, piştî şerekî dijwar li herêma Westanê artêşa dijmin tarûmar kir. Dema di vê seferê de mîrê mezin li hember Êzdînşêr feq danî, wekî ku masiyek di nav torê de be.⁵⁸

Di vê deme de Êzdînşêrê II. bi ihtimalekî mezin ji hela fermandarê Uzun Hesên wezîrê mezin Silêman îbn Bijen ve hate darvekirin ku di desten wî de gelek welatên Vaspurakan hebûn û bi taybetî jî, bajarê Wanê û derdorê wê. Ji bo ku desthilatdariya xwe li heremê qewî bike û derkeve li ser text, ew bi fermandarê navdar Sofî Xelîl ve kete nav têkoşînê. Di payiza 897/1492an de rêveberê Diyarbekirê Silêman îbn Bijen, li deşta Wanê Sofî Xelîl kuşt.⁵⁹

Em vegerin li ser Şerefxan, kronîka li ser kuştina Êzdînşêrê II. divê bê gotin ku ev şîrove bi agahiyên ku di çavkaniyên ermen û farisan de hene, li hev nayên. Referansên di derbarê Êzdînşêr ên di çavkaniyan ermenan de ji salên 1460an⁶⁰ ve dest pê dikin. Ev jî nîşan dide ku mîrên Hekkariyê careke din serî hildane û erdên li

55 J.E. Woods *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire (A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics)* (Minneapolis-Chicago, 1976): 166.

56 Gulabi-beg, kurê Amir Beg waliyê Aqqoyuniyên Erzincanê bû. Ew tevli şerên bo desthilatariyê bû û wekî hevalbendê Sufî Khalil dihat dîtîn (bnr. Woods, op. Cit: 163). Kîtabeya wî ya bi erebî ku di tîketina Camiya Erzincanê de hatiyê nivîsandin (1489) gihîştîye ber destê me. Bnr. *Erzincan Tarihi*) tehkikat Ali Kemalî, Istanbul, 1932: 236).

57 *ՏԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն երրորդ /1481-1600/, կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երևան, 1967): 174.

58 V. Minorsky, Persia in A.D. 1478-1490 (Wergera versiyonek kurt a Fadlullah b. Ru - hiban Khunji's "Tarikh-i alamara-yi amini") London, 1957.24

59 H.b.:113

60 *ՏԵ դարի հայերեն եռարերի հիշատակարաններ*, մաս երկրորդ: 22, 282.

herêma Wanê ku berê jî yên wan bûne, girtine bin destê xwe (Sedsala 14an). Rewşa vê serhildanê bi vî awayî dikare bê îzahkirin. Hukumdarê Aqqoyuniyên sedsala 15an ewqas qesl bûn ku wan nikaribûn li ser mîrekiyên biçûk desthilatdariya xwe ferz bikin. Serbazê Aqqoyunî Silêman îbn Bijen, Sofî Xelîl û Mubarîzeddîn Beyandur Beg îbn Rustem Beg ên rêvebirên ji hev cihê, di nav xwe de ketibûn şerê desthilatdariyê, her yekî xwe wek warisê text dîdît û wan dixwast desthilatdariyê bigirin bin destê xwe.

Piştî mirina Êzdînşêrê II., kurê wî Zahid Beg rêveberiya Wan û Westanê di sala 1498an de girt bin destê xwe û Girava Extemarê dagirt û talan kir.⁶¹ Şerefxan derbarê wî de û derbarê yên paşiya wî hatinê de xwedî gelek agahiyên giranbiha bû; lêbelê behsa çîroka têkçûna rêveberiya wan derveyî çerçoveya vê gotarê ye.

Eger em bi kurtasî behsa agahiyên ku li ser kronojî, dîrok û rêveberên mîrekiyên Hekkariyê bikin dikare bê gotin ku wekî ku bi giştî tê qebûlkirin, dîroka wan beriya 1380an dest pê nekiribû. Ew piştî nîv sedsaleke bû (ji sala 1330an ve). Damezrînerê mîrekiya kurdan a Hekkariyê û xanedana Hekkariyê bi ihtîmaleke mezin Mîr Êzdînşêr bû ku navê wî, wekî ku li jorê jî behs lê hate kirin, di nivîsteka (1335) erebî de jî behsa navê wî hatîye kirin. Helbet zehmet e ku em maweya rêveberiya wî diyar bikin, her çend di çavkaniyên ermenan de bi awayekî eşkere nîşan bide jî, Êzdînşêr ku di salên 1380an de behsa wî hatiye kirin, heya sedsala 15an (1412) jî desthilatdar bû. Ev çavkanî rê nadin ku em navê her du mîrên bi heman navî bi awayekî zelal pesend bikin. Di navbera referansên çavkaniyên ermenî û nivîsteka erebî de valahiyeke bi qasî 50 salî heye.

Ligel vê yeke jî dibe ku ew, derbarê heman kesî de jî bin. Her çend dema em periyodeke ewqas dirêj li ber çavan bigirin, ev yek ne mimkûn be jî (1335-1412). Digel vê yekê ew di sala 1423an de miribe jî referansên derbarê Mîr Êzdînşêr de heta sala 1445an jî hene. Ji ber vê yekê em nikarin guhê xwe li hember metnên ermenan ku bi berdewamî referansîya wî dikin, kerr bikin, digel ku ew ji vê wêneyê ji zû ve derketibe jî.

Rêveberiya Mîr Êzdînşêr û yên ji nesla wî di sala 1424an de ji aliyê Îskenderê Qereqoyunî ve ji holê hatine rakirin. Çavkaniyên ermenan navên kur û neviyên Mîr Êzdînşêrê I. derxistine holê, ev Melîk Ehmed û Sultan Ehmed in neviyê wî jî Melîk Esed û Pîrî Beg in. Vî Melîk Esedî, Wan-Westan terikand û di sala 1425an de li Colemêrgê bi cih bû.

Rêveberên Colemêrgê li başûrê Ermenistanê mîrekiyên xwedî çend wilayetên nîv-otonom bûn. Di salên 1330an de dema ku ew li ber têkçûnê bûn, wan li hember Împaratoriya II., xanedana Moxolan serî hilda. Paşê ew têkçûn, pêşî Çobanî,

61 Idem, ԺԵ դարի հայերեն ճեռադրերի հիշատակարաններ, մաս երրորդ: 277.

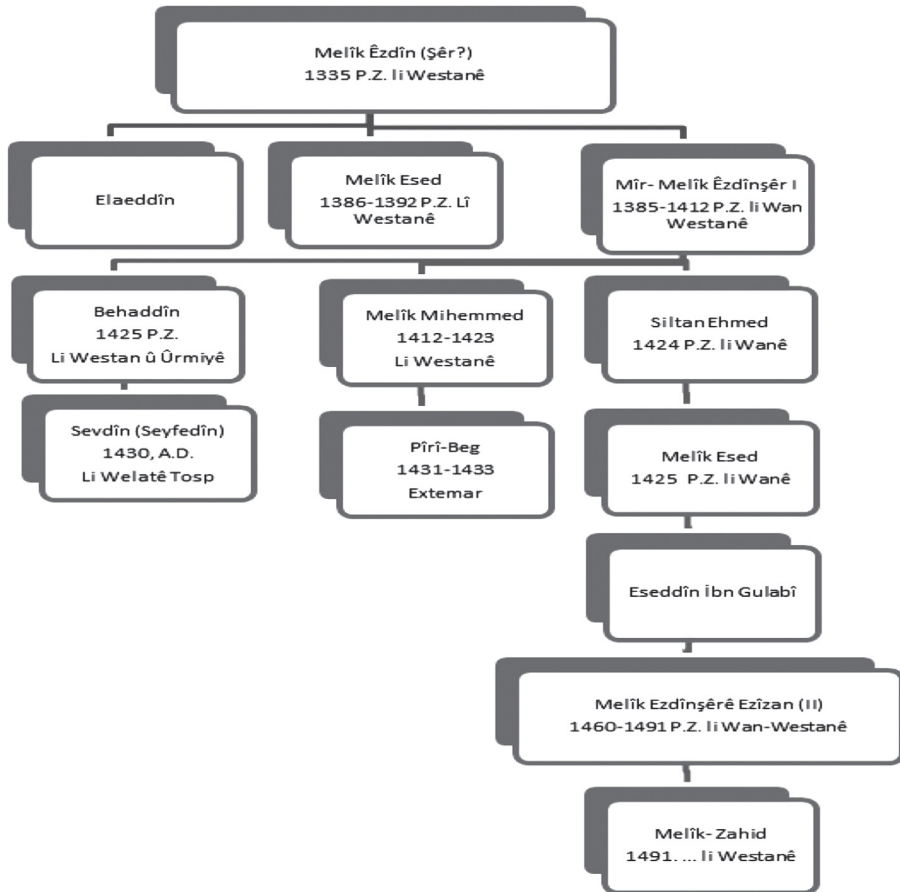
paşê Celayîriyan, desthilatdariya Tîmûriyan. Dema ku wan hewl dida ku desthilatdariya xwe li herêmê xurt bikin, wekî hevalbendê Tîmûriyan, wan jî li hember Qereqoyuniyan Qere Yûsuf û Siltan Îskender şer kir.

Di çaryeka sedsala 15an de mîrê Hekkariyê carina teslîmî Tîmûriyan bûn, di serdemên din jî teslîmî siltanên Qereqoyuniyan bûn, an jî bi dijminên wan re hevalbendiyê danîn. Ew hewldanên ne birêkûpek, bûn sedem ku ew di salên 1424-1425an de têk biçin.

Paşê mîrên Hekkariyê careke din li Wan û Westanê serî hilda. Ji sedsala 16an heya 18an mirektiyên Hekkariyê parçe bûn, hin beşên biçûk derketin holê, wekî Colemêrg, Westan, Xoşab û Bekrî.

Jeneolojiya mîrên Hekkariyê yên ku Wan-Westanê rêvebir bûn Andzevastik (Zewezan/Zozan), Elbak û Hekkariyê.

Di serdema 14 û 15an de.

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

Berhemeke Bênav a Mela Mistefa: “Rahênanên Zimanê Kurdî” yan jî “Exercices Dela Langue Kurde”

An unnamed work of Mela Mistefa: ‘Rahênanên Zimanê Kurdî’ or Exercices Dela Langue Kurde

Tahirhan Aydın*

PUXTE

“Berhemeke bênav a Mela Mistefa: ‘Rahênanên Zimanê Kurdî’ yan jî “Exercices Dela Langue Kurde”. Ev xebat, danasîna destxetê dîke. Berhem derheqê hîndekarîya kurmançî da ye û di koleksiyona Aleksandre Jaba da cih digire. Nivîskar navek li berhema xwe nedaye, herwiha navê xwe jî li ser berhemê ne nivîsiye. Lê Jaba, li ser berga berhemê bi frensî *“Exercices Dela Langue Kurde”* nivîsiye ku ev nav bi wateya *“Rahênanên Zimanê Kurdî”* ye û naveroka berhemê zelal dîke. Loma me jî ji bo danasîna berhemê ev nav guncav dît. Derheqê berhemê da agahîyeke din jî ev e ku Jaba bixwe navê nivîskar li ser bergê wek Mella Moustapha nivîsiye.

Ev destxet, ji bo hînkirina zaravayeke kurdî, kurmançî ye. Sala 1860î li Erzurûmê hatiye amadekirin. Ji teqdîma nêzî 800 hevokên kurt pêk tê. Lê belê berhem ne tenê ji hevokên ku Mela Mistefa amade kirine, pêk tê. Jaba pêşî van hevokan yekûyek latînîze kiriye paşê jî frensîya hevokan nivîsiye. Berhem li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan a Rûsyayê (The Library of the Russian Academy of Sciences) di nav koleksiyona Aleksandre Jaba da ye. Nusxeyeke din a berhemê tune ye. Berhem li ser defterekê hatiye nivîsîn û ji aliyê fîzîkî ve baş dixuye. Berhem ji 51 wereqan (101 rûpel) pêk hatiye. Her rûpel ji 3 sitûn û 8 rêzan pêk tê.

Di destxetê da tenê hevokên hêsan, basît û kurt hatine pêşkêşkirin. Bi giştî hevokên navdêrî û yên lêkerî ne. Exleb hem erênî hem jî nerênîya hevokan li pey hev hatine rêzîkirin. Ango hevokên hevedûdanî, kompleks û yên pêgirtî tune ne. Digel ku berhem rasterast li ser rêzimanê ne sekinîye jî, mirov dikare berhemê ji aliyê navdêr, lêker, hemwate, diywate, zayend, cînav, rengdêr, ravek, dem, daçek, gihanek, xalbendî, alfabe, dengnasî, peyvsazî, hevoksazî û hwd. binirxîne.

---

* Doç. Dr., Zanîngeha Mardin Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî. / Assoc. Prof., Visiting scholar at Department of Near Eastern Languages and Cultures (NELC), Indiana University, Bloomington/IN/USA.
tahirhan@hotmail.com / taydin@iu.edu ORCID: 0000-0002-2586-2956

Peyvên Sereke: Kurdî, Kurmancî, Mela Mistefa, Koleksiyona Aleksandre Jaba, Rahênanên Zimanê Kurdî, Exercices Dela Langue Kurde, destxet.

ABSTRACT

This work introduces one of the works in the collection of Alexander Jaba which is intended to teach Kurdish. Neither the author appreciated a name for the book, nor had he written his name on the book. Alexandre Jaba had written on the cover of the book, "*Exercices Dela Langue Kurde*" which means "Exercise of Kurdish Language." We, to name the book, preferred to use "Rahênanên Zimanê Kurdî" which is exact translation of "Exercise of Kurdish Language". He also adds that the work (book) was written by Mela Mistefa (Mella Moustapha).

The book was written to teach the Kurmanji dialect of Kurdish in 1860 in Erzurum. It includes 800 basic sentences in Kurmanji. However, the work does not consist of Kurdish sentences given by Mela Mustafa. First, Jaba transcribed each sentence and then he wrote the French translation of it. The manuscript is in Alexandre Jaba's collection in The Library of the Russian Academy of Sciences. No other copy of the work is available. The work, which is written with black ink in a notebook, looks undamaged. The manuscript of 101 pages long consists of 8 rows and 3 columns.

The manuscript includes only simple sentences. The list in which the noun and verb clauses are presented offers both positive and negative forms of the sentences. There are not any compound, complex and compound-complex clauses. Although the work does not address grammatical and linguistic topics directly, it can be evaluated in terms of use of nouns, verbs, synonyms, antonyms, gender, pronoun, adjective, adverb, tenses, prepositions, conjunctions, punctuations, alphabet, phonology, morphology, and syntax.

Key words: Kurdish, Kurmanji, Mela Mistefa, The collection of Alexandre Jaba, Rahenanan Zimane Kurdi, Exercices Dela Lantue Kurde, manuscript works.

I. DESTPÊK

Bêguman, dahênana nivîsê ku ji alîyê Sumerîyan ve hatiye kirin, yek ji îcadên girîngtirîn a dîroka mirovahîyê ye. Lewra nivîs, mijareke girîng e ku di asta yekemîn da û rasterast eleqedarê hemû sahayên jîyanê ye. Mirov dikare bibêje ku mirovahî saya serê vê keşfê da serkeftin û pêşveçûnên mezin bi dest xistiye. Îro, bêşik, di bingeha pêşveçûnên di warê zanist, teknîk, çand û bajarvanîyê da dîsa nivîs heye. Îcar berhemên destxet jî, saya serê derfetên nivîsînê bûne navgînên sereke ku mîrata zanist, çand û ramanên berê ragihandine roja me îro.

Bi alîkariya Jaba gelek destxetên kurdî yê kevna îro ber destê me ne. (Derheqê Jaba da bnr. Celalî, 2016, rr. 18-25; Ji bo koleksiyona Jaba bnr. Rudenko, 1961) Yek ji van destxetên bêhempa jî berhemeke bênav e ku Jaba li ser bergê nivîsîye ku ji alîyê Mella Moustapha ve hatiye amadekirin. (Bnr. Mela Mistefa,

Rahênanên Zimanê Kurdî (Exercices Dela Langue Kurde), 1860, berga pêşî) Jaba bixwe vê berhemê bi "Exercices Dela Langue Kurde" ango "rahênanên zimanê kurdî" bi nav kiriye. (Bnr. Mela Mistefa, *Rahênanên Zimanê Kurdî*, berga pêşî). Berhem derheqê hindekarîya kurmançî da ye. Li ser hûrgilîyên rêzimanê nesekinîye. Tenê bi sedan hevokên kurdî pêşkêş kiriye. Wek çend berhemên Bazidî (Bnr. Bazidî, *Tuhfetu'l-Xullan*, 1866; Bazidî, *Qewa'idêd Serfa Kurdî I, II*, 1866.) li ser vê berhemê jî nivîskar bixwe, ne navek li berhemê kiriye û ne jî navê xwe li ser berhemê nivîsîye. Ji ber ku di berhemê da nivîsên destpêk û encamnameyê/xatîmeyê tunene mirov nikare bibêje ku wek berhemên Bazidî jî bo dîyarîya Jaba hatiye amadekirin.

Berhemên klasîk ne tenê ji alîyê ve belkî ji gelek alîyan ve ronahî didin qada zanistê. Loma jî ev berhema Mela Mistefa tenê ji alîyê hindekarîya kurmançî ve nayê nirxandin. Herwiha, ev berhem derheqê rêziman, hevoksazî, dengnasî, peyvsaazî, alfabe û çandê da jî agahîyên bêhempa digihîne ber destê me. Ji ber vê yekê, divê ev berhem û yê din ji gelek alîyan ve bînin nirxandin û ji alîyên curbicur ve lêkolînên akademîk li ser van bînin kirin.

Em di vê xebatê da tenê li ser danasîna berhemê radiwestin. Ji ber ku tenê danasîneke kurt e em zêde li ser hûrgilîyên berhemê nasekinin. Di destpêkê da em ê li ser nasnameya berhemê rawestin. Ka nivîskarê berhemê kî ye, berhem nusxeya nivîskar e yan îstînsax e, derheqê xwedîyê berhemê da agahî hene yan na? Berhem kengê hatiye nivîsîn/îstînsaxkirin û niha li ku ye? Herwiha, em li ser alîyê fîzîkî yê berhemê rawestîyane. Ka gelo rewşa berhemê ji alîyê fîzîkî ve çawa ye, ebadên berhemê çî ne, cureyê nivîsê û taybetmendîyên kaxezê çî ne? Piştî danasîna berhemê ji alîyê fîzîkî ve em li ser naveroka berhemê sekinîne. Gelo mijara berhemê çî ye û destxet kîjan mijaran di hundirîne?

II. RAHÊNANÊN ZIMANÊ KURDÎ JI ALÎYÊ NASNAMEYÊ VE

Li gorî agahîyên li ser destxetê, nivîskar ne navê xwe nivîsîye ne jî navê berhemê. Rudenko jî dibêje "Без заглавия" ango "navê berhemê tune". (Bnr. Rudenko, r. 104). Herwiha, xîtaba destpêk û xatîmeyê jî li ser berg yan rûpelan tune. Hin berhemên di koleksiyona Jaba da bi vî rengî ne. Mesela çend berhemên Bazidî jî wiha ne. Wekî tê zanîn Jaba ji bo berhevkirina berhemên kurdî kedeke mezin daye. Di vê çarçoveyê da alîkarî ji hin mela û zanyaran standiye. Li gorî agahîyên ku Bazidî li ser berhemên xwe nivîsîne, Jaba bi van zanyaran ra tenê têkilîyeke profesyonel nedanîye, her wiha bi wan ra bûye dostekî samîmî jî. Digel vê dîsa em ji agahîyên Bazidî dibînin ku Jaba ji hînbûna kurmançî gelekî hez kiriye û kedeke baş daye hînbûna kurmançî û di encama vê pêvajoyê da kurmançî hîn bûye û berhemên kurmançî nivîsîne. Ji bo hînbûn û hînkirina kurmançî Jaba, ji hin mela yan xwestîye ku berhem amade bikin. Her du berhemên Bazidî "Tuhfetu'l-

Xullan” û “Qewa’îdêd Serfa Kurdî” di vê qonaxê da hatine amadekirin û li ser van her du berheman jî navê nivîskar ne hatiye nivîsîn. Îca, ev berhema ku em li ser radiwestin, “*Rahênanên Zimanê Kurdî*” jî di eynî pêvajoyê da, şeş sal pêşîya berhema Bazîdî ango sala 1860î hatiye amadekirin û li ser, ne navê nivîskar ne jî navê berhemê hatiye nivîsîn. Jixwe wek berhemeke fêrkerinê hatiye amadekirin. Ji ber vê yekê, em dikarin bibêjin, îhtîmal e ku ev berhem jî di çarçoveya ricaya Jaba da ji bo hîndekarîya kurmançî wek deftereke fêrker hatibe amadekirin.

Wekî ku me li jorê anî ziman, hin agahî li ser berga destxetê hene ku ne ji alîyê nivîskar, lê ji alîyê Jaba ve hatine nivîsîn. Li ser berga ewil a destxetê Jaba, bi destan bi tîpên latînî û bi frensî “*Exercices Dela Langue Kurde par Mella Moustapha, traduit par Auguste Jaba, Erzeroum, 1860*” nivîsîye ku wateya wê “*Rahênanên Zimanê Kurdî, ji alîyê Auguste Jaba ve hatiye wergerandin, Erzurûm 1860*” e. (bnr. Mela Mistefa, *Rahênanên Zimanê Kurdî*, berga pêşî). Herwiha, em hin agahîyên derheqê berhemên di katalogê da ji hin katalogan hîn dibin. Yek ji wan katalogeke kurt a Jaba ye ku di koleksiyonê da cih digire (bnr. Aleksandra Jaba, *Catalogue De Manuscrits Kurdes*), ya din jî a Rudenko ye ku berfirehtir e (bnr. Rudenko, *Danasîna Koleksiyona Destxetên Kurdî yên li Lenîngradê*).

Rudenko navê nivîskar wek Mela Mistefa nivîsîye lê negotiye çima wekî ku li ser bergê nenivîsîye. (bnr. Rudenko, r. 104). Lê kifş e ku wek bilêvkirina kurdî nivîsîye. Jaba hevokên kurmançî ku ji alîyê Mela Mistefa ve hatine nivîsîn, hem latînîze kiriye û hem jî wergera wan a frensî lê zêde kiriye. Li ser destê rastê hevokên Mela Mistefa hene ku bi alfabeya kurdî-erebî hatiye nivîsîn, di navberê da latînîzekirina hevokan heye ku Jaba amade kiriye û li ser destê çepê jî frensîya hevokan heye ku dîsa Jaba wergerandiye.

Berhem îro jî li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan a Rûsyayê (The Library of the Russian Academy of Sciences) di nav koleksiyona Aleksandre Jaba da ye û sala 1868an hatiye tomarkirin (bnr. Rudenko, r. 104). Wekî ku dixuye berhem nusxeya muellif e û nehatiye îstînsaxkirin. Ji ber vê yekê numûneyekê wê ya din li ciheke din tune. Li ser berhemê nehatiye nivîsîn ka dîyarî ye yan na. Loma jî em nikarin bibêjin ku teqez wek berhemên Bazîdî, hatiye dîyarîkirin ji bo Jaba. Herçiqaq berhemeke serbixwe be jî, ji ber ku di berhemê da hem latînîzekirin hem jî wergera berhemê heye mirov dikare bibêje ku sê xebatên giranbiha di vê defterê da hene.

III. RAHÊNANÊN ZIMANÊ KURDÎ JI ALÎYÊ FÎZÎKÎ VE

Wisa xuya ye ku berhem jî roja hatiye nivîsîn heta îro li St. Petersburgê di rewşeke baş da hatiye parastin. Lewra ji alîyê fîzîkî ve zêde qetîn, rizîn, kevinbûn, belavbûn û peritîn xuya nake. Eger desxet ji alîyê gelek kesan ve bi demeke dirêj wek pirtûka dersê hatibûya xwendin ihtîmaleke mezin dê belav bûbûya. Lawra

ne berg, ne jî rûpelên hundir û ne jî sazkirina berheme ewqas qewî nînin. Lewra di deftereke ji rêzê da hatiye nivîsîn.

Berhem bi kurdîya kurmançî wek pexşan ango nesîr, li ser kaxezeke resen, tenik û spî hatiye nivîsîn. Herçiqas berhemeke serbixwe be jî, ango di nav mecmû'eyekê da cih negirtibe jî ji ber ku di heman demê da latînzekirin û wergera berheme dihundirîne mirov nikare bibêje ku yek berhem e. Berhem ji 101 rûpelan pêk tê. (Ji ber ku bi jimareyên latînî bi 1'ê dest pê dike û bi 52yan qedîyaye, Rudenko jî dibêje ku 52 wereq e, bnr. Rudenko, r. 104.) Ebadên kaxeza defterê 24x17 cm ye û qismên nivîsandî 19x15 cm ye. (bnr. Rudenko, r. 104). Hem muellif hem jî Jaba di nivîsên xwe da mirekeba reş bi kar anîne. Lê xêzên rêzan û sitûn bi qelesa resas hatine kişandin. Di navbera xêzên rêzan da valahîyeke baş heye ku nivîs tevlihev nabin. Li jêr û jora rûpelan jî valahî hene. Di her rûpelê da 8 rêz hene. Herçiqas alîyê çepê yê rûpelan wek du sitûn bi qelesa resas hatibin veqetandin jî, ji ber ku hevokên kurmançî, latînzekirin û wergera frensî li ser heman rûpelê hatine nivîsîn di pratîkê da her rûpel li ser 3 sitûnan hatiye avakirin. Li ser rûpelan bi latînî jimare hene, lê tenê li ser alîyekî rûpelê hatine nivîsîn. Li ser berga ewil bi jimareyên latînî "1", û li ser rûpela dawî jî 52 hatiye nivîsîn.

IV. RAHÊNANÊN ZIMANÊ KURDÎ JI ALÎYÊ NAVEROKÊ VE

Wekî ku li jorê jî hate bilêvkirin *Rahênanên Zimanê Kurdî* ji bo hîndekarîya kurmançî hatiye amadekirin. Di berheme da rêzikên rêzimanê tunene. Tenê hevokên kurt ên kurmançî li pey hev hatine rêzkin.

Mirov dikare bibêje bi giştî hevokên hêsan, besît û kurt hatine pêşkêşkirin. Ango, hevokên hevedûdanî, kompleks û yê pêgirtî tunene. Exleb, hem erênî hem jî nerênîya hevokan li pey hev hatine dayîn (*ez dixwim/ez naxwim*). (Mela Mistefa, r.1b). Erênî û nerênîya raweya fermanî jî gelek caran hatine pêşkêşkirin.

Hejmara hevokên di berheme da dora 800î ye. Mirov dikare ji gelek alîyên hevoksazîyê ve van hevokan binirxîne: ji alîyê hêmanên hevokê ve (kirde, pêveber, bireser û hwd.); ji alîyê wateyê ve (erênî, nerênî, fermanî, daxwezî, xwestekî, bilanî, hekanî, divêtî, pirsîyarî û hwd.); ji alîyê rewşa pêveberê ve (navdêrî û lêkerî); ji alîyê avasazîyê ve (xwerû, serbixwe, hevedudanî û hwd.).

Hin lêkerên ku li gorî deman erênî û nerênîya wan hatine kişandin ev in: çûn, hatin, xwarin, zanîn, girtin, xwestin, hezkirin, xwendin, razan, rûniştin, çûn, gerîn, razîbûn, derketin, dan, birçî bûn, qenc kirin, xerab kirin, kirin, vekirin, dîtin, nêrîn, anîn, derxistin, tî bûn, firotin, kirîn, wergirtin, hilanîn, veşartin, avêtin, rabûn, kuştin, dizî kirin, kurt kirin, raxistin. (Mela Mistefa, r.1a-11b.) Hin hevokên ji berheme ev in: "ez çûm/ez hatim, tu dibînî/tu nabînî, we dît/we nedît, tu raxe/tu ramexe, we ew xwar/yan nexwar, hûn li xwe kin/hûn li xwe nekin, we li xwe kiriye, hatiye lixwekirin, tu vî hilîne."

Di hilibijartina lêker, cihnav, hevok, dem û mijaran da rêbazeke sîstamatîk tune. (Rudenko, 104.) Herçiqas rasterast derheqê rêzimanê da agahî nehatibin dayîn jî mirov dikare ji alîyê navdêr, lêker, qertaf, tewang, hemwate, diywate, zayend, cînav, rengdêr, ravek, dem, hoker, daçek, gihanek, baneşan, alfabe, dengnasî, peyvsaî, hevoksazî, xalbandî û hwd. ve binirxîne.

Çend rûpel ji berhemê:

Djemi loughet bashi جمع لغة باشی

va	hêrê [<i>here</i>]	هره
viens	vêrê [<i>were</i>]	وره
je viens	ez tim [<i>ez tēm</i>]	از تيم
je ne viens pas	ez naim [<i>ez nayēm</i>]	از نايم
je mange	ez dikhoum [<i>ez dixwim</i>]	از دخوم
je ne mange pas	ez nakhoum [<i>ez naxwim</i>]	از ناخوم
je sais	ez dizanym [<i>ez dizanim</i>]	از ديزانم

(Mela Mistefa, r.2b)

je ne sais pas	ez nezanym [<i>ez nizanim</i>]	از نزانم
je prends	ez dighirym [<i>ez digrim</i>]	از دگرم
je ne prends pas	ez na'ghiryim [<i>ez nagirim</i>]	از ناگرم
je m'en vais	ez diherym [<i>ez diherim</i>]	از دهرم
je n'irai pas	ez na'rim [<i>ez narim</i>]	از نارم
je désire, je veux	ez doukhazym [<i>ez dixwazim</i>]	از دخازم
je ne veux pas	ez na'khazym [<i>ez naxwazim</i>]	از ناخازم
je me plais	ez haz dikim [<i>ez hez dikim</i>]	از حز دکم

(Mela Mistefa, r.3a)

cache cela	tou vi wechiré [<i>tu vê veşêre</i>]	تو وی قشیره
va le cacher	tou bibé wechiré [<i>tu bibe veşêre</i>]	تو ببه قشیره
ne cache pas	tou wemechiré [<i>tu vemeşêre</i>]	تو قمشیره
vous cachez	houn wechirin [<i>hûn veşêrin</i>]	هون قشیرین
ne cachez pas	houn wemechirin [<i>hûn vemeşêrin</i>]	هون قمشیرین
vous avez caché	ve wechart [<i>we veşart</i>]	وه قشارت
ou vous n'avez pas caché	yan wenechart [<i>yan veneşart</i>]	یان قنه شارت
nous avons caché	me wechart [<i>me veşart</i>]	مه قشارت

(Mela Mistefa, r.32b)

remplis	tou tiji ké [tu tiji (bi)ke]	تو تژیكه
ne remplis pas	tou tiji meké [tu tiji meke]	تو تژی مکه
remplissez	houn tiji kin [hûn tiji (bi)kin]	هون تژی کین
videz	houn wala kin [hûn wala (bi)kin]	هون فالاکین
dis, parle	tou bebijé [tu bibêje]	تو ببیژه
ne parle pas	tou mebijé [tu mebêje]	تو مبیژه
tu as dit	te goutiîé [te gotiye]	ته کوتیه
tu n>as pas dit	te ne goutiîé [te negotiye]	ته نه کوتیه

(Mela Mistefa, r.52a)

tu désire, tu demande	tou bekhaz [tu bixwaze]	تو بخاز
ne demande pas ne désire pas	tou mekhaz [tu mexwaze]	تو مخاز
vous avez désiré	ve khistiîé [we xwestiye]	وه خوستیه
vous désirez	houn doukhazin [hûn dixwazin]	هون دخازین
parle	tou khaberdé [tu xeber (bi)de]	تو خبرده
n 'obscurcis pas	tou thari meké [tu tarî meke]	تو طاری مکه
éclaire	tou rounai ke [tu ronî (bi)ke]	تو رونی که
allumez la chandelle allume la chandelle	moumi wykhyñ [mûmê vêxin] moumi wykhé [mûmê vêxe]	مومی فیکهین

(Mela Mistefa, r.52b)

V. TEWSÎFA DESTXETÊ

1. **Navê berhemê:** "Rahênanên Zimanê Kurdî" yan jî "Exercices Dela Langue Kurde"
2. **Te'lif, tercume:** Telif, latînzekirin û wergera wê ya frensî
3. **Navê nivîskar:** Mela Mistefa (Nivîsandina navê nivîskar wek "Mela Mistefa" tercîha Rudenko ye (r. 104), Lê Jaba wek "Mella Moustapha" nivîsiye (bnr. *Rahênanên Zimanê Kurdî*, berga pêşî.)
4. **Navê mutercim:** Aleksandre Jaba
5. **Cih:** Koleksiya Jaba a li Pirtûkxaneyê Akademîya Zanistan a Rûsyayê
6. **Navê Pirtûkxaneyê:** Pirtûkxaneyê Akademîya Zanistan a Rûsyayê (The Library of the Russian Academy of Sciences (Библиотека Российской академии наук (БАН))
7. **Pirtûkxane no:** Di dosyaya dijîtal a ku ji Koleksiya Jaba hatiye stendin da Kurd 48 (Rudenko di berhema xwe da bi rûsî cihê berhemê wiha destnîşan dike: Уп рук. : востоуиый сборник, стр. 176. Bnr. Rudenko, 104.)
8. **Zimanê destxetê:** Kurdî (Kurmançî)

9. **Taybetiyên bergê:** Kaxeza normal
10. **Serbixwe-mecmû'e:** Serbixwe (berhem, latînzekirin û werger)
11. **Cihê telîfê:** Erzurûm
12. **Tarîxa telîfê:** 1860
1. **Menzûm-mensûr:** Mensûr/pexşan
13. **Rengê kaxezê:** Spî
14. **Sitûrî û ziravîya kaxezê:** Zirav
15. **Rizîbûna kaxezê:** Nerizîye
16. **Jimara wereqan:** 101 rûpel
17. **Ebadên kaxezê:** 24x17cm; (ebadên qismên nivîsandî: 19x15cm. bnr. Rudenko, 104.)
18. **Cureya xetê:** Riq'e
19. **Mirekeb:** Mirekeba reş
20. **Cedwel:** Çarçove tunene lê sitûn û rêz hatine xêzkirin
21. **Jimara sitûnan:** 3
22. **Jimara rêzan:** 8
23. **Peyva te'qîbê:** Tune
24. **Temelluk:** Derheqê dîyarî yan temellukê da agahî tunene.
25. **Mutale'e û teshîh:** Werger, transkrîpsiyon û şîroveyên Jaba
26. **Destpêka destxetê:** هره
27. **Dawiya destxetê:** تو طاري مکه
28. **Naverok:** Hevokên kurmançî

VI. ENCAM

Berhemên destxet, wek alav û kelûpelên antîk, kevnare û dêrînî tên qebûlkirin û ji bo çanda gelan xwedî qîmeteke giranbuha ne. Ev destxeta ber destê me jî yek ji van berheman e. Nivîskar navê xwe û yê berhemê li ser destxetê nenivîsîye. Lê Jaba li ser berga berhemê bi frensî "*Exercices Dela Langue Kurde*" nivîsîye ku wateya wê "*Rahênanên Zimanê Kurdî*" û wek nivîskar jî gotîye ku ji alîyê Mela Mistefa (Mella Moustapha) ve hatiye nivîsîn.

"*Rahênanên Zimanê Kurdî*" ji bo hînkirina kurmançî sala 1860î li Erzurûmê hatiye amadekirin û tê da nêzîkî 800 hevokên kurt hene. Jaba li hemberî wan hevokên kurmançî pêşî latinizeya wan û piştê jî wergera wan a frensî nivîsîye. Berhem li Pirtûkxaneyê Akademîya Zanistan a Rûsyayê (The Library of the Russian Academy of Sciences) di nav koleksiyona Aleksandre Jaba da bi qeyda Kurd48ê tê muhefezekirin. Heta îro jî berhem nehatiye îstînsaxkirin.

Rahênanên Zimanê Kurdî li ser defterek hatiye nivîsîn û ji aliyê fizîkî ve baş dixuye û belav nebûye. Ev berhema peşan bi mirekeba reş hatiye nivîsî û 101 rûpel e. Rûpel li ser 8 rêz û 3 sitûnan hatine sazîkirin.

Di destxetê da tenê hevokên hêsan, basît û kurt hatine pêşkêşîkirin. Ango hevokên hevedûdanî, kompleks û yê pêgirtî tunene. Hevokên navdêrî û yê lêkerî tevlihev in. Exleb pêşî erênîya hevokê hatiye pêşkêşîkirin û li pey ve jî nerênîya wê hatiye rêzîkirin. Herçiqas di berhemê da rêzîkên rêzîmanê tunebin jî gelek aliyên rêzîmanê ve mirov dikare berhemê binirxîne.

VII. ÇAVKANÎ

Bazîdî, Mela Mehmûd, (1866). *Qewa'idêd Serfa Kurdî I, II*, nusxeya dijîtal a arşîva A. Jaba a li Petersburgê, li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan a Rûsyayê, No: Kurd46, Erzurûm.

-----, Mela Mehmûd, (1866). *Tuhfetu'l-Xullan fî Zimanî Kurdan*, nusxeya dijîtal a arşîva A. Jaba a li Petersburgê, li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan a Rûsyayê, No: Kurd08, Erzurûm.

Celalî, Murad, (2016). "Kedkarekî Kurdolojiyê August Jaba", *Nûbihar*, sal. 24, cild.20, hj. 136, rr. 18-25.

Jaba, Aleksandra, *Catalogue De Manuscripts Kurdes*, nusxeya dijîtal a arşîva A. Jaba a li Akademîya Zanistan a Petersburgê, No: Kurd53.

Mela Mistefa, (1860). *Rahênanên Zimanê Kurdî (Exercices Dela Langue Kurde)*, nusxeya dijîtal a arşîva A. Jaba a li Petersburgê, li Pirtûkxaneya Akademîya Zanistan a Rûsyayê, No: Kurd48, Erzurûm.

Rudenko, Margarita Borisovna, (1961). *Danasîna Koleksîyona Destxetên Kurdî yê li Lenîngradê*, Çapxaneya Edebiyata Rojava, Moskova. (niv.) (Orîjînal a pirtûka Rodenko: Руденко Маргарита Борисовна, *Описание курдских рукописей ленинградских собраний*, Издательство Восточной Литературы, Москва, 1961.)

VIII. PÊVEK

Çend wêreq ji berhemê:

	<i>djemi loughet</i>	
	<i>bachê</i>	
<i>va</i>	<i>hêrê</i>	هه
<i>viens</i>	<i>vêrê</i>	وو
<i>je viens</i>	<i>ez tîm</i>	از ییم
<i>je ne viens pas</i>	<i>ez naîm</i>	از نابیم
<i>je mange</i>	<i>ez dîkhoum</i>	از دیم
<i>je ne mange pas</i>	<i>ez nakhoum</i>	از ناخیم
<i>je sais</i>	<i>ez dîzançm</i>	از دیم
	2	

Rahênanên Zimanê Kurdî, wêreq: 2

je ne me plains pas	ez haw nakiim	از ههزاناکیم	je ne sais pas	ez nezaniym	از نهزانیم
je pleure	ez diğhiyem	از دێگهییم	je prends	ez diğhiyem	از دێگهییم
je ne pleure pas	ez nağhiyem	از نهگهییم	je ne prends pas	ez nağhiyem	از نهگهییم
je lis	ez diğheuyem	از دێgheuyim	je m'en vais	ez diğheriyem	از دێgheriyim
je ne lis pas	ez nağheuyem	از نهgheuyim	je n'irai pas	ez narim	از نهڕیم
je dors	ez raayem	از رێyim	je desire, je veux	ez diğdaxuyem	از دێgdxuyim
je ne dors pas	ez xanayem	از نهخانayim	je ne veux pas	ez nağdaxuyem	از نهgdxuyim
			je ne parle pas	ez haw diğkim	از ههزانēgkim
			(n) on dit aussi : ez diğheuzim, ez nağheuzim		

Rahênanên Zimanê Kurdî, werek: 3

cache cela	tuwi wechiré	تووی wechiré	Vous venez	houm loubkha kin	ههوان لوبکها کین
va le chercher	tuwibe' wechiré	توویbe' wechiré	Vous mettez habille	houm loubkha mehin	ههوان لوبکها مهین
ne cache pas	tuwewechiré	توویwechiré	Vous êtes habillés est il habillé?	le loubkha kiricé	لوبکها کیریcé
Vous cachez	houm wechirán	ههوان wechirán	(vous êtes habillés est il habillé?)	habillé est	habillé loubkha kirim
ne cachez pas	houm wewechirán	ههوان wewechirán	commun a usage	enleve cela	tuwi heliné
~~est il cache~~ vous avez cache	we wechart	we wechart	enleve par	tuwihilacine	توویhilacine
~~vous avez cache~~ ou ~~est il cache~~	you wenechart	یان wechart	vous avez enleve	houm helinin	ههوان helinin
vous avez cache	me wechart	me wechart	vous venez	houm verinyem	ههوان verinyem

Rahênanên Zimanê Kurdî, werek: 32

tu désire, demande tou bekhax	تو بخاز	tu remplis	tou tijike'	تو تیکه
ne demande pas tou mekhax ne désire pas	تو بخاز	ne remplis pas	tou tiji meke'	تو تیکه مکه
vous avez désiré ve khastie'	تو بخاز	remplissez	houw tiji'in	هوتو تیکه
vous désirez houw doulkhazien	هوتو دولاخانیا	~~vider~~	houw walakien	هوتو والاکین
parle tou khaberde'	تو خبرده	dis, parle	tou bebiye'	تو بیبه
n'obscureis pas ton thari meke'	تو خبرده مکه	ne parle pas	tou mebiye'	تو بیبه
éclaire tou rouwai ke	تو روهه	tu as dit	ti goutie'	تو گوته
allumez la chandela merumi wq'ishyq allume la chandela merumi wq'ikhe'	تو روهه	tu n'as pas dit	te regoutie'	تو گوته

Rahênanên Zimanê Kurdî, wereg: 52

Extended Abstract

"An unnamed work of Mela Mistefa: 'Rahênanên Zimanê Kurdî' or Exercices Dela Langue Kurde" This article introduces an unnamed work that aims to teach Kurmanji among the Kurdish manuscripts in the Alexandre Jaba collection. We are informed as to who the author of the work in question is by Jaba, who helped the work survive to this date. Jaba wrote on the cover of the only copy of the work Mella Moustapha as the writer. Rudenko also noted in his catalogue Mela Moustapha as the author. As the author himself did not name his manuscript, Jaba took on that responsibility too and wrote "Exercices Dela Langue Kurde," meaning "Exercises of Kurdish Language." Thus, we named the book "rahênanên zimanê kurdî" in Kurdish.

We know that Jaba exerted great effort to collect and preserve Kurdish works, and received assistance from some imams and scholars. As he valued Kurdish, he had a number of works intended for Kurdish instruction penned. Not only did he learn Kurdish himself but he published some works on Kurdish as well. The book *Rahênanên Zimanê Kurdî/ Exercices Dela Langue Kurde* that we introduce here was prepared in Erzurum in 1860 as part of Jaba's efforts to this end.

Although the work was intended to teach Kurmanji, it does not contain any details on grammar. It is a collection of nearly 800 sentences with affirmative and negative forms. The Kurdish sentences written by Mela Mistefa in Arabic script were Latinized and translated into French by Jaba. Therefore, each page in the book contains three rows of the same sentence in different scripts and languages.

The work generally consists of affirmative and negative forms of simple sentences. In other words, they are not compound or long statements. This work could be considered a treasure not only from the point of language teaching but from many other aspects too. It can be studied as a reference for sentence meaning, morphology, tense, nouns, verbs, affixes, inflection, synonyms, antonyms, gender, pronouns, adjectives, compounds, alphabet, phonology, lexicology and syntax, as well as in terms of cultural references.

The manuscript was registered and is still at the Alexandre Jaba collection of the Library of the Russian Academy of Sciences. The manuscript written on an ordinary notebook looks undamaged with no tearing, decomposing, disintegrating or wearing. The manuscript is composed of 52 sheets penned in prose with black ink. Each page is divided into three columns with a pencil and contains eight rows with large space in between.

DERBAREYÊ KOVARA NÛBIHAR AKADEMIYÊ DE

Kovara Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye ku dê weşana gotarên kêrhatî yên di qada Kurdolojiyê de bike. Kovara Nûbihar Akademî, bi rêbazeke akademîk dê cih bide her cure nivîsên zanistî û bi nêrîneke multidisiplînerî dê nivîsên li ser zanistên ziman, edebiyat, çand, huner, aborî, civakî, olî û hwd. di nava xwe de bihewîne. Di kovarê de dê nivîsên mîna gotar, werger, tîpguhêzî, danasîna sempozyum, pirtûk û tezan biweşin. Gotarên ku ji bo weşandinê bîr şandin dê bi sîstema “hekemtiya kor” ku dê ji hêla hekemên pispor ên ku navên wan dê bîr weşartin ve bîr nixandîr. Kovara Nûbihar Akademî dê di demsalên bihar û payîzê de salê du caran bê weşandin. Zimanê weşanê Kurdî (bi hemû zaravayên xwe ve) û Îngilîzî ye.

Nirxandina Gotaran

1. Lêkolîna ewilîn ji aliyê lijneya weşanê / edîtoriyê ve tê kirin. Gotarên ku ji aliyê ruxsarî û naverokî ve ne li gorî rêzîknameyê hatibin nivîsandî, bi armanca ku bîr rastkirin li nivîskaran tîr vegeandî. Piştî wê merheleyê gotarên ku guncaw in (dema werger bin digel orjînalên wan) ji sê hekeman re tîr şandin. Bîr yara weşandina gotarên ku ji kovarê re tîr şandin li gorî nixandîrên van hekeman tê dayîn. Eger bi kêmasî du rapor erênî bin, wê demê gotar tê weşandin. Dema ku hekeman sererastkirin xwestin û pêşniyazên xwe vegotin, gotar demildest ji nivîskaran re tê şandin û ji wan li gorî nêrîrên hekeman daxwaza pêşxistin û guherandina gotaran tê kirin. Gotarên ku ji bo sererastkirinê ji hekeman re tîr şandin divê herî dereng di nava mehekê de dîsa ji kovarê re bîr şandin. Heger di dema sîrorkirî de guherîr û sererastkirin nehatibin çêkirin û şandin, bîr yara dayîna weşanê wê demê di destê lijneyê de ye. Di rewşa nelîhevîkirina di navbera hekem û nivîskaran de, bîr yara weşandina gotarê ya lijneya weşanê (edîtoriyê) ye. Gotarên sererastkirî di halên pêwîst de ji aliyê hekeman ve dîsa tîr kontrolkirin.

2. Nameya ji bo pejirandin yan nepejirandina gotarê tevî raporên hekeman ji nivîskaran re tîr şandin. Ev bi rîya postê, yan mailên elektrônîk dibe. Ji dema teslîmkirina

nivîsê bigire heya derketina du jimarên kovarê ku gotar nehatibe weşandin, derbarê vê yekê de dê bo nivîskaran agahî bê dayîn. Gotarên ku hatine şandin biweşe ji neweşe ji li nivîskarê wê nayên vegerandin.

3. Berpîrsê naveroka gotaran nivîskar bi xwe ye. Gotarên ku ji bo weşanê tên pejirandin, heqê weşana wan yê kovarê ye.

4. Bi şertê ku navê kovarê bê gotin, gotar û xebatên dîtbarî yên di kovarê de weşiyane dikarin bên wergirtin.

Esasên Rastnivîs û Weşana Kovara Nûbihar Akademiye

1. Divê nivîsên ku bêne şandin berê li cihêkî di nehatibin weşandin, an jî ji bo weşanê divê di asta nirxandinê de nebin. Heger gotar berê di kongreyek, sempozyûmek an jî civînekê de hatibe pêşkêşkirin, bi şertê êşkerekirina dem û cihê wê û guncawdîtina lijneya weşanê dikare bê weşandin. Di vê babetê de hemû berpîrsiyarî ya nivîskar e.

2. Divê gotar bi tevahiya metnê, serbend, nişe û referansên xwe ve tenê di rûyekî rûpelekî A4ê de bi karekterê Times New Roman û 12 pûntoyê bin û valahiya di navbera rêzan de 1, 5 ìnk be. Valahiya kêlekên rûpelan divê ji bo çep û rastê 4, 5; ji bo jor û jêrê jî 3 santîmetre be. Wekî di divê li koşeya rastê ya di binê rûpelê de jî jimara rûpelê bê nivîsandin. Gotar bi nişe û referansên xwe ve divê ji 30 rûpelî derbas nebe û heger hebe digel tablo, şikil û xêzan bê teslîmkirin. Divê ji bo şikil, wêne, grafîk û xêzan jimar bêne dayîn û dema cihê wê hat jimareyên wan bên diyarkirin û sernavên wan li jêrê wan, heger ku ji cihêkî din hatibe neqîlkin divê jêderka wan bê nivîsandin. Divê jêderk û referans di nava gotarê de (li gorî sistema APAyê) bên nivîsandin. Agahiyên berfireh ên jêderkan dê di dawîya gotarê de bê nivîsandin û heger rewşeke awarte hebe dikare di jêrenotê de jî bê nişandan.

3. Divê gotar ji bo ku karê rûpelsazî û çapê bi awayekî zûtir bê meşandin di dosyeya Microsoft Wordê de bên nivîsandin û ji e-maila kovara Nûbihar Akademiye re bên şandin. Gotarên ku bi destan hatine nivîsîn dê neyên nirxandin.

4. Di gotarên ku dê bên şandin de divê ev rêz bê şopandin: Sernavê gotarê, navê nivîskar, puxte (abstract), deqê gotarê, referans û kurte (Extended Abstract)

Sernav divê bi her du zimanan (Kurdî-Îngilîzî yan jî Îngilîzî-Kurdî) bê nivîsandin. Divê sernav ji 14 kelîmeyan ne zêdetir be û herfên pêşî yên kelîmeyên girdek bin.

Li binê sernavê divê navê nivîskar an jî nivîskaran cî bigre. Di jêrenotê de divê unvana akademîk, sazî, fakulte, beş, binbeş û navnişana elektrîk bên dayîn.

Divê bi her du zimanan puxte bên nivîsandin. Puxtêya yekem bi zimanê ku gotar pê hatiye nivîsîn, puxtêya duyem jî bi zimanê duyem dê bê nivîsandin. Puxtêyên Kurdî di gotarên Kurdî de, dê bi diyalekta ku gotar pê hatiye nivîsandin û di gotarên Îngilîzî de dê bi diyalekteke ku nivîskar tercîh bike bên nivîsandin. Puxte divê ji 120 kelîmeyan ne zêdetir be. Piştî her puxtêyekê divê peyvên bingehîn yên gotarê bên nivîsandin.

Divê di deqê gotarê de teqez beşên Destpêk (Introduction) Encam (Conclusion) û Jêderan (References) bên nivîsandin. Eger pêwîstî hebe divê beşên wekî Rêbaz (Method), Nişane (Results), Gengeşe (Discussion) jî hebin.

Kurte (Extended Abstract) di gotarên Kurdî tenê de bi Îngilîzî tê nivîsandin. Kurte divê ji 500 kelîmeyî ne kêmtir û ji 750 kelîmeyî ne zêdetir be. Divê kurte hemû hizir û ramanên gotarê di nava xwe de bihewîne. Kurte, bi şiklê paragrafan tê nivîsandin û tê de sernavên navxweyî (destpêk, rêbaz û hwd.) û jêgirên wekxwe cih nagirin.

5. Nivîskar bi xwe ji rastî û nerastiya jêderkan berpirsiyar e. Jêderk mîna ku li jorê ji hatiye eşkerekirin divê di nava gotarê de bînin nivîsandin, heger nîşe hebin divê di hundirê gotarê de bînin nimrekirin û li jêra gotarê li gor nimreya xwe bînin nivîsandin.

6. Di nameya serîlêdanê de divê bê îfadekirin ku gotar resen e û ji hêla nivîskar an jî nivîskaran ve hatiye xwendin, pesendkirin û bi tu awayî û tu cihî de nehatiye weşandin.

SERERASTKIRINA GOTARAN

Li nava welat û li dîyasporayê gelek pispor, akademîsyen û lêkolêrên Kurd hene ku di qadên curbicur ên zanistên mirovayeti de xwe pêgihandine û di warên zanistî de kar dikin. Lê gelek ji van pisporan, ji ber mercên ku tê de pêgihîştine, nikarin gotarên xwe yê zanistî bi Kurdî binivîsin. Kovara Nûbihar Akademiyê bangewazî li kesên bi vî rengî dike ku ev kes gava yekem bavêjin û gotarên xwe bi Kurdî binivîsin. Dema ku gotarek bi Kurdî bê nivîsandin û ji bo sererastkirinê ji Nûbihar Akademiyê re bê şandin, ew gotar dê ji aliyê pisporan ve bê sererastkirin. Gotarên ku bînin şandin dê ji du aliyên ve bînin kontrolkirin û sererastkirin:

1. Sererastkirina Normal

Sererastkirina normal, ji aliyê rênivîsê ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku Kurdiya wan a nivîskî û zanistî baş e, lê rênivîsa wan kêmtir e tê kirin.

2. Sererastkirina Pêşketî

Sererastkirina pêşketî, ji aliyê wate û jinûvesazkirina hevokan ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku axaftina wan baş e, dikarin hizir û ramanên xwe derbasî nivîsê bikin, lê ji aliyê termînolojî û gramera Kurdî ve kêmtir in tê kirin.

Têbînî: Piştî ku karê sererastkirina gotarê qediya, êdî gotar ji hekeman re dê bê şandin. Xizmeta sererastkirina gotaran ji bo zaravayên Kurmancî û Dimilî ye.

Ji bo sererastkirinê gotarên xwe bişînin vê mailê: nubiharakademi@gmail.com

ABOUT NÛBIHAR AKADEMÎ JOURNAL

Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal that will be publishing articles in the field of Kurdology. *Nûbihar Akademî* journal covers with an academic style all kinds of scientific articles and accommodates with a multi-disciplinary approach writings in the fields of linguistics, literature, culture, art, economy, sociology, religion, etc. Works such as articles, translations, transcriptions, symposium papers, books and theses will be published in the journal. The articles that are submitted to be published will be evaluated by expert peer-reviewers whose names will not be disclosed. Nûbihar Akademî is published biannually in spring and autumn. Publication languages are both Kurdish (all dialects) and English.

Review Procedure for Articles

1. The first evaluation of the articles is done by the publication board. The articles that are not in line with regulations of the journal in terms of form and content are sent back to their authors to be corrected. In the next phase, the articles that are suitable (with original versions if they are translated from another language) are sent to three reviewers. The decision to publish the articles submitted to the journal is made according to critique of these reviewers. If at least two (out of three) referees decide that your manuscript can be published, then your study will be published (after a revision based on the suggestions). If the reviewers ask for corrections and make suggestions, the articles are immediately sent to their authors and are asked to make improvements and corrections to the articles according to suggestions of the reviewers. The articles sent for corrections must be resent to the journal at latest within a month. If requested corrections are not made and the articles are not resent to the journal before the deadline, the publication board has the authority (this time) to decide whether to publish the articles or not. In case of disagreement between the reviewers and the authors, the decision to publish the articles is taken by the publication board. The articles that have been corrected can be re-evaluated by the reviewers if necessary.

2. A letter about whether their articles are accepted or rejected along with copies of referee reports is sent to authors. This could be done via post or e-mail. Authors will be informed about the articles not published in the first two issues of the journal from the delivery date. Whether published or not, the submitted articles are never returned to authors.

3. Responsibility of opinions in the articles belongs to their authors. Publication rights of the articles approved to be published belong to the journal.

4. Articles and figures in the journal can be quoted on condition that the name of the journal is mentioned.

Writing and Publishing Guidelines of Nûbihar Akademi Journal

1. The articles submitted for publication must not have been published somewhere else before or be in reviewing process. If an article has been presented in a congress, symposium or another meeting, it can be published upon approval of the board of publication and on condition that the date and place of the presentation are stated. The responsibility in this respect belongs exclusively to the author.

2. Articles including whole text, indented paragraphs, notes and references must be written only on one face of an A4 paper with 12 font size in Times New Roman writing characters and with 1.5 line of writing space; 4.5 cm space on both sides of paper and 3 cm space on the top and bottom of paper. The article must bear page numbers on right bottom corner. Articles must not be more than 30 pages, including notes and references, and must be delivered with tables, figures and drawings if any. Figures, photographs, graphics and drawings must be numbered and in the text when it is necessary the numbers must be mentioned and their titles must be written on the below. If they are quoted from a different source, then their source must be stated. The source and references must be given within the text (according to APA 6th Edition style). Referencing information must be provided in detail at the end of article and if necessary references can be given in footnote.

3. Articles must be written in a Microsoft Word file for faster page-setting and publication, and sent to Nûbihar Akademi Journal e-mail address. Handwritten articles will not be reviewed.

4. Articles must be submitted in the following order: Title (capital letters), name of author or authors, abstract, the full text, references and (Extended abstract).

The titles of the articles need to be written in both languages (Kurdish-English or English-Kurdish). Titles cannot be written with more than 14 words. The first letter of each word in the title should be capital.

Under the title, names of authors will be presented and in the footnote their academic appellation, their affiliation, department, research area, and e-mail addresses will be indicated.

Abstracts must be written in both Kurdish and English. The first abstract will be provided in the language the article is written in and the second abstract will be in the second language. In Kurdish articles the Kurdish abstract needs to be provided in the dialect the article is written in, while in English articles the abstract can be written in any dialect the authors prefer. Abstracts must be written with less than 120 words. Key words should be defined below every abstract.

The articles must absolutely have “Introduction” and “Conclusion” parts. Meanwhile, the “references” part must be placed, as well. References need to comply with the APA style instructions. In case of need, additionally parts such as “method”, “results” and “discussion” can be included.

Only in Kurdish articles, “(Extended abstract)”. part will be written in English. “Extended Summary” must be written in the range of 500 to 750 words and should not include subsections (e. g. Introduction, Method) and should reflect the basic ideas in the article in paragraphs. Quotation should not be included in the summary.

5. The author is responsible for the accurateness of references. As mentioned above, references must be given within the text. If there are any notes, they should be numbered within the text and placed at the bottom of the text by order of numbers.

6. It must be stated in the application letter that (a) the article is original, (b) it has been read and approved by author(s) and (c) it has not been published as a whole in any publication before.

Editing Articles (Proofreading)

In the homeland and diaspora, there are many Kurdish researchers, experts and academics who have developed themselves in various scientific fields. However, lots of them cannot write their scientific articles in Kurdish because of the conditions and circumstances which they have lived in. Nûbihar Akademi Journal invites them to take the initiative for writing their articles in Kurdish. Articles which have been written in Kurdish and sent to Nûbihar Akademi Journal will be examined, reviewed and edited by our experts. The submitted articles will be checked and edited in two aspects:

1. Normal Editing

Normal editing is a kind of making corrections in spelling. This sort of proofreading is for the authors whose Kurdish knowledge is good enough and acceptable academically but not in spelling.

2. Advanced Editing

Advanced editing is reconstituting sentences semantically. This kind of proofreading is for the authors whose speaking skill in Kurdish is good enough to transfer their thoughts into writing but their terminological and grammatical ability in the language is not adequate.

Note: After editing of articles is completed, the articles will be forwarded to referees. Proofreading works will be done only in Kurmanji and Zazaki dialects. Proofreading and editing articles is a paid work.

- To have your articles proofread by our referees, please send them to the following e-mail; nubiharakademi@gmail.com